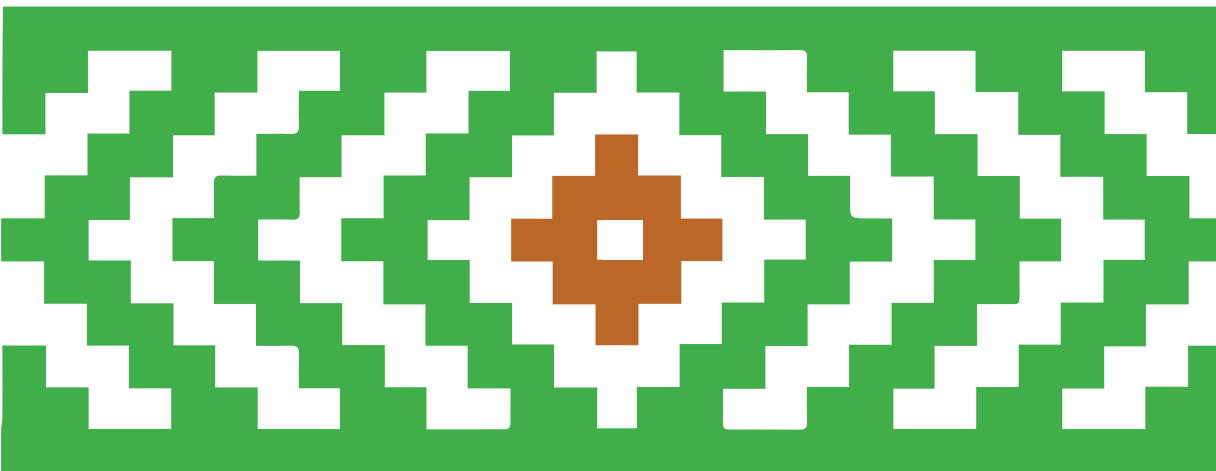

**Amandaje Irundyha:
Ñe'ẽasa, Ñe'ẽtekuaty
ha Ñe'ẽheta rehegua**

"2019 Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Ape Arigua Ary"

**Cuarto Seminario Internacional:
Traducción, Terminología
y Diversidad Lingüística**

"2019 Año Internacional de las Lenguas Indígenas"

**Amandaje Irundyha:
Ñe'ẽasa, Ñe'ẽtekuaty
ha Ñe'ẽheta rehegua
2019 "Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Ape Arigua Ary"**

**Cuarto Seminario Internacional:
Traducción, Terminología
y Diversidad Lingüística
"2019 Año Internacional de las Lenguas Indígenas"**

Mbyatyhára:
Sintya Carolina Valdez
Angélica Otazú Melgarejo
Miguel Ángel Verón

Yvy Marãe'ỹ Aty Omotenondéva

Moakáharapavẽ: Dr. Miguel Ángel Verón

Pytyvõharapavẽ: Prof. Miguela Concepción Britos

Virurerekua: Mgtr. Federico Rolón

Ñe'ëngára: Abg. Negri Edgar Araújo

Tembiaporã ombohapéva

Omotenondépava: Dr. Miguel Ángel Verón

Proyecto moakáhára: Lic. Alicia Mabel Méndez Martínez

Mbyatyhára

Sintya Carolina Valdez

Angélica Otazú Melgarejo

Miguel Ángel Verón

Apohára

Angélica Otazú

Wilson Martínez Guaca

Milton Chacay Guayupari

Ligia Karina Martins de Andrade

Laura Fortes

Eugen Amadeus Benz

Jorge Alberto Paredes Coimbra

Ramón Fogel

Mário Ramão Villalva Filho

Miguel Ángel Verón

Martín Ramírez Machuca

Sonia Ivanoff

Maribel Barreto

Carlos Ferreira Quiñónez

Marcelo Dos Santos

Rita Patricia Dos Santos

Comité Científico-ygua

Miguel Ángel Verón

Sintya Carolina Valdez

Angélica Otazú Melgarejo

Mário Ramão Villalva Filho

Laura Fortes

Matías Ever Medina

Ñe'ëсахára

Mgtr. Federico Rolón Ramírez

Lic. Mercedes Velázquez

Lic. Matías Ever Medina

Mgtr. Mauro Javier Lugo

Prof. Abog. Negri Edgar Araújo

Lic. Edgar Osvaldo Oviedo

Lic. Wilson Darío Bernal

Myatyrohára

Karen Rocío Cuenca

Miguel Ángel Verón

Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología - CONACYT

Programa Paraguay para el Desarrollo de la Ciencia y Tecnología – PROCIENCIA

© Fundación Yvy Marãe'ỹ

**Amandaje Irundyha: Ñe'ëasa, Ñe'ëtekuaty ha Ñe'ëheta
rehagua. 2019 “Ypykuéra Ñe'ëita Yvy Ape Arigua Ary”**

**Cuarto Seminario Internacional: Traducción, Terminología y Diversidad
Lingüística. “2019 Año Internacional de las Lenguas Indígenas”**

Cnel. Romero 318 ha Cnel. Bogado

Pumbyry: 021 - 338 8241, 021 - 580 548

kuatiaveve:yvyaraey@yvyaraey.org

San Lorenzo - Paraguay

Editorial Arandurã

Tte. Fariña 1028

Asunción-Paraguay

Tel.: (595 21) 214 295

e-mail: arandura@hotmail.com

www.arandura.com

Jasyapy 2020

ISBN: 978-99967-987-2-6

“Ko aranduka oñembosako'i CONACYT pytyvõme. Ipype oñemoñe'ëva ihaihára remimo'ã añõnte, ha mba'eveichavéramo ndojehechaiva'erã CONACYT remimo'áramo”.

Aguyjeme'ẽ

Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología-
pe oipytyvõ rehe ojejapo haḡua Amandaje ha
oñeguenohẽ rekávo ko aranduka.

Umi tapicha katupyry ambue tetãygua ha
paraguaiguápe, oko'íre rokombidaramo guare
ichupekuéra ha omysãi rehe iñarandu ha
hembiasakue.

Umi tapicha arandu ohaiva'ekue
iñapytu'ũrokýpe, omoherakuã rehe hembikuaa
oipytyvõtava imbaretevévo Latinoamérica reko
ha ñe'ẽeta.

Mbo'ehára ha temimbo'e mbo'esyry
Tecnatura Superior en Traducción e
Interpretación Castellano-Guaraní, Instituto
Técnico Superior de Estudios Culturales y
Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ meguápe, oipytyvõ
rehe upe amandaje mboyve, aja ha rire, ha
ombojere rehe guaraníme ko aranduka.

TECHAUKAHA

ÑE'ĔÑEPYRŪ.....	9
Jehaiipy	
ÑE'ĔITA OĨVA YBYA YALA YVÝPE Tkj. Angélica Otazú Melgarejo	15
ÑE'Ĕ TEEKUÉRA TEKOPORÁ YTÁRAMO Tkj. Wilson Martínez Guaca	23
ÑE'Ĕ HA ARAKUAA. ÑE'ĔEMBYATY TÉRĀ ÑE'Ĕ OPOROMBYATÝVA OPOROMONGU'ÉVA REHEGUA Mgr. Milton Chacay Guayupari.....	41
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS HA NEREIDE SANTIAGO ÑE'ĔSYRY HA ÑE'ĔASA Tkj. Ligia Karina Martins de Andrade.....	49
MBA'ÉICHAPA OÑEMBA'APO OJEHEKOMBO'E HA OÑEMOMBYTA HAĞUA MBO'EHAOVUSÚPE ÑANDE YPYKUÉRA BRASIL-PEGUA: OJEHECHA HA OÑEHAĀRŌVA YPYKUÉRA ÑE'ĔITA YVY APE ARIGUA ARY RYEPÝPE Tkj. Laura Fortes Prof. Ms. Mário Ramão Villalva Filho	65
QOM HA AYOE ÑE'Ĕ OÑEMOPETEĨ HA OÑEMBOPYAHUKUÉVO OJEHASÁVA Tkj. Eugen Amadeus Benz	86
BOLIVIA ESTADO HETĀHETÁVA ÑEHEKOMBO'E HA ÑE'Ĕ ÑEISĀMBYHY YPYKUÉRA ÑE'Ĕ ÑEHEKOMBO'E MBOHAOVUSU PEGUÁPE Mgr. Jorge Alberto Paredes Coimbra	104
GUARANIKUÉRA ÑEPYTYVŌ TETĀ ARANDUPÝPE Tkj. Ramón Fogel.....	119
GUARANI ÑE'Ĕ MBO'EHÁRA ÑEMBOKATUPYRY BRASIL-PE: ÑEMOARANDU REMBIASAKUE ÑEMOMBE'U AÑETETE HA ITAMARĀ TÁVAPE Mgr. Mário Ramão Villalva Filho Tkj. Aldi Feiden	130

GUARANI ÑE'Ë JEPORU JEPYSO HA HETEPY JEROJERA
Tkj. Miguel Ángel Verón 148

PARAGUÁI ÑE'ËNGUÉRA TASYÓPE. ATLAS LINGÜÍSTICO GUARANÍ-ROMÁNICO
(ALGR) MARANDUETA
Tk. Martín Ramírez Machuca..... 160

YPYKUÉRA ÑE'Ë ÑEMBOHEKORESÁIJEY HA ÑEMOMBA'E. GUARANI ÑE'Ë
REHEGUA TEMBIAPOKUE PATAGONIA ARGENTINA-PE
Tkj. Sonia Ivanoff..... 172

Ñe'ëngue

GUARANI OJEJUHÚVA CASTELLANO ÑE'ËPORÁHAIPYRÉPE
Mgter. Maribel Barreto 181

GUARANI ÑE'Ë ÑEMBOHEKOPETEÍ HA GUEROJERA ÑE'Ë JEROIKÉRE. LÉI
ÑE'ËNGUÉRA RUPI “CHE ÑE'Ë, CHE RETÁ”
Tkj. Carlos Ferreira Quiñónez 184

PO ÑE'Ë OÑEMOÑE'ËASAHÁICHA PARAGUÁIPE
Marcelo Dos Santos
Rita Patricia Dos Santos..... 188

ÑE'ĒÑEPYRŪ

Ko aranduka oñeguenohẽ Ñe'ẽasa, Ñe'ẽtekuaaty ha Ñe'ẽheta rehegua **Amandaje Irundyha: 2019, “Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Ape Arigua Ary”**-gui, ombosako'ipyre Fundación Yvy Marãe'ỹ, upe 3, 4 ha 5 jasyra 2019 San Lorenzo táva, Paraguái retãme, CONACYT ñepytyvõme.

Upe amandaje rupive, Yvy Marãe'ỹ omopyenda ha omombaretesékuri tapicha katupyry jojuhu omoñepyrũva'ekue amandaje peteĩha, mokõiha ha mbohapyhápe, ojavova'ekuépe 2016, 2017 ha 2018-pe, jahechápa tapicha ohapojo'óva arandu, ñe'ẽasahára, ñe'ẽteekuaahára, ñe'ẽpykuaahára ha tapicha oñemoarandúva ñe'ẽ Paraguái ha tetãnguéra ijerereguápe omoherakuã hembiapokue arandu, upéichante avei tembapokue ñe'ẽ ñeisãmbyhy ha ñe'ẽ rape'apo rehegua, jahechápa noñepytyvõĩ Ybya Yala ñe'ẽ teekuéra jeporu ha retepy jerojera ñemombarete, Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Ape Arigua Arýpe.

Mbohapyve árape oñemboguata poteĩ ñomongeta jere. Peteĩhápe oñehakã'i'ókuri: 2019 Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Ape Arigua Ary; mokõihápe, Ñe'ẽeta. Mba'e guasute yvyporakuerape ñuarã; mbohapyhápe, 2019, Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Ape Arigua Ary ypykuéra América Latina-ygua retãme ñuarã; irundyhápe, América Latina pegua ypykuéra ñe'ẽ tee ñeporombo'e, jehetejora ha jeporu oñemombaretekuévo ojehasáva; pohápe, Guarani ñe'ẽ retepy jerojera ha ijeporu ñemombarete; ha poteĩhápe, Tekoeta ha ayvu maymáva moñomongeta. Peteĩ teĩva umi ñomongetápe oñe'ẽ irundy tapicha.

Omoñuahêkuri iñapytu'ũ roky 21 tapicha katupyry Paraguái ha ambue tetãygua. Ambue tetãgui oko'i 9 kuña ha kuimba'e arandu mbo'ehaovusu Colombia, Argentina, Bolivia ha Brasil peguágui. Paraguáigui ou 12 tapicha temoĩmby público ha privado rérape; umíva apytépe ojejuhu Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha, Tekombo'e ha Tembikuaa Motenodeha, Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ, Academia Paraguaya de la Lengua Española, ypykuéra retã, umi tapicha ohendu'ỹva aty, ha mbo'ehaovusu público ha privado hamba'e.

San Lorenzo táva Ñoha'ãngakoty, oiko haguépe ko no'õvusu, omoñuahẽ 400 rasa tapichápe, oúva Central, Kanindeju San Pedro, Ka'aguasu, Cordillera, Itapúa, Paraguari, Alto Paraguay ha Paraguay tavusúgui. Avei oko'íkuri mbo'ehára ha temimbo'e Foz de Yguasu, Brasil, ha Posadas, Argentina pegua. Opavave nunga ojejuhuva'ekue upépe hína mbo'ehára, temimbo'e, tembikuaarekahára ha tapicha ohapojo'o ha omyasãiva ñe'ẽ.

San Lorenzo Municipalidad ojapyhy ko amandaje mba'e guasute ko távape ñuarã ramo, ha Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha katu mba'e guasute ñe'ẽme ñuarãramo. Ohechauka potávo oykekoha ko Ypykuéra Ñe'ẽita Yvy Ape Arigua Ary ñemomorã,

Yvy Marãe'ỹ oipe'a okẽ ko arýpe ojejepy'amongetávo Ybya Yala ñe'ẽnguéra rehe, jahechápa ojepáy ha ojehechakuaa ivaietehahína pya'eterei ogue rehe oúvo ayvu ko mundopy ha avei Ybya Yala-pe.

Jehaipy

Amandaje Comité Científico ojerurékuri peteĩteĩva umi tapicha oñe'ẽva'ekuépe omoġuahẽvo kuationa ári iñe'ẽngue, ha upevarã oguerahauka ichupekuéra mba'éichapa oipyahava'erã iñapytu'ũroky. Ko'ápe oñemboguapy umi haipy oñemoġuahẽva'ekue, oñemoñe'ẽta háicha ko arandukápe.

Tkj. Angélica Otazú, tembikuaarekahára CONACY-pegua ha mbo'ehára Universidad Católica Nuestra Señora de la Asunción-pe, opoko **Ñe'ẽeta yvy Ybya Yala-pe**. Jehaipýpe ojejuhu arandupy ha ñe'ẽeta Ybya Yala pegua, ha upevarã oikuaa kuationa yma ymave guare, ha avei omyasái umi pojoapy ojeguerekóva yvy ape ári oñeipysyrõ rekávo ñe'ẽ ha arandupyeta ha ñe'ẽ ko'apegua ñemoherakuã.

Tjk. Wilson Martínez Guaca, Fundación Universitaria Católica Lumen Gentium Unicatólica de Santiago de Cali, Colombia pegua, oñe'ẽ **Ñe'ẽ teekuéra teko porã ytáramo**. He'i teko porãha hína jeikove oñondive ombojokupytyva yvypóra, ogapy, tekoha, yvy remimoĩmby ha yvateyguápe, oñembojoajupáva ayvu teekuéra rupive, ha heseae ombojokupytyva hekopy maymáva oñemopyedáva ñe'ẽme, ayvu oku'ekatuiva ha oporomoambuéva.

Mgr. Milton Chacay Guayupari, Unibol Guaraní y de Pueblos Indígenas de Tierras Bajas "Apiguaiki Tüpa", Bolivia pegua, oikuaa: **Ñe'ẽ ha arakuaa. Ñe'ẽmbyaty téra ñe'ẽ oporombyatyva oporomongu'éva rehegua**. He'i guaranikuéra apytépe opa mba'e oje'éva rehe oñeñangareko hatãha, ñe'ẽ rehe hína tembiporu yvypóra ha opa mba'e rehegua, ha ombojoaju mbaretéva mba'ekuaa ha pokatu. Ko ñe'ẽ rembiaporã rasaite ojehechakuaa peteĩ ñembyatyte. Ñe'ẽ rupive oñemboheko peteĩteĩva umi guaraní rekopyrã, jokopytyte hekoha ndive

Tkj. Ligia Karina Martins de Andrade, Universidad Federal de Integración Latinoamericana (UNILA) pegua, ohesa'ỹjo ko ñe'ẽrã: **José María Arguedas ha Nereide Santiago ñe'ẽsry ha ñe'ẽasa**. Hembiapópe ombohovake José María Arguedas ha Nereide Santiago rembiapokue, ombohovaijavo hikuái opa mba'e oje'éva ypykuéra retã rehe Perú ha Brasil-pe. Ohesa'ỹjo mba'épepa ojojogua ha oikoe ojuehegui, ha ohesa'ỹjo mba'éichapa omoñe'ẽasa opa mba'e oje'éva ko'ã tetã rehe ári.

Tkj. Laura Fortes ha Mgr. Mário Ramão Villalva Filho, mbo'ehára Universidad de Integración Latinoamericana (UNILA) pegua, ohapajo'o: **Mba'éichapa oñemba'apo ojehekombo'e ha oñemombyta haġua mbo'ehaovusúpe ñande ypykuéra Brasil-pegua: ojehecha ha oñeha'ārõva Ypykuéra Ñe'ẽta Yvy Ape**

Arigua Ary ryepýpe. Ohesa'yjo ypykuéra retãyguá jeike ñehekombo'e universidad peguápe Brasil-pe, ha upevarã ojapyhy ojehasava'ekue UNILA-pe 2019-pe. Ko mbo'ehaovusu niko, jahechápa ombojoaju jekupyty pópe arandupy maymáva, okombida ypykuéra Brasil, Argentina, Bolivia, Chile, Colombia, Uruguái, Venezuela, Paraguái, Ecuador ha Perú peguápe. Oñembotýva, ojuhu hikuái oíke reheae heta tapicha ypykuéra ko mbo'ehaovusúpe oñeñomomgeta ha ojegueroikeve hague ipype ñe'ë ñeisãmyhy, ko'ãga peve omba'apóva kuri ñe'ëmokõi portugués-castellano año.

Tkj. Eugen Amadeus Benz, técnico lingüista Tekombo'e ha Tembikuaa Motenondeha (TTM) Dirección General de Educación Escolar Indígena, oñe'ë ijehápe **Qom ha ayoe ñe'ë oñemopetĩ ha oñembopyahukuévo ojehasáva;** opoko ñepysãnga ojejuhúva oñembo'étavo ñe'ë ypy ojehai hañgua, ñe'ë peteĩháramo. Upéicha ojejapo hañgua, oñembosako'iva'erã ñe'ëryru, ñe'ëtekuaa, aranduka oñeporombo'e rekávo hamba'e ikatu hañguáicha oñembo'ekuaa ypykuéra ñe'ë. Ko'ã tembiapo rupive oñembohapse jahechápa ñehekombo'e reheápa noñembohasái ypykuéra arapy ha arandupy, ha'ekuéra ogueropojái rekávo ambuekuérape heko tee, tekoambue kuápe.

Mgr. Jorge Alberto Paredes Coimbra, Unibol Guarani y de Pueblos Indígenas de Tierras Bajas "Apiguaiiki Tüpa", Bolivia pegua oikuaauka: **Bolivia Estado Hetãhetáva ñehekombo'e ha ñe'ë ñeisãmyhy.** Bolivia niko oñemoañete Estado heta tetã oguerékova hyepýperamo; péicha oñemopyenda hañgua ko Estado oñemonguékuri oúvo ypykuéra retã ymaite guive. Ko oñemba'apoháicha kuápe, tekombo'e oñemboguata ojejesarekohápe tekopyeta ryepy guive, tokojokypyty ha tekoeta, ha pevarã oñemboguata tekombo'e sociocomunitario productivo oñehenóiva, ypykuéra ayvu ojeporuhápe pojopy ndekakuaávaramo ojekuaapyhy rekávo mba'ekuaa, mba'eporã, arandu yma omoañatéva umi hekotee oñemoheñóivo ha imbaretevévo ko'ëreíre, ha péicha ha'ekuéra tahekosãso toikuaa ojapova'erã iko'ë pyahurã, ikatu hañgua ipokatu hikuái hekohapekuéra.

Tkj. Ramón Fogel, tembikuaarekahára Centro de Estudios Rurales Interdisciplinarios (CERI) pegua, oikuaauka: **Guaranikuéra ñepytyvõ tetã arandupýpe,** omomba'e guasuhápe umi guarani arandupy ha reko oipytyvõ rehe ojekuaapyhy rekávo mba'éichapa oikopa oñondive opaichagua tekove, ko'ýte ka'avokuéra jeporúpe. Oikuaauka teko porã tuicha mba'eha ojeporu ha ojeikoporã rekávo opaichagua yvy remimoĩngue ha jeikove oñondiverã, ojeporuporãramo ikatuete porãntema ombohovake opa mba'evai ñanemoingéva tesaparápe mayma yvypórape, umi mba'evai ojapóva omba'apo tuichavakuéra.

Mgr. Mario Ramão Villalva Filho, Universidad Federal de Integración Latinoamericana (UNILA)-ygua, oikuaauka tembiasakue **Guarani ñe'ë mbo'ehára ñembokatupyry Brasil-pe: ñemoarandu rembiasakue ñemombe'u Añetete ha Itamarã távape.** Oikuaauka ohasava'ekue omboguatakuévo mbo'esyry

ombokatupyry rekávo guarani ñe'ême umi mbo'ehára oporombo'éva mbo'ahao opytáva tekoha Añetete ha Itamarã-me, tavusu Diamante do Oeste, Parana Estado-pe. Pe tembiapo rupive niko oñepytyvõkuri oñembosako'i rekávo aranduka guarani ñe'ême oñembo'e haġua guarani ñe'ẽ ha reko ypykuéra ñehekombo'e ryepýpe.

Tkj. Miguel Ángel Verón, Fundación Yvy Marãe'ỹ rogapygua ha tembikuaarekaha CONACYT pegua, ohesa'ỹjo **Guarani ñe'ẽ jeporu jepysso ha hetepy jerojera**. Opa henda guivo ohesa'ỹjo moð mevépa oñemomba'e ha ojeporu ko ñe'ẽ ha ombohovake hetepy jerojera rehe. He'i guarani rehe oñemba'apo hague ha oñemba'apohahína oñemopeteĩ ha oñembopyahúvo, katu ijeporu rehe sa'i oñemba'apoha. Oikuaauka opa tembiapo oñemboguatáva ñe'ẽ ko'ẽ pyahurã rehe oñemba'apova'erã peteicha ijeporu ha ojehetepy jerojerápe, jápoko peteĩ ñe'ẽ tekotevẽ hetepyrusumi ojeporokuaa haġua; upéichante avei upe ñe'ẽ ojeporúramo opa hendápe ha opa mba'erã, oipytyvõta oñemopeteĩ ha oñembopyahúvo.

Tkj. Martín Ramírez Machuca, mbo'ehára ha tembikuaarekaha Instituto de Desarrollo (ID)-pe ohai: **Paraguái ñe'ẽnguéra tasyópe. Atlas Lingüístico Guaraní-Románico (ALGR) maranducta**. He'i Paraguái pe oikove rehe ojokére oúvo guarani ha castellano omoheñói hague ñe'ẽ ojeporúva ayvúpe, omopererĩ téra omombaretéva mokõivépe, ko ñe'ẽ pyahu oikémava Paraguái ñe'ẽnguéra apytépe hína *jopara téra jehé'a*, ikatuete porãnteva ko'erõ ára oñemoñe'ẽtekuaa ha omohendague guaraníme. Upe ALGR oguereko marandu ñe'ẽ jeporu tetãygua apytépe rehegua ohechaukáva mba'éichapa uguata ojokére ko'ága guarani ha castellano. He'ive mokõive tetã ñe'ẽ tee hasykatuete ha hína, noñeisãmyhíyí rupi hekópe, noñeġuahẽ rehe oñoñe'ême ha ndaipóri rehe tapicha katupyra oipytyvõva'erãva ojehetejoravévo ichupeguéra.

Tkj. Sonia Ivanoff, Universidad Nacional de la Patagonia San Juan Bosco (UNPSJB), Argentina, pegua mbo'ehára, oñe'ẽ: **Ypykuéra ñe'ẽ ñembohekoressãijey ha ñemomba'e. Guaraní ñe'ẽ rehegua tembiapokue Patagonia Argentina-pe**. Omombe'u mba'éichapa omba'apo hikuái ombohekoveresãijey ha oñemomba'eve rekávo ypykuéra ñe'ẽ, ko'ýte guarani, omboguatáva oúvo upe mbo'ehaovusu Cátedra Libre de Pueblos Originarios. He'i umi tembiaporã omboguatavahína hikuái reheae oñembohapeha oñemomba'ejávo teko'eta ha ñe'ẽeta, upéichante upe tapicha osẽva upe mbo'ehaovusúgui tove toikuaa mba'éichapa oñemba'apova'erã tenda hekoheta ha iñe'ẽhetahápe.

Amo ipahápe, oñemoġuahẽ mbohapy ñe'ẽngue. Tenondeguáva hína **Mgtr. Maribel Barreto** ohaipyre; ha'e niko mbo'ehára ha haihára, ha ohutýkuri Premio Nacional de Literatura 2019. Ha'e ohai: **Guarani ojejuhúva castellano ñe'ẽporãhaipyrepe**. He'i Paraguái pe ojehechakuaaha opa hendáicha ojokupyty hague oñondive heta arandupy ha mokõi ñe'ẽ ñoguatĩ: guarani ha castellano, oikovéva oñondive, oñoekarã ha ombohasaha ojupe arandupy oguerosyryryva, ha upekuévo guarani heko

castellano-ve ha ha'e avei oikeve castellano retepýpe. Ko ñe'ë jeporu tetãyguakuéra apytépe omombarete Paraguái ñe'ëporãhaipyre.

Tkj. Carlos Ferreira Quiñónez, Guarani Ñe'ë Rerekuapavẽ Yta, opoko: **Guarani Ñe'ëñembohekopeteĩha guerojera ñe'ëjeroikére. Léi Ñe'ënguéra rupi**. Oikuaauka Léi 4251/10 Ñe'ënguéra rehegua ha omombe'u tembiapo omboguatavahína Guarani Ñe'ë Rerekuapavẽ, oñemoheñoiva'ekue ko tembiapoukapy rupive. Ipahápema omyesakã mba'éichapa oñemba'apova'erã oñemopeteĩ rekávo ñe'ë.

Ñe'ëasahára **Marcelo Dos Santos y Rita Patricia Dos Santos**, Lengua de Señas Paraguaya ha Instituto Yvy Marãe'ỹ megua, ohakã'i'o: **Po ñe'ë oñemoñe'ëasaháicha Paraguái**. Oikuaaka mba'éichapa oñemba'apo ojejúvo aremi guivéma po ñe'ë ñemoñe'ëasa rehe Paraguái, ha umi léi omaoñete ha omoheraukuãva ko ñe'ë. He'i hikuái oñemopyendaporã rekávo po ñe'ë ñemoñe'ëasa katuetei ogueroikeva'erãha metodología científica resa guive, jahechápa oñehakã'i'o hekópe, oñemopeteĩ ha oñembopyahu ha ojeporu upevarã ko ñe'ë.

Rasaite niko orembovy'a Yvy Marãe'ỹ rogapy guive oñemyasãi rehe ko'ã haipy, ohakã'i'óva Ybya Yala ñe'ëta reko. Añetehápe orepý'apy temimoĩmby háicha ko vvy jepyso guasu ñe'ënguéra tee renonderã. Civilización ko'ágagua ojepyso ha ojejopýva vvy tuichakue javeve niko ouvai opaichagua teko'etápe ha umíva apytépe ñe'ëetápe. Umi tetã kakuaa ha imbaretéva ñe'ë ojejopy jopyve vvy tuichakue javeve, ha upéicha rupi amo 20 ha 30 ñe'ë rupi ojejuka ohasávo peteĩ ro'y. Ko'ágardõ ñe'ë, 4 % ñe'ë oiporu 96 % yvypóra oikóva vvy ape ári; oñembojeréramo ko'ã marandu, ojehechakuaa 96 % yvypóra oikovéva vvy tuichakue javeve oiporuha 4 % umi ñe'ë año. Yvy ape ári, 500 ñe'ë oiporukuaa mbovyve 100 tapichágui; amo 1500 ñe'ëhára mbovyve 1000-gui ha 3340 katu oguereko sa'ive 10000-gui ñe'ëhára, 51 ñe'ë oiporukuaa peteĩ tapicha año. Umi 6000 ha 7000 ñe'ë rupi ojeporúva apytégui, 4000 ikatu oguete. (Crystal, 2001, p. 27)¹

Etereĩ tekotevẽ umi temimoĩmby opa tetãme ñe'ëhára pya'etemi toñemongu'e oisãmbyhývo ñe'ënguéra hekópe anivéma haña ogueve hikuái. Hetaiterei ñe'ë oĩ iporuhára mbovyva, ha poruhára hetakue tuicha mba'e ñe'ë hesãikatui haña. Ivaiterei niko yvypórape ñe'ë ñembokusugue, ha'ekuéra oguerosyry rehe arapy jehecha ha jeikove ipype. Omanóvo peteĩ ñe'ë ijypive opyta yvypóra apytu'ũ, he'i karai Claude Hagège.

Tkj. Miguel Ángel Verón

Jasyapy 2020

1 Crystal, David. *La muerte de las lenguas*. Traducción española, Pedro Tena. Impreso en España por Lavel, S. A. Madrid, 2001.

ÑE'ĒITA OÍVA YBYA YALA YVÝPE

Tkj. Angélica Otazú Melgarejo

Universidad Católica "Nuestra Señora de la Asunción" - CONACYT-PRONII
potyкуру@hotmail.com

Ñemombyky

Ko tembiapo kóvape ojepyguara Amerindia ñe'ëita rehegua. Upevarã ningo ojejepovvývükuri umi kuation ymaguare ha ko'ãgaguáva rehe avei. Ojehechakuaa umi kuation rupive oíha tenda oguerékóva hetáichagua ñe'ë. Nueva Guinea upe tenda oñembyatyveha ñe'ë hetaichagua ha upe sa'ivehápe, ymaiterei guivéma katu Europa. Umi oitypekáva ñe'ënguéra oñeha'ã opáicha omuesakãvéno ñe'ëita reko; péva katu mba'e hasyetéva ihupyty, ndojejuhúigui kuation yma, tapichakuéra ova ováramo guare oikóvo, amo 14000 ary guare. Oime avei he'íva oíne hağua 6000 ñe'ë ko arapýpe ha upe mbytere oñeñe'ëha poapy tetãme añónte. Amerindia ñe'ënguéra rehe jajesarekótaramo, noñeğuahëi gueteri peteĩ ñe'ëme mba'éichapa ojepapáta ha oñemohendáta ñe'ënguéra aty; Paraguái upe oĩ 5 Ñe'ënguéra aty ha México-pe 11 ha upe tetã jepysokue katu ojejuhu 200 rasa ñe'ë. Oje'e ningo oíha 3000 rasa ñe'ë ko América-pe, ko'ápe ojereroike avei Inuit ha Aleutiano ñe'ënguéra. Ko tembiaporãme ojehechaukasemi umi tembiporu ohapyñáva tetãpavëğua upe oíva ñe'ëita ha tekotee ha oñeha'áva omoingove ha omombarete ñe'ënguéra Ameríndiaygua.

Mba'empa'érepa oñeñe'ë: Amerindia ñe'ënguéra, Hetaichagua, Ñe'ëpykuaa, Ybya Yala.

1. Ñepyrũmby

Ko kuationhai mirĩ omoĩ tesarenondépe ñe'ë hetaichagua ojeporúva gueteri ko América-pe. Ko'ã mba'e ningo heñoiva'ekue umi ñe'ëita oiko rupi ojoapytepepa. Oĩ hetaichagua ñe'ë aty ha umi kuation ra'ã hesekuera. Ojekuaa ningo amerindia ñe'ënguéra ndouilha peteĩ ñe'ërapógui añónte, ha upéicha avei ko'ápe hetaveha ñe'ëaty Europa-peguágui. Mba'éicha nipo aje, umi yvypóra aty michĩveháre ha tava'iháre hetave avei ñe'ë ojojogua'ỹva. Umi mba'e ohechauka ñandéve mba'éichapa ojeva jeva raka'e yma umi europeokuéra oğuahë mboyvete ko'ápe.

Ko tembiapópe oñehesa'ỹijose umi marandu ha mba'e oñemoarandupyrémava teimimoĩmbykuéra omba'apo ha isỹiva ypykuéra ñe'ëme, jahechápa oñemohesakã pyahumi jey ñe'ëita reko hypy'üetéva. Oñeñeporandu avei mba'épa ogueru tapicha aty jeva jeva yma guarare umi ñe'ë hetavehápe. Mamópa ono'õhetave ñe'ëita, ha

mba'érepa hypy'üete. Péina ko'ápe ojehechaukamíta oĭha gueteri ñe'Ēita, mba'e mba'épa ikatu ojavovai hesekuéra; ojehechaukamíta tembiporueta oñembosyrýva umi tetã ambue rupi oñepysyrõ ra'ãvo ñe'Ēita ha tekotee opaichagua. Mamo pevépa tetã ambuekuéra oykeko ha omoherakuã ameríndia ñe'Ēenguéra.

2. Ameríndia ñe'Ēenguéra ko'aġa meve ojeporúva

Ñe'Ēita Amérikaygua niko hapykuere puku. Ndaha'eiete hína vyrorei oñemohesakã haġua. Ojehecharamo mba'éichapa umi yvypóra aty oñe'Ē gueteri iñe'Ē teépe añónte, jepéramo mbaretépe oñeñeha'ã va'ekue oheja haguã hikuái tapykuépe iñe'Ē tee ha oñe'Ē haguã España térã Portugal ñe'Ēeme ko América Latina-me.

Umi oikuaasevéva ha oitypekáva ñe'Ēenguéra he'i ojehecharamo ha oñemomba'eguasuva'erãha opaichagua ñe'Ē, ñanepytyvõ rehe ñambojoajúvo ñane rembihechapy, ñamombe'úvo ñane remiandu, ñañembo'évo, ha ambueve mba'e. Opa umíva, peteĭva ñe'Ē omanóramo, imboriahuve yvypóra rekove, he'ihachaita León-Portilla (2001):

Oĭ niko, añetehápe, tapicha he'íva, aipójeko ndaipóri mba'érepa oñembyasývo omanohaguére umi ñe'Ē [ypykuérava], jeko ndaikatuiha ojejapo mba'eve ha, hi'eriete, arémavoi oñemopeteĩbaseha ñe'Ē. Āichagua temimo'ã rovake, roime avei ore rohecháva ambue hendáicha, omanóvo peteĩ ñe'Ē, tuicha omomboriahuve yvypóra rekove. Opaichagua ñe'Ē, kuña ha kuimba'e ojepy'amongeta, ohayhu ha oñembo'e ñepyrũhaguépe, tekotevẽ oñemomba'eguasú, iderécho rehe yvyporaháicha. Ha che ha'e péva ohoha opavavete ameríndia ñe'Ē ha opaichagua ñe'Ē ko arapýpe ojeporúva rehe (on line).

Ojehechakuaa haġua oĭha tekotee hetaichagua katu iporãva'erã oñemboyke upe tembiechapy opoipaséva peteĩ vosápe tetãnguéra oĭhaguéicha ha hekotee peteĩteĭva, jaikuapype ja'eramo 'indiokuéra' ndojekuaaukái oĭha hetaichagua ñe'Ē ha jepokuaapy ypykuéra mba'e teeéva ko Ybya Yala-pe, yvyvore aleutiana guive Tierra de fuego apýra peve.

Ojekuaa haġua peteĩ ñe'Ē ojepuru mbaretépa, ojejesarekova'erã umi oñe'Ēva ipype retakuére, ha oĭ heta marandu oñembyatypyre ohechaukaséva mba'éichapa oñeha'ã tetãnguéra omombaretévo hekotee. Upéva ryepýpe, mba'érepa jajepyapyva'erã ñañangarekóvo ñe'Ēenguéra rehe, ñe'Ēepykuahára Christopher Mosley (2009) osẽ he'i:

Ñe'Ē oĭva ningo peteĩ arapy apytu'ũ nda'ijoháiva, ndaipóri ha'eichagua mokõi hembikuaa, imetáfora, hembiecha, iñe'Ētee, iñe'Ēekuaa ha ijayvu ryapu. Opaite umíva ojoajupaguasu ha omba'apo peteĩ mba'éramonte, ha añetehápe ikangy rupi, ikatu oguete upeichahágui réinte (p. 4).

Añetehápe, umi ñande ypykuéra oikove ko'ãga peve oñangareko kuaágui hekotee rehe ha oiporu meme rupi ñe'ë. Oiko ramo jepe ambue tetãygua apytépe oñeha'ã ombopyahu ha nomboykéiva ñe'ë sapy'amínte jepe.

Upéicha peteĩ ñe'ë oikove ha okakuaa hañgua oĩ manteva'erã tapicha aty oiporúva upe ñe'ë ha tekoha oguerekopaitéva opa mba'e, hetãyguakuéra ikatuhápe omoheñói umi ñe'ë ha oguerekohápe hemikotevẽmby oikove rekávo, ypykuérare ñañe'ëtaramo. Ñande ypykuéra rembiasakue ningo ohechauka ñandéve oñhague ypykuéra aty ojojuhu ñepyrũ guare europaygua ndive omanombava'ekue ha oñhague avei ambue oñemoñe'ënguva'ekue. América del Sur-pe oĩ 44 tetã oipurúva karaiñe'ë añónte ha ambue 55 oñomongetáva portugués-pe añónte, ojehechauháicha kuaatía ári.

Tetãnguéra apytépe oĩ 20% pota noñe'ëvéimava ypykuéra ñe'ë. Oihína 44 ypykuéra retã oñe'ëva kaiñe'ëme añónte ha 55 tetã oñe'ëva putugués-pe añónte. Ojehechakuaa mba'éichapa omanóraka'e umi ñe'ë ojokupyty ypyramo guare umi oporokolonisáva ndive (Brasil rembe'y yvate kuarahyresẽvo, Colombia Ande yvatévo) ojokupyty ñepyrũ haguépe ypykuéra ha estado-kuéra (Atlas, 2009, p. 13).

Ko'ãga rupi sãmbyhyharakuéra opaymivéma ha omba'apomive oñakãrapu'ã jevy hañgua ypykuéra ñe'ë. Oje'e ningo México-pe oíha 11 ypykuéra aty indoamerikaygua ha 200 rasa ñe'ë ñinasãiva tetã tuichakue, oĩ ñe'ëhára hetavéva ha mbovyvéva avei, upeicharamo jepe oñembopyatã. (ehechami CHAMOREAU, 2013). Paraguái katu ko'añaitéramo oĩ 5 ypykuéra ñe'ëaty ha 19 rasa ñe'ë (Ver DGEEC, 2012, 2015).

Ymaite guive opavavetéva ypykuéra retã oñeha'ãmbaite ani omano ko Ybya Yala yvýpe, ha akóinte mba'e guasute upe ñe'ë reko. Upe ojehechauka porãsevéva katu mboýpa oĩ hikuái ha porundyvéva ñe'ë.

Ypykuéra ñe'ë ha rembikuaapy yma ymaite guive imbareteve ha hetãygua hetavéva niko hína –ko'añaité peve– ningo hína arauáko, náhuatl, mája, kéchua, aimára, chíbcha, araukano térã mapúche ha guarani. (Moreno-Fernandez, 2006, p. 2).

Jaikuaahapýpe, oñhague tetã omanombaitéva, upete guive, ojojuhu ñepyrũ ramo guare juru'akuéra ndive ha ambuéva katu sa'i sa'ípe ohasa hasavévo su'ary, ko'ã yvypóra mba'etee oñemboyke mboykevéva ohóvo ombyasýne katueté maymave, jaikuaaporã rehe tembikuaapy ndahekoviaveimaha, upéva oje'e:

Heta asyete ñe'ë re'õngue rapykuerépe 5 su'ary pukukuéma oñeñorãirõ ojejúvo oñepysyrõvo tekotee ha ñe'ë rekove. Upéicha rupínteko avei ko'añaité peve oikove gueteri heta ypykuéra ñe'ë, ko'ýte mamo oñeñemongetahápe komunida ha ogapyháre (Chamoreau, 2013. p.4.)

Opaite tetã ningo oñeha'ãmbaite mitã ha mitãpyahu oikuaa haḡua iñe'ẽ ymaite guare ha oiko hikuái umi ymaguare oikohaguéicha. Oñehesa'ỹijótaramo David Harrison¹ ñe'ẽngue he'íva: “Ndaipóri peteĩ teko oikuaapaitéva yvyporaháicha ha máramo ndajaikuaái mamóguipa osẽne peteĩ tembihechapy overahendýva, omanóramo ñandehegui peteĩ ñe'ẽ, oho avei ñande pógui arandu ymaguare” (Nuwer, 2014).

Ypyykuéra ñe'ẽ, katuete nunga ojeporu komunida ha ogapýpente. Ha natekotevẽ guasúi avei oñemohesakã mba'upépa peteĩ tapicha oiporu pe iñe'ẽ, upéva iñe'ẽ omombe'u mávapa ha'e ha ombojoaju avei ichupe hembihesakue rehe. Upe tapicha omuesakã pypukuvéva mba'upépa tapicha oipuru iñe'ẽtee ningo hína Christine Johnson², he'iramoguare: “Añe'ẽ che ñe'ẽ ahayhuvévape, upéva ningo hína che. Ñombo'e ñane ñemoñarekuérape upe ñane ñe'ẽ jahayhuvéva, jaipotágui oikuaa mávapa hikuái” (Hale 1992, p.1-2).

Ha ñaño'ẽramo ñane ñe'ẽ ñane pehenguekuéra apytépente, oúta opa'ã hikuái hogayguakuéra ndoikovéimavo oñondive, ojehuháicha heta ppykuéra aty rehe, isarambipa ha oséva'ekue ohopa hese ohose'ỹramo jepe.

3. Tembiapo ouporãva ñe'ẽnguéra ha hetaichagua tembikuaapýpe

Ko'ága ramo ḡuarã ojehecha oĩmimiha mburuvicha ohechakuaáva ppykuéra derecho, ha upekuévo avei iñe'ẽnguéra ha hekoteeita, ha ohechahahikóni hikuái mba'éichapa ikatu oipytyvõ ichupekuéra ohekombo'évo imitãnguérape mbo'ehaópe (yma ymaite guive oporokolonisavakuéra poguýpe oĩmba mba'éichapa jaikova'erã ha oporohesambyhy avei ha'ekuéra oikuaaháicha) ha upekuévo avei tojehechauka arapýre mba'éichapa oñehekombo'e hikuái ha toñembohasami maymavépe hembikuaaita.

Umi léi pyahu década 90-peguare, ojehecha mba'éichapa Bolivia, Ecuador, México ha Paraguái ohechauka ohechakuaamaha Estado-kuéra hembikuaapy hetaha ha oĩha ppykuéra retã hembikuaa arandu ha iñe'ẽ ambuéva, ha ideréchova ha'ekueraháicha (komunida, tetã'i, tekoaty ha tetã), ndojehechavéima chupekuéra ku ymaguaréicha, peteĩ yvypóra michívévaramo, nda'ideréchoivaramo (Ruiz Murrieta, 2003, p. 23).

Su'ary XX paha guive ojehechakuaa tuicháma oñemomba'veha ppykuéra derecho oñembokuatiáva léipe. Moreno-Fernandez (2006) ohesa'ỹijo, avei, mba'eichaitépa oĩ léipe Hispanoamérica-ygua ppykuéra rekove –upevarã oje'ykeko Ruiz Murrieta (2003)- rembiapokue he'íva rehe,

1 Presidente del departamento de lingüística de Swarthmore College.

2 I speak my favourite language because that's who I am. We teach our children our favourite language, because we want them to know who they are. (Christine Johnson, Tohono O'odham elder, American Indian Language Development Institute, June 2002).

Hispanoamérica-pegua polítika ha léi, ojehecháramo tuichaháicha, ohechauka oñemomba'eha ohóvo ypykuéra derecho. Upéicha ohechauka umi léi pyahu oñemoneĩva heta tetã hispanoamerikayguápe 1988 guive 2000 peve, umi léipe ojehechakuaáma Estado-kuéra hembikuaapy hetámaha, ojehecháma hikuái hembikuaa arandu teete ha iléi teeteha ypykueraháicha, oguerokoha mba'éichapa oiko ouapytépe ikomunidápe ha mba'éichapa oiko ijyvy'pe, ha mba'éichapa avei oiporu opaite mba'e oĩva hekohápe ha ijerére (p. 5.)

Ága katu, ojekaguaí mba'éichapa umi Declaración Universal Yvypóra derecho rehegua (DUDH) ha Declaración Americana Yvypóra derecho ha Deber rehegua (DADH), omboyke maymavetéva resa renondépe, peteĩ tembiporuguasú hetã ambue rekóvape, tembikuaaita ha ñe'ëita rehegua derecho:

Ojehechamaháicha, DUDH ha DADH omboyke hesapiĩ'ỹre tembikuaaita ha ñe'ëita rehegua derecho, ha ojapo upéicha oñangarekoháramo umi tetã michĩvévare, oñemboja'o ha ojepersegiva'ekuépe nasikuéra tiémpope, katu hesarái hikuái umi ambue ndaha'éiva Europa-guágui. Kóva ko oñemboykéva ndohói añetehápe hekopete peteĩ tekoaty oñeimehápe hetaichagua, ko'ýte umi tenda oñekolonisa mbareteve haguépe, taha'e América ha África-pe, añetehápe ndohechái hikuái oĩha hetaichagua tembikuaapy (Rodríguez, 2016, p. 8).

Heta ary ohasa rire ojehechakuaa, sapy'a, peteĩ henda guivo oĩha hetaichagua tembikuaapy ha ñe'ë, upéva ojejapo tetã ambuekuéra oꝕuahẽ rupi peteĩ ñe'ëme umi Derecho Civil ha Político (PIDCP) 1966-peguare ryepýpe, ijartíkulo 27-pe ha, upeive, hetaichagua kuatiahaiapy Unesco-peguáva rupive. (Ver Rodríguez, 2016. 14). Péichape, ojehecha artíkulo 27-pe ojererekohague ñe'ënguéra derecho ha'e Estado noikotevẽivaramo ojapo, he'iséva, toñemomba'e, tojeheja chupe toguata, ha ndaha'éi katu tekotevẽgui oñemuasái ñe'ë sa'ive ojepurúva". (Rodríguez, 2016, p. 14).

Ojehechaháicha, peteĩ ñe'ë oñemomba'eguasú haḡua, ojeko avei mba'éichapa ojeporu tekoatýpe, ko'ýte oñekolonisáramo guare ha upe riréma. Heta mba'e oĩhína hembiporukuéra apytépe. Ymaite guive oĩ heta mba'e oikéva ojeroky ojapyhara haḡua hikuái, ha umíva oumavoi okaha guivo, ikatu ojereromandu'a umi misionéro ha ha umi conquistador rembipotapy. Techapyrãramo, misionerokuéra oiporavo umi ñe'ë ypykuérava ha oñemoĩ oikuaa ha ohái, ombokuatia occidente rekápe, ha añetehápe oipytyvõ'imi avei ani omano umi ñe'ë.

4. Mba'éichapa oñeñangarekóta ñe'ēita ani omano

Ko'ē ko'ēre ijetu'uve ohóvo ppykuéra ñe'ē reko, mba'éichapa ha mba'épa ojezapokuaa oñeñangareko porãvévo amerindia ñe'ēnguéra rehe. Péicha ojechai ha oñembohysýi umi mba'e ouvai añetéva tetãnguéra ha hembikuaa arandúpe.

...heta mba'e, oime temikotevẽmby ojeikévo tetãnguéra korapýpe, oñeikotevẽva ojehepyme'ē tetãnguéra mercado-pe ha ojeporuségui tekohápe oĩva, taha'e káucho térã góma térã hidrocarburo oĩva amasóna ka'aguýpe, ogueruva'ekue hapykuéri heta mba'evai ha ojeju oñemombyta peteĩ hendápe umi tetã opyta'ỹvape araka'eve, ojehekovejopy umi tetã ndaheko europa-ivape térã criollo-kuérvape, oñe'evangelisa, oñemomba'apo mbaretépe ha oñemomba'aporei ppykuérvape, opa umíva omoñyñýi tuichaháicha ko'ágã ramo guarã hetaichagua ppykue rekotee ha ñe'ē, omoambuevaekue ko yvýpe ambue yvýgui, térã ambue región ha techapyrãramo Amasonia (Atlas, 2009 p. 31-32).

Ñe'ēpykuaahára europa-ygua Mark Turin –omba'apova'ekue oñemombaretejeývo umi ñe'ē Colombia Británica, Canadápe-:

'Hetaite viru niko ojeporu oñeñangareko potávo umi óga ymaguare rehe... Ha piko mba'ére ndajaiporuí avei viru oñembokuatia haḡua ñe'ēporãita opaichagua, upe mba'e ñanembo'yvyporarekóva', Oporandu. 'Jaikuaa heta mba'e inglés ha sánscrito ha latín ha alemán rehegua. Ha mba'evaguasu ndajaikuaaí ñe'ēita iñasãiva arapýre rehegua' (Betts, 2018, on line).

Jahechañaina heta hendápe ko América-pe oĩha pirapire oñemyatyrõ haḡua óga ymaguare ha tapicha ppykuérava mba'e apokuaa, ha mburuvichakuéra katu ndoiporuséi viru oñepysyrõ ha oñemono'õ haḡua umi mba'e porãita pokopyra'ỹva.

5. Oñemohu'ãhárano

Kuatiapenteramo ojekakuaa tuicha ojereroikévo hetaichagua ñe'ē. Oĩ marandu ojejeporekapyre ha oñemyasãimbyre revista oñembokatupyryvape kóva ko mba'e reheguápe. Ikatu ja'e amerindia ñe'ēnguéra ñeñemoarandu ha ñembopypuku tekotevẽha ojejapo pya'eporã, ko'ýte ko'ágaramo guarã. Ojekuaakuévo mba'éichapa heñói ha okakuaa ohóvo tembikuaapy yma ymaite guarémava kóva ko yvypegua, ikatúne oñemyatyrõ ko arareko oñembyaipáva jepe

Ko'ágã rupi oñemomborياهوve ohóvo opa mba'e, nañande rekoháre añói ojevavyky vai, umi ñe'ēnguéra rehegua avei. Ndaipóri jahechava'erã, yvypóra niko tuicha imborياهوve oguévo peteĩ tetã, okañýtama rehe avei heta tembikuaa arandu. Omano haḡua peteĩ tekotee niko oĩhína heta mba'e. Odepe mba'eichagua economía-pe ojerereko peteĩteĩva tetãme ha oĩpa peteĩ política oñembo'yporã ha oipysyrótava

ypykuérape. Omomba'eguasúva he'iva'ekue tetã ambuekuéra ojejapotaha; ojejapóvo hekopete he'iva léipe oñeñemoĩ rekávo ypykuéra ykére.

Heta tetã latinoamerica-yguápe, heñói ypykuéra aty, ojerure hikuái ha oipytyvõ ichupekuéra tetã ambuekuérava oñemomba'eguasú rekávo ijyvytee ha hekoteekuéra. Ha'ekuéra ojerure oĩve haguã tekojoja, oñeha'ã hikuái omombarete hembikuaa ha heko ymaite. Ojerure hikuái tojeheja ichupekuéra toiko ha'ekuerahaichaite, toñomongeta ñe'ëtépe ha tohekombo'e ñemoñarekuérape.

6. Arandukaporupyre

Atlas Sociolingüístico de Pueblos Indígenas en América Latina. Tomo 1. Cochabamba: FUNPROEIB Andes - Unicef. 2009.

Betts, C. (2018). Our Campus: Dr. Mark Turin is helping mobilize and revitalize Indigenous languages. Ojejuhu ko'ápe <https://www.ubyssey.ca/features/our-campus-mark-turin/>

Chamoreau, C. 2013. Diversidad lingüística en México *SeDyL-CELIA (CNRS, INALCO, IRD)*. AMERINDIA N°37(1), 2013.

DGEEC, Atlas de Comunidades de Pueblos Indígenas del Paraguay 2012, 2015.

Hale, K. (1992). Linguistic Society of America p 1-3. Recuperado de <https://muse.jhu.edu/article/452858>

Iglesias Kuntz, L. (2009). "Peteñe'iva ñe'ë ningo hína peteĩ arapy apytu'ũ nda'ijoháiva", Entrevista a Christopher Mosley, *El Correo de la unesco*, 2, 2009. Ojejuhu ko'ápe <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001865/186521s.pdf>

León Portilla, M. (2001). "Karaiñe'ë ha ha amerindi ñe'ënguéra ko'ërã", jehaipyre oje'evaekue peteĩ 16 jasypa Tetã ambueguakuéra España Ñe'ëme Amandaje Iipe, Valladolid, España. Ojejuhupyre http://congresosdelalengua.es/valladolid/inauguracion/leon_m.htm-pe

Moreno-Fernandez, F. (2006). Ñe'ëita Hispanoamérica-pegua: ojererogataháicha tekoatýpe ha ipolítika. Ohesa'yijoháicha Real Instituto Elcano (ARI), N°. 38. 2006. Ojejuhu http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_es/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/lengua+y+cultura/ari+38-2006-pe

Ruiz Murrieta, J. (2003) "Tekojoja ha política ogueroikéva tetãnguéra ypykuéravape América Latinape", MOST. UNESCO, 2003. Ojejuhu ko'ápe <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001297/129780s>.

- Nuwer, R. (2014) Mba'érepa ñaipysyrõvaerã ñe'ënguéra omanobotáva. Ojejuhu ko'ápe https://www.bbc.com/mundo/noticias/2014/06/140613_cultura_lenguas_muertas_mz. Acceso: 29.10.19.
- Rodríguez Caguana, A. (2006). Tekombo'e ha ñe'ëita ohechaháicha tetã ambueguakuéra, ohechaháicha avei yvypóra derécho léi ypykuépe: mba'échapa ojehechavai he'ise añetéva tekojoja. Buenos Aires: CLACSO. Ojejuhu ko'ápe “<http://biblioteca.clacso.edu.ar/clacso/pobreza/20160307040019/rodriguez>”

ÑE'Ē TEEKUÉRA TEKÓ PORĀ YTÁRAMO

Tkj. Wilson Martínez Guaca

Fundación Universitaria Católica Lumen Gentium UNICATÓLICA
Santiago de Cali, Valle del Cauca, Colombia

Ñemombyky

Ko haipyre omoĩ Teko Porã atyguasú rechaukarãramo hekovereñoiva Latinoamérica ypykuéra atýpe, jehasapyre oipytyvõva tapichápe oikoporãvo hogapýpe ha atýpe, avei tekohápe ha ambue hendárupi. Ko teko porã oíke ojokuápe ñe'ētee rupive omba'apo rasapávaicha ombojoaju hekokuéra ha oñemopyendáva ñe'ēme (ñe'ē), pe 'Jaqi aru' (tapichakuéra ñe'ē), ñe'ē ikyre'ỹ ha oporomoambuéva, "ñe'ē guata", peteĩ ñe'ē omono'õva tembikuaa ha ombohapéva, "ñe'ē aty", peteĩ ñe'ē ojehe'áva tapicha ha aty ndive, Ñembo'e; upe guive ñe'ē, ñe'ētee guive, oñembohétia'éva atypaite apo oikoporãva ára aḡagua ndive, upe mbovyve ha upe rire.

Mba'emba'érepa oñeñe'ē: Ñe'ētee, teko porã. wet wet fxi' zexi.

Ñepyrũmby

Oñesésévo peteĩvyv'ape oikovéva py'amokõi apañuñime, ypykuéra andino-ygua táva guive, ojegeru oímo'ã ha ohasáva jeiko porãre, Aymara Summa Qamaña, Quechua Sumak Kawsay, Nasa Wēt Wēt Fxi'zenxi térã pe Guarani Reko Porã, ñande reko térã Teko Kavi, oíva oímo'ãháicha opaite aty akãguapýre, oñeñanduporãvo hendivevoi, aty ndive ha hekoha ndive: "Sumaw kawsay-re oje'ekuaa ha'eha jeikovekuaa tekoha ha ambue hekovéva ndive (Hidalgo Capitán y Cubillo Guevara, 2014). Jeiko porã oíhina ombohováí haḡa yvypóra rekora'ỹme, teko aḡagua pyrenda ha oñeikũmbýva ñemongakuaa ha akãrapu'äre (Acosta, 2015), kuarahy reike yvyaperegua, ojehe'áva jeiko porãvére (Choquehuanca, 2010).

Ko teko porã, kuaapy ymaguaréicha, iñapyséva apañuñi kuarahyresē renondépe, oñeikũmbyháicha atykuéra ha ohechauka añeteháicha "Tekorãkuaa kuaapy" (De Sousa Santos, 2011), ja'évo ome'éva kuaapy kuaaveteháraicha, oguerekóva ypykuéra ñe'ēme, ñe'ēteepe, ipyendaite upe guive ikatu rupi ohechauka heko ha'eháicha tembikuaa ha apytu'ũ rembiapo hetesoro rupive hesakáva tekoha ha atyhápe oikóva ha ojehe'áva peteĩ atýpe térã ñomongeta oiko jepiveguavavoípe (Moscovici, 1979).

Oje'ehaguéicha, ko jahaipy ojesareko ypykuéra ñe'ē rembiapóre, ñe'ētee, ikatuha oiko 'Teko porã' ha ijatyrechauka, ndaha'eihina ypykuéra apytépe añónte, katu opaite

táva yvy ape arigua apytépe, mba'e oikova'erāgui jehupytyrā tuichavéva oikove tapia haḡua, he'iséva mba'etee jeguereko tapia, oguerekoháicha oñembohérava “países del tercer mundo”, oikove haḡua unidad política-icha yvy ape hekokakuaavévape.

Ñe'ētee ojekuaauka peteĩ atýgui ambuévape oikohaichaite ha hendive kuaaty ymaiteguaréva, oguerekóva ñe'ēme, oñeikũmbýva oñe'ēháicha ypykuéra, oñembohasahaichaite.

Jepémo ko mba'e tuichakue, ojoajuháicha ypykuéra ñe'ē térã ñe'ētee Teko Porā ndive, ndojehecháí gueteri, ñemoarandu oike pypukúva yvypóra ñe'ē poru tuichaháre arandukuaa heko tapia haḡua ha ko'ýte ojekuaauka rekávo kuaapy ha tavakuéra atyreko opa ára, peteĩvagui ambuévape. Ambue hendapegua, ñembohováí oikóva Teko Porāre, oñepyrũva Sa'ary XX opávo, oiko mbaretevéva araka'everdõguáicha ko'ã ára yvyporakuéra osẽsehápe apañuãieta omoingo'asývagui ichupe opaichaite. Ñe'ē rehegua kuaapy mbytetépe oĩháicha ha ypykuéra atyguasú jehechauka, oĩ avei jetypeka oike pypukúva mba'e péicha “ñe'ē jeipykúí” umívape. (Ramírez, 2013). “Ñe'ē oguatáva” (Contreras, 2015), ha “Ñe'ē aty” (Almendra, 2010).

Joaju oĩva ñe'ētee Teko Porā ndive oike tesapyso oĩva teko porā ha tekoguapyre ypykuéragui oúva, opokóva avei política de Estado-re, atyku'e hekopegua'yva ha angapyreguáva, oĩ ombojoajuséva tenda ha teko “jeiko porā” ndive, ñemongakuaa ha akārapu'ã kuarahyreike gotyogua ndive. Oje'e haguéicha heñói porandu: Mba'éichapa ñe'ēteekuéra oipytyvõ Teko Porā oĩ haḡua ypykuéra apytépe.

Ko jehaipy oikuaase upéicharõ mba'etépa ome'ẽ ñe'ēteekuéra atyguasú ohechauháicha Teko Porā ypykuéra apytépe, upeva'erā ombohováí ñe'ējoasa oĩva *lengua* ha *idioma*-re, ohechauka. Mba'eichaitépa oĩ ha oiko ojoapytépe ñe'ēnguéra táva avakuaapy ndive, ja'eháicha, ojekuaáva umi mba'ére, oikuaaukaháicha ñe'ē ojeporukuévo (*Etnografía lingüística*), omohypy'ũva Teko Porāme ypykuéra ohechaháicha, ichupekuéra ñe'ē pe kuaapy mbohasaha, ojapysaka ñe'ē ome'ēvape okakuaa ha ojehu haḡua Tiko Porā ha ipahaitépe ohechakuaa ñe'ētee ome'ēva Teko Porā Táva Nasa-pe ha Guaranikuérape guarã.

Taperekokuaaty

Ko jehaipy oipykúí ñe'ē rapykuéri oikuaauka ha ombokuatiávo, ñe'ē'aty, ñe'ēporuha Teko Porā. Avei oñemo'agui avakuéra arandu rehe oikuaauka haḡua ohecha ha ohasaháicha Teko Porā hekohapekuéra.

Ohupytyva'ekue tapicha katupyry ojeporekáva marandúre Táva Nasa del Norte del Cauca, Colombia-pe ha ohasava'ekue ambue ypykuéra Latinoamérica-ygua rekohápe ome'ēva'ekue ichupe oiko Nasakuéra ombohérava CCRISAC, Kuaapy ñemitỹ ha mongakuaa, he'iséva marandu jeporekahára ohasahaichaite itavakuérape, ohecháva umi mba'e ipypegua hyepy guivo ha ndaha'úi okáguio,”ojehasáva atyguasú

ndive", tembiapo mba'égui, apopyre oiko haña ohecha ha oikũmbyháicha opa mba'e, ohasaha ha oñeha'ãháicha Táva Nasa (CRIC-UAIIN,2017). Kuaapy rekahára jeike atýpe peteĩ tembiapo ñopytyvõme oikopyre oñeikotevẽhaguépe ojehe'aporã ojuehe kuaapy mbo'ehao pegua kóvare ñepytyvõ ojehupytyseva política-pe oñeme'ẽ haña ichupekuéra ijyvy, iñarandukuaa ñemopu'ãjey ha toñeme'ẽ ichupekuéra opa iderécho, avei tojehechakuaa ichupekuéra oikokuévo marandu pukoe umíva rupive itavayguápe, he'iséva ojehechakuaataha "ñemomba'e", toñema'ẽ ojuehetevoi oñeporandukuévo ikatu hañuáicha ojehechakuaa umi mba'e ohapejokóva jeikokuaa oñondive ipyendáva jehechakuaa ha ñomomba'épe omombaretétava aty guasu (Smith,2012).

Ojehupytyva

Ñe'ë ha ñe'ëtee ñemongeta oñondive

Oñemongeta ñepyry ñe'ë ha ñe'ëtee, tekotevẽ katuetete ojejeporeka teoría lingüística arandukápe, ojejúvo Ferdinand Saussure estructuralismo-gui, oñe'ëva lengua ha habla dicotomía-re, he'ihápe lengua ha'eha umi código ñe'ë rehegua atyguasú oiporúva hekohápe, he'iséva ha'eha tai aty hekosásóva tapichágui (Saussure, 1945). Avei tekotevẽha oñema'ẽ Noam Chomsky generativismo-re, upe innatista del lenguaje (Chomsky, 1986, 2007, 2011) ha opyta haña lingüística del texto-pe, Van Dijk mba'éva, he'íva tekotevẽha oñehesa'yijo ñe'ëpa mba'eichaite ojeporu oñeikũmby haña oikóva atyguasú momarandúpe (Van Dijk, 1977, 1978); avei ojehechava'erã pragmática ome'ëva, oñepyryvo Charles Morris he'íva'ekuégui (1962, 1985) ha Semiótica-pe ome'ëva oñuaghẽ meve Austin-pe ha iñe'ë aranduveterekópe- filosofía del lenguaje (Austin, 1989, 1990) ha Austin-etépe (1962) ha Searle (1990) he'íva ñe'ë jeporúre.

José Joaquín Montes (1983) ohesa'yijo ñe'ë –lengua he'isévagai, norma ha idioma, omyesakãvo lengua "tapichakuéra oñemoĩ peteĩ ñe'ëme oñondive ohecha ha ohendúvagai ikatu hañuáicha oñemoha'anga térã ohechauka peteĩ mba'e oikóva ichupekuéra guarã"; Montes he'i "ko peteĩ ñe'ëme ñe'i oñondive oíke tembiasá rekópe mbojoja rupive, ha hese ae oĩ aty oñe'ëva ha iñambuéva aty ambue ohechakuaáva mbojoja ambuégui". Ipahaitépe, Montes he'i mba'épa ñe'ë "mbojoja aty tendagua opytáva ambue mbojoja rendagua atýpe, tetãyguáva, tetã ambueguáva ha tetãnguerayguáva", (Montes, 1983). Ko he'iséva jehekápe, tuicha mba'e avei Buxó remime'ẽ, he'íva lengua-re péicha, "tembiporu oñeikũmby haña, atyguasú ohechaháicha, avakuaaty, kuaapy ha yvy ape arigua.

Oíkohápe oikũmbyháicha oñembyatýva peteĩ hendápe ha peteĩ pa'üete ha hendaitépe (1983); ipahaitépe Real Academia de la Lengua Española Ñe'ëryru, he'i Lengua-re

péicha “momarandu aty ha ñeñe’ẽ peteĩ táva térã tetã ojeporumeméva ojehechakuaáva heko añete rupi” (he’ihaguéicha Sánchez Lobato, 1985, togo 6).

Ñe’ẽ rehegua katu, Real Academia de la Lengua Española DRAE Ñe’eryru he’i péicha “lengua ojeporúva peteĩ atýpe, jepeve ha’éramo peteĩ estado térã tetã: oñe’ẽ irundy ñe’ẽme”, oúva griego-gui “Idios”, mba’ete, hekohaichaite (Sánchez, 1985). He’iháicha Pinzón Daza (2005), omyesakã ko he’iséva omoneívo “idioma tetãnguera rembiasa ha ñe’ẽ apo ryepy pegua, oúvo umi aty ha tendagua mba’égui”, oñe’ẽháicha ñande aty latinoamericano, idioma oñemomaranduháicha peteĩ aty térã tetã ñe’ẽ’apo jehechapyréva, “lengua” katu ha’e oñemomaranduháicha táva térã tetã reko jepiveguáicha ha upévare naiñe’ẽtekuaái ha nohesa’yjói ñe’ẽretepy. Ko oñeikũmbyháicha idioma oñe’ẽ aty heko arandupýva, lengua ha’e aja momarandu ppykuéra mba’éva kamba atypeguáva térã ambue aty ombojáva (aty pyrendagua jehechauháicha). Ojehechávo kuaapy lengua ha idioma rehe, he’ihaguéicha tapicha ombokuatiapýva ha oikuaaháicha ñande atykuéra, ava aty ha táva rapo tuichaháicha lenguaje jehecha, rohenoiseve ichupe “idiomas propios” (ñe’ẽ tee), ñe’ẽreko ha ñe’ẽ’yreko ko’agagua oñomomarandu ha’gua oiporúva hetejera oúvo hembiasa heta rire ha hetave umíva ryepýpe oike ñe’ẽ aty ambueguáva; oguerekopaité rupi hikuái ñe’ẽrekokuaapy ha ñe’ẽapopyahu térã ñe’ẽporãhaiyre ombojojáva ichupekuéra idioma imbaretevéva ndive ha noíriva ko’áva guýpe. Opáichante idioma he’ise avañe’ẽ ha ppykuéra ñe’ẽháicharamo hekorekuái ha ñehenonde’a pytaygua resapysógui, ojoguitéva avei ohekome’eramo ichupe “mba’eteéramo”, ñe’ẽ oñongatúva ppykuéra ñorãirõ omombarete ýrõ ipojáijey ha’gua ñe’ẽ ha hekoteére.

Ñe’ẽ ha tavakuéra arandukuaa ojokupytyháicha

Yvypóra ñe’ẽ, ojehecha oikoha lengua-pe, habla, lengua, idioma ha umi ñe’ẽngápe, kóva oñembyatypa ha’ña oĩgui ñembyaty ambue jerga, argot ha ambueichagua. Katu ko yvypóra ñe’ẽ ndaha’éi ñemomaranduháicha año térã ñe’ẽmondo ohechauka pe oikóva, katu avei oguereko ipype temiandupy ha ohechauka umíva, omongakuaavéva ichupe ñe’ẽ jeporu añógui ha omomba’eguasúva ichupe, Carbajal García he’iháicha, ayvu “ojehai yvypóra rekove tuichakue javeve” térã he’ihaichaite apoharavoi, ogueromandu’ávo Ortega y Gasset ha Gadamer: “ayvu oikove ánga ruguápe térã yvypóra ángape”, omohu’ávo ayvu ha’eha “mba’eguasuve ojekuaauka ha’gua yvy ape ári oñeikũmbyháicha ha jeiko porã oĩ ha’gua”, oipotaháicha, peteĩ aty hypy’ũ ha ojojáva yvypóra ndive “hekoveháicha, hi’angapy, viruporukuaa, ambue (Carbajal García, 2016). Ko ñe’ẽ reko angapy ojekuaa avei apohára Vossler-ichaguápe, he’imava’ekue “lingüística oguerekóva ndaha’éi ambue mba’e angapy ojehechakágui mba’éicha rupípa oikove ñe’ẽitakuéra” (1929).

Oje’eva’ekue ohechauka ñandéve ñe’ẽtee ohechauhaha tavakuéra rekoite ha oñemyengovíavo ambue imbaretevévare, ikatu oikuaauka apy’areguáva katu

araka'eve angapypeguáva, kóva oike rupi "ñe'ëjoaju" henyhëva ojehechaukáva ha py'andyieta okakuaáva tekoteĩ ha tekoeta pukukue javeve.

Ñe'ë yvy he'ise ambue yvy jepysógui, ojeheróramo "tekoha", ha'éva yvyjepyso hembiasakue oĩhaguéicha ndive, yvy tekove oĩhápe ha ojeikohápe oñondive guaraníme ñuarã, iñambuéva yvy ohechaháicha cultura occidental ikatúva ha'e tetã tapicha hekovereñói hague, che róga oĩha térã pe yvy ñemityrã, tembiporurã térã pirapire ojuhupyty haña. Upéicha avei Nasa atýpe ñuarã, ñe'ë yvy ha'e Uma Kiwe, Uma he'ise mbyjamýi ha Kiwe y mba'e'apoha ha tekoveme'ëha, ja'eporãserõ yvy ndaha'ei peteĩ tenda añaõnte, peteĩ mbyjamýi katu yvypóra oĩhaguéicha sy. UNESCO he'i ramoiténte ohechakuaávo ko ary 2019, omoĩ techapyrãramo Inuit aty, ombohérava popaháicha yrypy'aveve, oikuaaiterei rupi ko mba'e.

Yvypóra ayvu iñambue avei ojehechávo tavakuéra arandukuaa, ko'áva ha'e tembiapo okakuaa tapiáva ohóvo, "ayvu ha'e mba'apo ha oñe'ëva oĩ huguápe apohára katupyry'icha", he'i Baca Mateo (1988), oje'éva ohechauka rupi mba'eichaitépa jahecha ha jahecha umi mba'e jaikoha pegua, "ayvuregua he'iséva ndaha'eihína oúva temimo'ã ñeñamindu'upyrégui, katu "ojekuaauka pya'eháicha mba'éichapa jahecha yvy ape ha jajehecha ñandetevoi" Gadamer (1960).

Ayvu ha'e tapicha omombareteháicha heko ha atyguasu reko, opa ñe'ë "oguereko rupi mba'éicha oikuaauka hekove ha mba'éichapa oiko hendive" (Serrón, 1993), upévore peteĩ tapicha térã peteĩ aty ojechavaívo oiporumanteva'erãha rupi ñe'ë ambue, ohundi upévore hekotee ha oñemomba'ehaichaite ijupe ha hapichakuérape, "tapichakuéra", opavavéva, ikyre'yjoa oñeñanduporãre hekoteére, katu iñe'ë noñemomba'éirõ, ha ojehe'a hekoteére, ko mba'e ogueru ñeñanduvaí" (Breakwell, 1986). Ayvu upéicharõ "ikatu ombojoaju térã omopa'ü" he'ihaguéicha Rocío Mazzoleni (2013) ogueromandu'ávo Wittgenstein-pe he'i "che ñe'ë oñuahëha meve he'ise oñuahëha che arapy". Heta tapicha América Latina-pe oĩporãve haña, oheja iñe'ëte, oñembotapykue ha ndojehechakuaái rupi chupekuéra oñe'ëre, ha péicha opa mba'eporãita oguerékóva ipype.

Ñe'ë ningo ha'e avei mba'yru ohoha mba'eporã ha "ha'e kuaapy jeipyaha", upévore oguévo peteĩ ñe'ë oñehundi tavakuéra kuaapy oñembyatýva ymaite guive, he'iháicha UNESCO "*tavakuéra ogueru hekotee, mba'eporã ha ikuaapy, hembiasakue hekoha ndive ha iñe'ënguéra upe mba'e omono'õva pe ohasava'ekuégui, upévore tekoha oñemoambuérõ, arandukuaa ha ñe'ë ohasavaí*", péicha ojehechaukase peteĩva umi mba'evai apytepeguágui ha'ehína opaha ohóvo ypykuéra aty oñembyaipa rupi ohóvo avei hekohakuéra. Ko mba'e avei ohecha péicha Fondo Permanente para las Cuestiones Indígenas ONU-pegua he'ikuévo "ypykuéra ñe'ë ndaha'ei tembiporu momarandurãnte, katu ha'e avei kuaapy kakuaa ha hypy'üva jeipyaha okakuaáva oúvo ymaite guive".

Ñe'ē ha'éramo tetānguéra arandukuaa ñembohasa pyrenda, hi'ānga, ipytu, ogueraháva ko ñe'ē ha'e "ñe'ē", oñeikūmbýva ndaha'úi he'iseháicha ñe'ētekuua rupi katu ñomomrandu tuichaháicha, tuichavéva ñeñe'ē ha jehaigui.

Ñe'ē omombarete ypykuéra ayvúpe ha oñongatu he'iséva ha ijehechauhaka oíva ñe'ē ryepýpe. Ypykuéra ayvúpe, ñe'ē ndaha'úi "mba'ejojaju tete ha apytu'ũ rehegua añónte, téra "oĩporāvante oñe'ēva ha ohendúva apytépe", momarandu tapicha ha'ekuera'ýva apytépe oikoháicha, katu tapicha ambue jójuhu ha jójaju, mba'ereta oikuaaukáva ambuéva ha peteíva oikove ha oñeha'ávape. Ñe'ē ijeheguivoi mba'ereta apytere, apytu'ũ, ha'e jejuhu, ha pe jejuhúpe ndoikói ñe'ē rupive, oiko ipypevoio oñemongu'e rupi ipype tekovekuéra jójuhu oikóva yvy ape ári (Ramírez, 2013).

Ñe'ē tuichakue – oñemoingérdō ypykuéra mba'éva avei – hi'āgui itupārekóvaguí ha hembiapotee ha ombohekoteéva avei peichaháicha, mba'e kuimba'e ha'ekuera'ýva hesaraihague. Techapyrāramo,"mambeo" téra *coca* rogue jejoso ha je'u, tuicha mba'e ypykuéra andeguápe, hendivekuéra oku'e rupi ñe'ē. Ko'āga pe ára oñeñe'ēha, oñe'ēva mba'e, oñeñe'ēha, ha oñeñe'ē'ýha, ñe'ē pe oporomomyimbaitéva (Ramírez, 2013)

Ñe'ē ipokatu rekuái ha ijójaha oíva'ekue ymaite Grecia-pe ha hemimo'ã ñamindu'u oíva'ekue ñeporandukuaápe. Oje'ekuaa he'iséva, oikóva ha oje'éva ymaite Grecia-pe ha aty okakuaaha, hi'āgui avei ñe'ē he'isévandi aty Abya Yala-pe guarã (Ramírez, 2013).

Ko ojehechaháicha ñe'ē he'iséva, ypykuéra momarandu apytere, mba'eita ryepy peguáicha, andepéguá atykuérape oñeñe'ē ñe'é atýre, minga nde'iséi ñembyaty tembiaporã añónte, kóva oikokuaáre ñe'ē rupive, upépe oñeñemogetágui, oñemopu'ã atyguasú, aty ojeipyaha ha ojeguromandu'a oikova'ekue. Ñe'ē aty ha'e pe omopu'áva atyguasú renda ha hese ae ojeguromandu'a oikova'ekue ha upekuévo oñemombarete tekojaja oíjavavoi ko'ēreíre aty rembiapópe (Almendra, 2013).

Ñe'ē ha'e upéicharō upe oporomongyre'ýva, he'iháicha Contreras (2015), ñe'ē oguata tapicha ha aty ojopóre ára ha ára. Oí temiandúpe, tembikuaápe, atykuéra ojapóva ha oha'arōvape ohechauhávo ichupekuéra, omombaretévo, ombojoajúvo, omoñarōvo, oisāmbhy'ývo ha omoherakuávo.

Teko Porã

Teko porã he'iséva heñói Ande Sudamérica pegua ypykuéra rembiasakuégui, sa'isa'ípe jehaipy rupi ojekuaáva ohecha ambueha occidental remimo'ã akārapu'āgui. Okakuaapaitese'ýramo jepe teko porã oíke opaite aty rekoteépe ha upe guive ohechauka ikatuha ojeiko téra ojeiko porã oñondive, tapicha peteíháicha ha atyháicha ojogueraha porãro yvy ndive ha avei opaite mba'e ha hekovéva guive,

opa mba'e oikopyréva angapyreko rupive ohejáva yvypóra, yvateguáva ha tekoha ojehe'a ojehe.

Teko porã oĩ guive, mba'e ohepyme'ërõguáicha ñemongakuaa ha akãrapu'ã, ko'ágã peve, opaite jeporeka ojuhúvaicha kóva ikatuha ojehecha mbohapy hendáicha: te'yiguio, aty pyahu tekohareguáva ha isa'y'yva, tekuaireguáva térã tekuái apoha Estado-pe (Gudynas y Acosta, 2011). Kóva he'ise España-ygua Hidalgo Capitán ohecháva "mbohapy temimo'ãmy sumak kawsay rehe, socialista ha estatista, ecologista ha post-desarrollista ha la indigenista térã pachamamista (2012). Ko'ã mbohapy mba'ére, ko'ága rupi oñembojoapykuaa ambuéva, ohecháva Teko Porãme Ñandejára Ñe'ë rupive, Contreras Baspineiro ohenóiva Atyguasú mba'e enterove mba'eha (Contreras, 2016)

David Choquehuanca Céspedes (2010) he'i, Teko Porã ha'eha jeiko oñondive, enterove ogaygua oiko oñondive yvyrarogue oñháicha yvyráre, enterove oikotevẽ enterovére ha opaite hembiaapo, oiko porã oñopehẽnguéicha, oñondivepa, oiko porãvo hapicha ndive ha hekoha ndive, ñorãirõ'yre, ha'e ñeĩjoja, ha'e tekotee, peteíva ha'ehaichaite. Teko Porãme ndojehekái sãso, ojeheka ñopytyvõmba, ndojehekái tavayguarekuái, ojeheka ñomongeta; ndojehekái aty rekojoja, ojeheka tekoguary; ndojehekái tekokatu, ojeheka tekotee; ojejapo ojejaposéva, ome'ẽ ijupe oikotevẽva, ohenonde'a tesã tembi'u porã rupive, ohechakuaave hemiandu hemimo'ã rangue, tojejevuy taitakuéra reko oñopehẽnguéichape, ñeha'arõ arandukuaápe, ñomongetakuaápe, jeikokuaápe, johechakuaa ha ñopytyvõme (Choquehuanca, 2010).

Fernando Huanacuni Mamani, (2010), ombojoja Teko Porã Aymara ohechaháicha heko atýre (Suma Qamaña) ha Quechua (Sumaw Kawsay) he'íva opa mba'e ouha mokõi hendágui: "Pachakama térã Pachatata (Arary Ru, arapy pytu) ha Pachamama (Yvy Sy, yvy pytu), omoheñoiva opáichagua tekove. Teko Porã ha'e jeiko añete, ojeiko porãvo Yvy Sy ára vore ndive, arapy ndive, tekove, tembiasakue ha opáichagua hekovéva ndive jeiko porã. Tupãreko ñemopu'ã jey, hi'angapyrekóva ára ha árape (Chacha Warmi, kuimba'e, kuña).

Luis Macas, ecuador-yguápe ñuarã (2010), Sumak Kawsay térã Teko Porã, ha'e tekove, ha'e oñeĩ ñemongu'épe, ñemoambuépe, ndaha'ei tekoreípe; kóva ha'e jeiko añete, tete ha angapy rekopavẽme, ñeĩ ojehecháva aty ñeĩ porã hyepýguio ha oka guivo ohupytyvéva yvatevegua. Ipyrendáva randi-randi mba'eporãme: ojehecha ha ojejapoháicha tekove oñondive, mba'ejoasápe". Avei ushay, maki-maki-pe, tembiapo atypegua ñembosako'i. Avei Ushay-pe, ha'éva aty ha tekuairegua ñembosako'i tavapýpe ha ipahaitépe Yachay-pe, atypegua mba'ekuaa ha kuaapyeta. Teko Porã tuichave pe ñe'ẽ he'isévagui, ha'ehína ypykuéra rembiasakue, oiko ha ojogueraha poráséva yvypóra ha tekoha ndive ha péicha ohupyty haña tuichave mba'éva, tape Tupã renda gotyogua ikatu ojeiko porãro añoite yvypóra ha ambue mba'e oĩva ndive.

Santiago García Álvarez (2016) he'i, Teko Porā oñemopyrendaha irundy mba'e tuichavéva ande-ygua arapyreko ohechaháicha: apytu'ũ purukuaa (mba'eichaitépa ojoaju opaite mba'e petemñe), oñondive jeikokuaa (yvy ha yvateyguá, aḡagua, yvypóra hatekoha jogueraha porā), joechakuaa (opaite mba'e ojohechakuaa) ha ñomoimba (iñambuéva ikatu oñomoimba).

Teko Porā Nasa Colombia-ygua tavapy guive

Nasa távape ḡuarā, oikomemeraíva Cauca Departamento, Colombia-pe, Teko Porā (El Wēt Wēt Fxi'zenxi) ojejapóva oiporavo jeiko hendaitépe oho porāva peteñ ndivevoi, ambue ndive ha tekoha ndive, oñemoñetévo occidente pegua omba'apo ha oñakārapu'ā háichare. Oñemopyrenda jeiko hendaitépe, jeiko porā yvyrendápe ha ojejuerekóva guive opavave mba'e, taha'e omomyí ha ombojoajúva atyguasú oikoháicha, oguerúva tesapyso tekovére oguapýva aty jeiko oñondive ojekuaáva omomba'e ha oñangareko haguére ambuére. (Molina Bedoya, 2015). Ko arapy jehechaháicha ogueru iherekokuaapy ipyrendávo hembiapokue ha hekovejehupytykuére, tembí'u jehupytype omohekosásóva ichupekuéra, omoíva aty mbytetépe yvypórape ha ndaha'úi mba'e térā hembiapokuépe.

Nasa remimo'ā mongakuaa tapia ojehe'ahápe angapyreko, yvypóra remikotevê ha Ñande Sy Yvy, ojehecháva he'íva ha ojarópavape mburuvicha katupyry Quintín Lame, Rafael Coicué umívaichagua ha ambuéva; ijekuaaháre osyry ko'ā mba'e mongakuaa pyrũ atā, yvyjepyso, oñondivegua mba'erekokuaa, ha hendaitépe jeiko (Molina Bedoya, 2015).

Umi Nasa-pe ḡuarā, Teko Porāpe ohupytyseva ipahaitépe umi mbohapy kerayvoty kakuaaite oíva atyguasúpe:

Kerayvoty peteñha “Nasa Nask”, Nasa reko, rekopavê. Kerayvoty mokõiha “Nasa Kessa”, kuaapy reko térā tekovekuéra imba'ekuaáva, tekove hemiandúva. Opa maba'e jajapóva osê ñande py'águi; ñomongeta py'a guive, temimo'ā py'a guive, tembiasa py'a guive. Py'aite ha apytu'ũ guive oñeimo'ākuaa, pe ñahenoíva “West Yik Swenda”, ojeju py'a rape guive. Kerayvoty mbohapyha “Bakak the papik”, ojeiko tapiaite, ohóva Wēt Wēt Fxi'zenxi” gotyo (Teko Porā), jeiko hendaitépe ha py'agupýpe, ha'éva avei “Wēt Wēt Uguñi”, pe jeku'e, jeiko hekopete, jahupytyseva ipahaitépe, jaiko vy'ápe, jeku'e porā, jeiko py'aguapýpe hekopete, ja'eporāsérõ jaikovekuaa térā ñaĩkuaa tekovekuéra yvyjepyso pegua ndive, ogaygua angapyhyreko ndive. (Comunicación personal, Marcos Yule, junio de 2019).

He'iháicha Feliciano Valencia, ypykuéra rehegua Senador de la República aḡagua, Wēt Wēt Fxi'zenxi ha'e teko porā, py'aguapýpe jeiko, ojeiko yvy sy ome'ēvagui, oñeñangarekóvo hese tekove oiko tapia haḡua. Wēt Wēt Fxi'zenxi he'iséva ndaha'úi oñeimo'āma oikótava katu ko'áḡa apo ñandeháicha

ymaguarégui, hapombarete haña reko oñesëva'erã mandu'aitégui, ojejuva'erã tembiasakuégui, oñemýi tekotee guive, ojejuata haña tenonderã gotyo (Comunicación personal, abril de 2019).

Guarani Teko Porã

Teko Porã guaraníme ñuarã, oikóva Paraguái, Brasil, Bolivia ha Argentina yvýpe, ikatu oje'e hesekuéra ha'eha aty oĩporãva, ovy'áva, hi'angaguapy ha hyguatáva, hory ha ohasa porãva, ipy'aguapýva, kóva noĩmo'ãikuri ndaipóri guive ambue mba'e, ha'éva apyka (óga ñembo'eha) ava pire (pire mbojoguáramovoi iñe'ëngueraitépe), teko (hekotee térã arandukuaa), tekoha (yvyjepyso hembiasakuére, ikatuhápe oñeñuahẽ ayvu rupive año, ha ñembo'e, ñe'ê jhegui apo, oñeikũmbýva mbo'epyteéicha, mbaretépe ou'ýva, oiko'ýva mbo'ehakotýpe katu oñembyatypyréva ojeikokuévo kakuaa ndive ha tekoha ndive ha Jopóigui, pojera peteívagui ambuevape, ha'evahína mba'eme'ëkuaa, ñombyaty, ñeme'ë, ojeikuaaháicha ambue ypykuéra arandukuaápe (Meliá, 2015).

Guarani Teko Porã, ha'e tapicha jeikokuaa hendivetevoi, ijapohare ndive, iñarandukuaa ndive, ijyvy ndive, iñe'ë ndive, oikóva hembiapokuerape atyháicha: Jopóipe, ha ohasáva ojupe tapichakuéra oúvo ymaite guive (Meliá, 2015).

Del Carpio Natcheff, Viaviane y Miranda Luizaga, Jorge Rodolfo (2008), oikũmby Jeiko Porã "Ñande Reko térã Teko Kavĩ" ndive, guarani retã Bolivia-pe oikóva, ojejueru jeývo Meliá ha Grunberg-pe (1976) "jeikoháicha, ñeĩháicha, mbo'ereko, léi, arandukuaa, tekora, mboheko, jepokuaa, ñeĩháicha. Ko Ñande Reko térã Teko Kavĩ, ikatu Guarani ijyvy guasu rupi omymbajuka haña, omba'emono'õ, opirakutu ha yvy oĩ haña hekoitépe ñemityrã ndahasyiveháicha, ha'ekuéra ombohérava Yvy marãe'ý. La tierra sin mal. Ijyvy (tenda) ha upépe oguerékóva Yvy, oikohápe teko añete (ha'eháicha). Ko tenda ikatu Tentami, tapýi, tekoha térã ikatu "Tenta Guasu, atyjoaju hekosásóva (Del Caepio ha ambue, 2008).

Ñe'ëtee ha Teko Porã jejojuhu

Ayvu hakambykõi guasu: yvypóra ijayvu mokõi oñe'ëha guive: peteíva ayvu ojehasapyrévaguigua, ojehecháva, oikóva. Ojejapóva; ha ambueva jehechauptyréva, hekogua'úva, imba'epajéva (Morín, 1998, togo 41). Pe jehechauptyréva, hekogua'úva, imba'epajéva oñe'ëha Morín, ha'e upe opavave jaikuaáva heko'angapýicha, ja'eporásérõ tyepygua ojehecha'ýva ojejuerekóva, oíva tyepýpe omombe'úva mba'éichapa oñeñandu ha oje'e, ojehecha ha ojeiko okapegua ndive, che ryepypegua, ojogueraha jováirõ tete ndive, oguerúva yvypóra rekoteĩ Carbajal García (2016), ayvu upéicharõ he'iháicha Carbajal García-itevoi oiko yvypóra ánga ruguápe. Upégui ou ha oñembo'yvypprareko ñe'ëme. Ñe'ë

imbarete, pokatu omomarandúva ojekuaáva mba'eñomimby ha ohove amo gotyo, avei oñemombe'ukuaávagui (2016).

Ko ayvu he'iséva rupive, ñañomomaranduháicha ára ha ára, ndaha'ei ñe'ẽ kuaaukaha añónte ha ãva ñeikũmby, katu ohechauka opa'ýva tyepy pegua imba'epajéva, hechaukapýva, osãingóva jehasapyre opa'ývare ha upe tenda ayvu ouhágui, ha'evahína tapicha oiporúva ñe'ẽtee, jepémo ombohasa ha oikũmby ambuéva, ndaikatúi omyengoviapate pe mba'erechaukapy oguerúva imba'e ha hapichakuéra rembiasakue.

Ayvu imba'erechauka rekóramo, imba'eñongatupy ha imba'epaje, upéicharõ ha'e rupive tapicha ohupyty mba'e porã hendivetevoi, hapicha ndive ha hekoha ndive; hese ae oñeñuahẽ mba'e rekopavẽ ha péva ojehe'a yvypóra ha ijapopyre'ýva ndive, ha'éva peteíva umi Teko Porã pyrenda. Ñe'ẽtee rupive oñeñembo'e, ojepurahéi ojoaju hañgua yvypóra, tekoha, tekoyvategua; hendivekuéra oñembohasa ko'ã kuaapy ha hendivekuéra ojehero, oñehenói, ojejuhu. Maymave ñemoñanga oguereko tekoyvategua ogueroviaha ha tesapyso arapýre ojekuaaukáva ára ha ára ñe'ẽ rupive; kóvape oiporúvo idioma mbareteve oñehundi ha oñembotyai imbaretevéva rupive.

Ñe'ẽ rupive ojekuaauka oikóva ha oñembohyepy péva, omongakuaáva tapichápe ha'eháicha ha atyháicha, idioma rupive apytu'ũ oñamindu'u pe mba'e oikóva ha ohasáva opavave oñanduháicha ha uperire okakuaa opavavénda ha oheja ojojuhu tapichakuéra oĩ hañgua táva.

Ayvu heko'angapy ha oiko rie ichugui ñe'ẽ, kóva ikatu oikuaauka rupi amo gotyo oje'ekuaávagui. Ayvu oĩ teko'angapýpe ha jehechapyrévape, ha'évo mba'e'aty rypy'ũ ha upévale tekotevẽtere he'iséva jekuaaukarã, umíva apytépe Teko Porã (Carbajal García, 2016).

Ayvu ohechauka arandukuaa térã moõ oikoha, upéicharõ Teko Porã ojehasáva, ojekuaa avei ayvúpe ha kóva ha'eháicha omba'apo omongu'e ha omoingove tapia hañgua.

Ojeporúvo Baca Mateo he'íva (1998) Teko Porãme ha hekove ypykuéra idioma ndive, jahechakuaáramo ko arapy ohechaháicha hikuái, ojegerúva atyguasu rembiapo óuva ymaite guarégui, idioma rupive oñembohasa aty pyahúpe, oikũmbýva ko arandukuaa ha ombohasa jeýva aty pyahúpe ohorei hañgua hese ohóvo. Idioma nomba'apói rire Teko Porãme omboypiva'erãmo'ã kuri occidental omba'apo ha oiko porãháicha.

Español ñembohasa ñe'ẽteepe ndaikatúi oñembojehaipyre añónte, ñe'ẽ hekombarete he'iséva ñembohasa rei, katu oñemboete ambuérõ, oñeimo'ã ambuévo ypykuéra rekoteháiicha, ikatuhañguáiicha ombojovake hikuái ikuaapy ymaguare ha upéichape omombarete hañgua. Ñe'ẽ tee oñemombaretéva péicha, ogueropu'akáta ombetirõ hese occidente pegua ñe'ẽ ha oikokuaáta hendivekuéra oñeme'ẽ'ýre ichupe, ha

péicha ha'ekuéra rupive imbaretéveta ha upekuévo ojajái haḡua tekohápe Teko Porã, hembiasatee ohechaháicha arapy ha tekoyvategua (Rappaport y Ramos Pacho, 2005).

Ñe'ë omombarete tekotee ha aty ndive jeiko opavave rekoteerã pyrendáicha, upéicharõ ikatu ombojoaju térã ombojei. Upévore ñe'ëtépe ojehechakuaa Teko Porã ha'eha peteĩ mba'e tekoteĩ ha tekoeta me'ëha; iñe'ë mbareteve oipyteramo Teko Porã, mba'e porãramo, ojeikoháicha ha atyguasu ohupytyse tapiáva opa, mundo occidental-pe ojehechakuave rupi ambue mba'e oñemopyendáva ojehechaháicha ñemongakuaa ha akãrapu'ã oĩva mba'e jehupytygui, oñembyaivo tekoha ha angapyreko (Mazzoleni, 2013).

Che ayvu oçuahêha peve oçuahê che arapy, he'i Wittgstein, he'iséva opáramo ñe'ëtee, opa ypykuéra arapy, peteĩ hendapegua mba'ete ha opa omboypívo ichupekuéra tekopeteĩ mundopy pegua, nahu'áva, hekojejogua ha jeguereko meméva omongyráva sa'imíme ha omochi'íva hetápe.

Ñe'ë tavakuéra ohasáva hekoha ndive, ombokatúva ichupekuéra oikuaauka haḡua iñarandukuaa ha hekotee, mba'yrú ohoha mba'eporãita ha mba'ekuaa oñemoñandutíva (UNESCO, 2019), upéva enterove táva Teko Porã ohechahaichaite, ojeikuaa iñe'ë tee rupive ha ndaha'éi ambue ñe'ë rupive imba'eporã ambuéva.

Arapy aḡaguápe 6.000 sua tapicha ndive, 3% ñoite iñe'ëtee térã iñambuéva umi imbaretévavagui, 180 sua tapicha rupi (Fondo Permanente para las cuestiones Indígenas, de la ONU, 2019), he'iséva michíminte tapichakuéra yvy ape arigua apytépe, ipu'aka globalización-re, tembaipo kakuaa oḡuenohẽ ha ombyaiháicha ohóvo tekoha, imbaretekue oiháicha guerekopy ha jejoguápe; sa'ietereimi tapichakuéra yvy ape ariguáva Heko Porã, oiko porã haḡua tapicha ha atyháicha ojoajúva oñondive iñe'ë tee rupive, ñandegueraháva ja'e haḡuáicha ojeipe'ánteramo péicha ha ojeike ypykuéra yvýpe oñemba'apo haḡua upépe, arapy oho heko'angapy ha hekoha paha gotyo ha péicha oñembyaipávo ha'etevo.

Ñe'ë ndaha'éi oikoporãvante he'íva ha ohendúva apytépe, kóva ogueruko mba'e ambueita ipype, tekove yvy aperigua jojuhu (Ramierz, 2013), upévore ha'e pe hi'águiva itupḡrekóvare, ojejapóva mambeo umíva rupive, tulpa, Inty Raimi, Sakhelu; ñe'ë tuicha mba'e atyguasúpe omongu'e rupi ohejáva ojejuhujey mba'eguasú Teko Porãichagua, ko ñe'ë idioma teépe, omboho'o he'iháicha Nasa, Nasa Nasak (opa yvypóra rekotee), Nasa Kessa (kuaapy ymaguare), ombokatúva Bakak the papik (tavakéra reko tapia), omboajúva upéicharõ Wët Wët Fxi'zenxi (Teko Porã).

Ñe'ë (la palabra guaraní), ha'e pe omongu'e ha omoambuéva; ñe'ë jeha, Jaqi'aru (ava ñe'ë), ombyaty kuaapy ha oisãmyhy, temimo'ã ha py'apy ijatyha, ombojehe'áva tapicha aty ha arapy ndive, upévore tapicha ojapova'erã ñe'ë ijehogui, ohupytyva'erã

Ñembo'e, hendive idioma mba'yrúicha oñemokyre'ỹ rupi aty oĩmbaitéva apo ha oiko poráva ko'agagua, ymaguare ha upeigua ndive, aty Reko Porã.

Nasa táva, Colombia-ygua iñe'ẽ ypy Nasa Yuwe (Nasa ñe'ẽ), ndoikuaauka ha nomomandu añói, avei oñemity, omyatyrd, omyeñoi temimo'ã, oguerujey mandu'a, ha'e rupive oñorãirõ ko'ága tembiasa kueheguare ndive, ha'e rupive ojeho tapykue gotyo ojeho haña tenonde gotyo, ha'e upécharõ ombokatúva Wēt Wēt Fxi'zenxi jeiko (El Buen vivir) (Valencia, 2019).

Ñe'ẽtee ipypuku, Nasa Yuwe, oréve guarã, oje'éva, he'iséva oikuaaukáva opa ñe'ẽ ro'éva ore ñe'ẽteepe, oikuaauka ha omorandu rire, avei oñemity, omyatyrd, omyeñoi temimo'ã, omombarete tembiasakue, pe arandukuaa ojekuaauka tapia haña. Ore ro'e upéva rupi ndaiporiguasuiha he'iséva ko'ẽrõ, roikove ojehasapyrévape térã ko'ága ikatuhañaicha roikove ha roikoitevẽ (Comunicación. Feliciano Valencia, 2019).

Guarani ñe'ẽ teéicha, ndaha'ei mba'ekuaaakaha ypykuéra ko'ã yvypegua oguerékova jegerovy'a haña añõnte, ha'ehína puru'ãsã ko'ã aty mba'eporã ndivegua, kuaapy ndive, angareko ha rekoha ndivegua, táva sapukái tapia oiko haña ko'ága ipyrendávo mba'aporã ymaiteguarépe, jahechápa ojuhujey apyka (angapyreko), ikatu haña ojeguereko tapia pire tee (ava pire), ha ani ojeguerekótei ao ojeoporukava'ekue, ojeguereko arandukuaaite (teko) ha ndaha'ei ojeguérúva mbaretépe, ojeguereko yvy tee, óga tee (tekoha), yvy opytáva ou rire pytagua, Chákope ñorãirõ riraha mbohapy jovakeguáva, upéva año ikatu Teko Porã jehupytyrã, vy'ápe ojeiko haña, py'aguapýpe, mba'e oje'o'ỹvétamava Paraguáigui.

Ñe'ẽpaha

Opa oñemboguejýva ko jehaipýpe ári, oregueraha ñamohu'ávo opa ro'éva kóicha:

Oñombojovakévo ayvu oiporúvapa ypykuérame ohoporãve lengua térã idioma, jepémo lengua ombyatyse mba'éichapa oñomomandu peteĩ táva ha idioma-re oje'e lengua oguerékova mbojoja hyepýpe ha upévale okakuaa añete, ko mba'e kóvape oike mba'éichapa oapo'i pytagua ypykuéra ayvúpe, ñe'ẽ ha ñe'ẽ'ỹ opaichagua oguereko rupi ipype mbojojaha, oje'e haña peteĩ hendáicha, oike atyguasú ohechakuaávape ha oĩvavoí ipype mba'e ikatúva omyesakã oñontende haña hikuái; oje'ehaguéicha mba'éicha iñambue ojuehegui idioma ha lengua oguereko ipype imbaretévava ohechavaiháicha, upécharõ ndaipóri he'iha ndaikatuíha oñehenói ypykuéra ayvúpe idioma, ha oñemoambue haña umi ojeheróvaguivoí péicha, ikatu oñehékome'ẽ ichupekuéra oje'évo te'ýi mba'éva, ypykuéra ha tee.

Ojeheroháicha ypykuéra mba'éva, ypykuéra ha mba'eteéva, avei oñombojovake, te'yikuéra táva yvategua, Suramérica ha Centroamérica-ygua oipota aja oñehenói

ichupekuéra te'ýi, tetãryru yvy gotyogua academia, ja'eporãserõ Argentina, he'í oje'eporãtarõ ha'eva'erã ypykuéra aty; pe peteĩha oñeikũmby ohechakuaávo ko'ã aty oñeha'ãre oñemomba'e ha ojehechakuaa ichupekuéra hekotee; mokõihápe oñehenói péicha, ojehecha rire Arandukuaa Mba'epýpe he'íva, ombotapykuévo oñehenói vaiháicha ichupekuéra. Ja'éramo idioma tee, peteĩ ñe'ë ojehechámava ypykuéra Colombia-ygua, Cauca Departamento pegua, mba'etépe, apopa'ỹ oñembosako'iháicha, taha'e tekombo'épe, tekorekuái ha tekoteháicha; oñembyatýva Consejo Regional Indígena del Cauca CRIC-pe ha oguerékova ipype Nasa, Coconucos, Yanakonás, Totoroes, Misak ha Eperara Siapirara. Idioma tee he'isetéva ojeguero ojehechakuaávo tekombo'e tee, heñóiva mbo'epy oikóvaguí CRIC-pe, Ñembyaty poha 1978-pe, ogueru tekombo'e techapyrã moheñoi ha mbo'epy aty ohechakáva tekuaí pyrenda oñembokatupyryhápe te'yikuéra mbo'ehára iñe'ëkõiva ombokatúva tekombo'e rechapyrã ohóva te'yikuéra arandukuaáre (Bolaños, 2015)

Oje'eva'ekue guive omombarete idioma propio he'iséva, oguereko pypukúva ipype ypykuéra latinoamerica-ygua ogueropu'akahague oñorãirõvo ideréchore ha ayvu imba'évare.

Teko Porã ja'éramo, ypykuéra hesapysoháicha oñemoĩ ko tembiapópe, oje'évo hesakã ha'gua he'ise joasaha pe ñe'ë, ñeĩporã térã táva rekoguapy ha opa tapicha ipypeguáva, taha'e ojoguerahaháicha hendivetevoi, ijaty ndive ha avei tekovekuéra tekohapegua ndive; opa aty Heko Porã ha'ekuéra ohechaháicha, ipype oĩmbaite rupi hembiasakue ha iñarandukuaa.

Umi ñe'ë Tee Teko Porã jojuhu ojehecha idioma tee ha'évo tavakuéra momarandu rembiporu, ombokatúva kuaapy ñembohasa ha aty mbohechakuaapy, oĩhápe Teko Porã. Idioma tee, ipyrendáva ñe'ëme (guarani ñe'ë), ombokatúva Teko Porã, Ñembo'éichagua he'iséva (ñe'é apo jehegui), oporomoġuahêva Teko Porãme (Guarani Reko Porã) térã Aymara ohenoíha Jaqi aru (tapicha ñe'ë) ombokatúva Suma Qamaña (Aymara, Reko Porã); upéicha avei maymave aty iñe'ëtee rupive ha oñemopyrendávo iñe'ëme omopu'ã ha ojapo Teko Porã.

Teko Porã oikotevê ñepyrũrãme tapicha ojejuhu hendivetevoi ikatúva oiko ñe'ë rupive, ojehechakuaávo kóva, he'iháicha Morín, oguereko avei ojehechakuaávaguí, mba'erechaukapy, hekogua'úva, hekopajéva ha ombojoapyporãháicha Carbajal García, ayvu oiko yvypóra ánga ruguápe ha upe guive ñe'ë ijyvypóra reko, ombokatúva momarandu ojekuaáva ha ojekuaa'ýva .

Ñe'ë tee ohejáva oĩ jogueraha porãã oñondive, jeikokuaa, aty rekoguapy; ko'áva rupive ikatúre oñemoherakuã temiandu ha kuaapy, ága ipahaitépe ikatútava ohechauka mba'eichaitépa ojehecha ha ojejapo Teko Porã.

Ñe'ë ha idioma heñoi aty rembiaságui, ndaha'éiva yvypóra jeiko oñondive añõnte, katu opaite mba'e yvy ape arigua ndive ha umi mba'e aty jerére oĩva ndive,

upéicharō Teko Porā ha'e yvypóra ha tekoha ojogueraha porā oñondive, oñepyrū kóvape omoha'angáva ñe'énguéra ikatu haġuáicha kóva ipahaitépe ome'ē idioma tee ha oĩ tekojovaiete, tee, guaranichagua, ha'e upéicharō, ome'ēva ipurahakuérape, oĩ peteĩhaichaite oñondive yvypóra, tekoha ha hekotuichaitevéva, ha'evahína Teko Porā, idioma mbareteve castellano umivaichagua oipe'a atykuéragui imba'erechaukapy ombojoajúva āvape yvy ndive ha heko yma ndive.

Arandukaporupyre

- Acosta, Alberto (2015). El Buen Vivir como alternativa al desarrollo. Algunas reflexiones económicas y no tan económicas. *Revista Política y Sociedad* ISSN: 1130-8001. Vol. 52, Núm. 2: 299-330.
- Almendra, Vilma. (2010). *Encontrar la palabra perfecta: Experiencia del Tejido de Comunicación del pueblo nasa en Colombia*. Cali: Universidad Autónoma de Occidente.
- Austin, J. L. (1962). *How to do Things with Words*. Nueva York: Oxford University Press.
- Austin, J. L. (1989). *Ensayos filosóficos*, trad. Alfonso García Suarez. Madrid, España: Alianza.
- Austin, J. L. (1990). *Cómo hacer cosas con palabras*, trad. Genaro R. Carrio y Eduardo Rabossi, Barcelona España: Paidós.
- Baca Mateo, V.M.: El lenguaje como hecho cultural, en *Contribuciones a las Ciencias Sociales*, abril 2010, www.eumed.net/rev/cccss/08/vmbm2.htm
- Bolaños, G. (2015). La educación propia: una realidad de resistencia educativa y cultural de los pueblos. *Revista Educación Y Ciudad*, (22), 45-56. Recuperado a partir de <https://revistas.idep.edu.co/index.php/educacion-y-ciudad/article/view/86>
- Breakwell, G. (1986). *Coping with threatened identities*. London: Methuen.
- Buxó, María Jesús (1983). Antropología lingüística. Barcelona, An-thropos. En Pinzón Daza (2005).
- Carbajal García, Sandra Elizabeth (2016). El aprendizaje del lenguaje y los saberes necesarios para la educación de hoy. *Sophia*, Colección de Filosofía de la Educación, núm. 20, 2016, pp. 179-196. Universidad Politécnica Salesiana. Cuenca, Ecuador
- Chomsky, N. (1986). *Knowledge of language*. New York: Praeger
- Chomsky, N. (2007b). *Of minds and language*. *Biolinguistics*, 1, (pp. 1009–1027).

- Chomsky, N. (2011). Language and other cognitive systems. What is special about language? *Language Learning and Development*, 7, (pp. 263-278).
- Choquehuanca, David. (2010). Hacia la reconstrucción del Vivir Bien. *Revista ALAI (América Latina en Marcha) FECHA*. Quito. Enero 27. Extracto de la ponencia sustentada en el Encuentro Latinoamericano "Pachamama en Quito (2010)". Recuperado en noviembre de 2018 de <http://www.plataformabuenvivir.com/2011/08/choquehuanca-reconstruccion-vivir-bien/>
- Choquehuanca, David. (2010). Hacia la reconstrucción del Vivir Bien. *Revista ALAI (América Latina en Marcha) FECHA*. Quito. Enero 27. Extracto de la ponencia sustentada en el Encuentro Latinoamericano "Pachamama en Quito (2010)". Recuperado en noviembre de 2018 de <http://www.plataformabuenvivir.com/2011/08/choquehuanca-reconstruccion-vivir-bien/>
- Contrears Baspineiro, Adalid (2015). La palabra que camina. *Comunicación popular para el vivir bien / buen vivir*. Quito, octubre de 2015.
- Contreras, Adalid. (2018). Comunicación y Vivir Bien/Buen vivir en el cuidado de la casa común. En *Comunicación Ciudadanía y Democracia: para una vida plena y solidaria*. Pp 293-218. Paraguay: Asociación de comunicadores católicos del Paraguay.
- De Sousa Santos, Boaventura (2011). *Introducción: las epistemologías del sur*. Coimbra: Centro para Estudos Sociais, Universidade de Coimbra
- De Serrón, S. (1993). *Introducción al estudio de la planificación lingüística internacional*. UPEL-IPEMAR.
- Dijk, Teun A. Van (1977). *La pragmática de la comunicación literaria*. Ms. En español. Universidad de Amsterdam
- Dijk, Teun A. Van (1978). *Estructuras y funciones del discurso. Una introducción interdisciplinaria a la lingüística del texto y los estudios del discurso*. México, Siglo XXI editores.
- Epistemologías del Sur Epistemologies of the South Boaventura de SOUSA SANTOS Director del Centro de Estudios Sociales, Facultad de Economía, Universidad de Coimbra, Portugal. *Utopía y Praxis Latinoamericana / Año 16. N° 54 (Julio-Septiembre, 2011) Pp. 17 - 39 Revista Internacional de Filosofía Iberoamericana y Teoría Social / ISSN 1315-5216 CESA – FCES – Universidad del Zulia. Maracaibo-Venezuela*
- Fishman, Joshua (2003). *Manual de Lenguaje e identidad étnica*. *Revista Journal of Linguistic Anthropology* 13 (2): 239 - 241 · Diciembre de 2003.

- Foro Permanente para las cuestiones indígenas. Documento de antecedentes (2019).
Lenguas indígenas. <https://www.un.org/es/events/indigenousanday/assets/pdf/Backgrounder-Languages-Spanish%202019.pdf>
- Hidalgo-Capitán, Antonio Luis; Cubillo-Guevara, Ana Patricia (2014). Seis debates abiertos sobre el Sumak Kawsay. Iconos. Revista de Ciencias Sociales, núm. 48, enero, pp. 25-40. Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales. Quito, Ecuador
- Huanacuni Mamaní, Fernando. (2010). Buen Vivir / Vivir Bien. Filosofía, políticas, estrategias y experiencias regionales andinas. Coordinadora Andina de Organizaciones Indígenas – CAOI. Lima 1, Perú. Recuperado en noviembre de 2018 de https://www.escri-net.org/sites/.../Libro%20Buen%20Vivir%20y%20Vivir%20Bien_0
- Lodge, A. (1993). French: From dialect to Standard. London: Routledge.
- Macas, Luis (2010). Sumak Kawsay: vida en plenitud. Revista de América Latina en movimiento. Año XXXIV, Temporada II, Quito: Alai, p. 14.
- Mazzoleni Rocío (2013). El lenguaje, elemento de lazo social e identidad. TATARENDY. Construcciones actuales del lazo social. Liderazgo, comunicación y nuevas tecnologías: Revista de Ágape Psicoanalítico Paraguayo, N° 4, Julio, 2013. Arandura editorial. Asunción. Paraguay, pp. 185-191
- Melià, Bartomeu. (2015). El buen vivir se aprende. Sinéctica, (45), 1-12. Recuperado en 03 de diciembre de 2018, de http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1665-109X2015000200010&lng=es&tlng=es
- Molina Bedoya, Víctor Alfonso y Tabares Fernández, José Fernando (2014). Educación Propia. Resistencia al modelo de homogeneización de los pueblos indígenas de Colombia. Polis [En línea], 38 | 2014, Publicado el 05 septiembre 2014, consultado el 30 abril 2019. URL : <http://journals.openedition.org/polis/10080>.
- Molina Bedoya, Víctor Alonso. (2015). Existencia equilibrada. Metáfora del Buen Vivir de los pueblos indígenas. Polis, Revista Latinoamericana, Volumen 14, N° 40, p. 143-163
- Montes, José María (1983). Habla, Lengua e Idioma. THESAURUS. Tomo XXXVIII. Núm. 2. Recuperado en agosto de 2019 de: https://cvc.cervantes.es/lengua/thesaurus/pdf/38/TH_38_002_065_0.pdf
- Morris, Charles (1962). Signos, lenguaje y conducta. Buenos Aires: Losada.

- Morris, Charles (1985). Fundamentos de la teoría de los signos. Barcelona: Paidós.
- Moscovici, Serge (1979), El psicoanálisis, su imagen y su público, Buenos Aires, Huemul.
- Pinzón Daza Sandra Liliana (2005). Nociones lingüísticas básicas. Habla Idioma y dialecto. LENGUAS DEL MUNDO. POR LA RUTA DE BABEL. EDICIÓN NO. 71.
- Ramírez Castro, Juana. (2013). Del mito occidental de la 'comunicación', al mito de 'la palabra' en los pueblos originarios americanos. En: Virajes, Vol. 15, No. 2. Manizales: Universidad de Caldas.
- Rappaport, Joanne y Ramos Pacho, Abelardo (2005). Una historia colaborativa: retos para el diálogo indígena-académico. Revista Historia Crítica No. 29. Universidad de Los Andes. Facultad de Ciencias Sociales. Bogotá: enero-junio.
- Sánchez Lobato, Jesús (1985). La tradición cultural hispánica. Universidad Complutense de Madrid. Recuperado en agosto de 2019 de: https://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/carabela/pdf/45/45_005.pdf
- Saussure, Ferdinand de (1998). Curso de lingüística general. Traducción, prólogo y notas de Amado Alonso. Madrid: Alianza.
- Searle, J. (1990). Actos de habla: ensayo de filosofía del lenguaje. Madrid: Cátedra.
- Wittgenstein, L. (2009) Tractatus Logico-Philosophicus. Madrid: Alianza

ÑE'Ë HA ARAKUA. ÑE'ËMBYATY TÉRÃ ÑE'Ë OPOROMBYATÝVA OPOROMONGU'ÉVA REHEGUA

Mgtr. Milton Chacay Guayupari

Unibol Guaraní y de Pueblos Indígenas de Tierras Bajas “Apiguaiqui Tupã, Bolivia

Antes de existir la tierra
en medio de las tinieblas primigenias
antes de tenerse conocimiento de las cosas
creó aquello que sería el fundamento
del lenguaje humano (o: el fundamento
el futuro lenguaje humano) e hizo el verdadero
primer padre Ñamandu que formara
arte de su propia divinidad.
(Cádogan 1959: 13)

Ñemombyky

Guaranikuéra atýpe niko ñe'ëkuaaty jeguerojera oñemopyrenda añetéva, ñe'ë rupive ojekuaave rupi opaichagua kuaapy, ko'ýte umi mba'e hecharamobýva. Tembiporu añete vyvorakuér aha opa mba'épe guarã. Ko'áva tuicha mba'e, techapyrã, ayvu hetahápe ojehechakuaa upe ñembyaty, ha ko'ápe ayvu arakua ija térã kuaapy **jara** tee, ipukangyve, ojekuaávo peteĩ kirirĩ opavavéva apytépe ha ohendúvante ojapyhýva, ha péichape oikuaa mba'éichapa omohenda ha ombohyapu ohóvo, ndaha'éiva katuete kuatiápe ojehaiháicha, oikovéva imbarete ha ijeporu rupive. Ñe'ë rupive, guarani ayvu heta mba'e he'ise, iñemohenda ha ijeporúpe, he'iséva, oimo'áva taha'éma (kuña ha kuimba'épe guarã), avei opaichagua ñe'ëmbyky ojeporúva ha'ekuéra ohechahaichaite ko vyguasúpe.

Ñe'ë rupive oñeġuahëkuaa guaranikuéra rembiapópe oiko ha ojehecháva ava'atýpe.

Mba'emba'érepa oñeñe'ë: Ñe'ë, Ndaje, Arakuaa, Ñe'ëmbyaty

Ñe'ëmbyaty – ñe'ë oporombyatýva

Guaranikuérape ġuarã opa mba'e ñe'ë (ñe'ë) ha upe ñe'ë tuicha mba'e ichupekuéra he'i Bartolomé Meliá, avei León Cádogan (1959) iñaranduka Ayvu Rapytápe ohai: guarani ojeporu katuíva, he'iséva upe ojeporuve ha naimarangaturekóivape, ñe'ë he'ise vyypóra ayvu, Ortiz ha Caurey-pe ġuarã ñe'ëryru guarani rehegua oñeñe'ëva Bolivia-pe, ojejuhu ñe'ë he'iseha ayvu, ñeñe'ë, oñembohyapúva, ombopúva peteĩ mymba térã mba'e. Aiporó he'isehína, ñe'ë ndaha'éi vyypóra añónte oiporúva,

mymbakuéra, oikepahápe avei ambueichagua vícho ha ambue mba'e oguerékóva ñe'ête avei.

Ñe'ē niko oñemopehē mokōi hendápe; Ñe he'iséva ayvu, tyapu, pumbasy, purahéi, ha ē katu ñe'ētéva sē, he'íva. Upéicharamo, ja'e jave Ñe'ē ja'eñaína: ayvu osēva térā oje'éva. Jepéramo mymbakuéra oñe'ē, yvyporakuérante ombojoaju ha ombyatýva upe Ñe'ē.

Guaraniryepýpe niko jajuhukuaa hetaichagua ñe'ē ñe'ērapópe oguerékóva Ñe'ē, techapyrã: Ñe'ēmongeta, ñe'ē oñembyatypyvéva, Ñe'ēatã, ñe'ē hatáva hyapu ha he'isévape; Ñe'ēasy, ñe'ē hasýva, Ñe'ēkavi, ñe'ē imarāngatúva; Ñe'ēmbuku, ñe'ē ojepysóva; Ñe'ēngatu, ñe'ē oñehenduse ha osyryrýva; Ñe'ēnguru, ñe'ēguyguy ñe'ēñemi térã Ñe'ēpytu, ñe'ēkangy ha péicha hetave ñe'ē oguerékóva ñe'ērapópe Ñe'ē.

Guaranikuérape ñuarã, opaichagua mymba oguerékóva Ñe'ē he'ísehína tyapu ha purahéi rupive ohendukuaaha he'iséva. Peteĩ guyra ñe'ē rupive he'íkuaa aravaitaha, opitamaha ha ro'y oñuahētamaha ha ambueve mba'e. Aipóramo, yvypóra ohendúrõ mymba Ñe'ē, ko'áva ojokuái katuíta opaichagua marandu, ha péichape ojokupyty ha oikovéta oñondive hekohakuérape yvypóra ohendu ha ohechakuaáta opa mba'e omongyhyje ha ohesarenóitava ichupe mba'e oha'arõ ÿvaguí.

Oikovéva niko peteĩ guyra'i hérava Chõcho, heta hendáicha oñe'ēva, opaicharei opurahéi ha peteĩteíva he'ise ambue mba'e ha'e oikotevẽháicha. Oñemombe'úva guaraníme ko'ã oñemombe'u rehegua: “Peteĩ jey, kuimba'e ohóva oñandu ipehẽnguekuérape ambue tenda gotyo, arete guasu rupi upépe (vy'a guasu), tapére ohendu sapy'a Chõcho purahéi, orregortávaicha ha upémarõ upe tapicha ombohováí ichupe, “jakoraĩtako ndeauavaetegua echako ndeko reo reĩ arete rendape”. (Péicha reregortáta re'ueterei rupi chícha ha rehorereína vy'a guasuhápe).

Ha péicha, ndojejuhúí jave Chõcho ndive oñe'ē hendeve ipochy'ỹ hañgua ha tohovasa uvei ichupe. Kuimba'e jejuhu Chõcho ndive romombe'úva ko'ága niko, oñuahẽvo kuimba'e ohoha arete guasúpe,

avave ndohecháí ha nokombidái ichupe kañui je'urã ha ndohasaporãí upe arete guasu. Kuimba'e nohendúira'e hekópe oje'éva ichupe.

Ñe'ē ipeteĩkuaa, ha'eño, ága katu oĩ ambue Ñe'ē ojoajukuaáva, upéva ha'e Ñe'ēmbyaty. Heta jey niko ñahendu oje'évo ambue hendáicha yemboatĩ térã Ñemboatĩ, karaiñe'ēme oñembojeréva Asamblea. Ñe'ēmbyaty, ñamopehẽkuaa mbohapy hendápe oñeikũmby porãve hañgua. Ñe'ē he'iséva osēva, **mbo**, riregua omoñe'ētéva, he'íva mba'épa ojapo upe máva ha **aty**, he'iséva hetaha, oñembohetáva. Upéicharamo, Ñe'ēmbyaty he'ise; ñe'ē osēva, oñembyaty ha oñembohetáva. Ñe'ēmbyaty, he'ise avei ñe'ē'eta, ombyatýa heta ñe'ē.

Ñe'ëmbyaty niko tuichaiterei mba'ehína ñande rekópe ñuarã ha ymaite guive Guaranikuéra atýpe ñuarã Bolivia-pe, tuichaiterei mba'e, Mburuvicha upepegua oñepyrũ ñe'ëmbyatýgui ambue ñe'ëmbyatýpe, têtara reta oñandúva ha péichape jasykõi 1987-pe oñemoheñoi Asamblea del Pueblo Guaraní, Ñe'ëmbyaty Guasu Guaraní.

Ñe'ëmbyatýhápe niko oñemopeteĩ mburuvichakuéra rembiaporã, oñemoĩ peteĩ ñe'ëmbeba, oñembojoaju ikerayvotykuéra, oñema'ëmbukumië ha ojehecha mba'éichapa oñemyatyrõkuaa opaichagua apañuãi ojejuhúva atyguasúpe. Ñe'ëmbyaty ko'agaguávape, oñeñe'ëve Tekombo'e, Yvy ha Tenda, Tekoha rehe ha indígena rekovekuéra, avei ambue mba'e ipyahumiëva rehe.

Guarani oike avei Ñe'ëmbyatýpe, jepéramo oñemoha'ëño ijatykuérape ojapova'eráva, ha jepéramo upéicha hetave jey ndopytaporãi térã noñemoĩri peteĩ ñe'ëme Mburuvicha ndive, avei nahesakãmbáiramo hembiapokue karai renondépe, taha'éma estado mba'éva temimoĩmby ha ndaha'éiva ryepýpe, térã katu oñeñe'ëvare naikyre'ÿmbái hína ichupekuéra ñuarã.

Mburuvicha katupyry niko ojehecharamohína guaranikuéra apytépe ha karai renondépe, upéichante avei osëvaikuaa, tembiasakuépe ojejuhúta heta mba'e oikova'ekue Mburuvicha ndojechaukaporãiva, oñembotove ha oñemboyke térã ojeguereko hekomarã ha iñensuguývaramo.

Ñe'ëmbyatýpe avei oike mitã, kuña, mitãrusu, kakuaa ha ityarõvémava, opavavete oguereko henda. Ipype niko Mburuvicha oñe'ëkuava'erã. Guaranikuéra omomba'e ha ohecharamo upe ñe'ëkuaa, oñe'ësyryryva, he'i ha oiporukuaáva upe Ñe'ë, ko'ã mba'e oguerekova'erã katuete oñe'ëtava atyguasú rérape.

Erland Nordenskiöld oikundaháramo guare Cháko yvýre amo 1908 ha 1909 rupi, ohesarenói ichupe umi Chané ysryry Itiyuru peguáva oguerekoha peteĩ Mburuvicha Kuña. Kóva herava'ekue Vuáryryi, iñuañuima rupi, isobrino Vocapoy opyta hendaguépe. Oñeporandúvo Vocapoy-pe mba'érepa peteĩ kuña mburuvicha, kóva ombohováí itúva ombo'ehague ichupe oñe'ëkuaa haña (2010:212).

Ñe'ëmbyatyrã ndojeguerekói peteĩ aravoite ombosako'iva Mburuvichakuéra, oñeikoteveteramo térã oimérõ ñe'ërã oporoipy'apýva hamba'e, peteĩ jasy ryepýpe oikokuaa heta Ñe'ëmbyaty, péichape ojehechakuaa heta ára ndojepoihápe mba'eve.

Bolivia-pe ko'ágã rupi ohasávape ohóvo tetã háicha, Ñe'ëmbyaty tuicha mba'e opavavépe ñuarã. Indígena guarani atýpe Ñe'ëmbyaty he'ise gueteri mba'éichapa ojapapóta, oñembojoajúta oñondivepa upe Ñe'ë.

Upéi, oíva'ekue Ñe'ëmbyatýhápe ha'etahína máva ogueraháva pe Ñe'ë hogayguápe, iñangirũme, ñe'ë oveveva'erã vytytũre, Ñe'ë ndaikatúi opytareívonte Ñe'ëmbyaty

rire ndojekuaaukáiramo Ñandevakuérape (mbo'eharakuéra), Ñe'ē ndojepomomo'ái atypeguakuéra ndoikuaáiramo.

Ajépa iporā oñemyasáiramo hekópe ha pya'e pe mba'e oikova'ekue peteĩ atýgui ambuevape, oiko peve ichugui herakuã guasúva ojavova'ekue tetãrakuéra, ko'áichagua ñomongeta oikohína oñeimembáramo oñondivepa. Ndaje hína ojavóva oñeñe'ē haḡua oikova'ekue rehe Ñe'ēmyatyhápe térã ambue mba'e oikóva upe tekohápe rehegua. Ko'áva imbarete ha ojesareko mba'éichapa ojejapo, ojeiko ha oñemboguata upe Ñe'ē oíva'ekue Ñe'ēmyatyhápe térã oikova'ekue atýpe. Ndaje ojehechakuaa tapicha oíva'ekue rekoporā ha rekokatu, upévare hetave jey iñapañuái hikuái, peteívape ḡuarā Ndaje he'ise ombyai térã omboguata karēva atýpe ha upévare Ñe'ē jeyu ha jeho ohendúva he'i jey ha'e oimo'āháichantema.

Ñe'ē guarani ndaje, oñembojereva'ekue karaiñe'ēme chisme, rumor, calumnias y mentiras-ramo. Hákatu, mombe'ugua'u, mombe'uanga guaranimégua oñepyrũ katuete ñe'ē he'íva oiko ndaje karambue. Araka'e ndaje. Añetehápe, Ndaje ojejapojey atyha rupi, katuete oikóva ojejuhu haḡua hikuái, oñemombe'uháicha niko opa árante omymbajukávo oikoveha guatarenda, pirakutu, kay'uhápe térã katu omba'apohárupi koorenda.

Ambue mba'e iporāva ha'ehína pe motiro (potyvõ) térã mba'apo oñondivepa omoñepyrũva Mburuvichakuéra, ikatuavei peteĩ ogaygua oikotevẽva ambuevakuérare. Motiro niko oiko imbareteve haḡua upe joaju ojoapytépe, okarukuévo oñondivepa, okay'u, chicha je'u ha opaichagua tembiapo ñepytyvõme. Ko mba'e tuichaháicha oikovéva ymaite guive, ha péichape oñemomorā upe arete guasu, sapy'ante ojoajúva carnaval karai ndive, ojejapóva avati ñemono'õmba rire.

Avati ha'ehína ojeporuvéva chicha aporā, oñembosako'íva ogaygua apytépe. He'iháicha Arakaendaje Avati heñói ypy omano asy rire peteĩ ome'éva'ekue hekove hogaygua rehehápe

Oñemombe'úva niko peteĩ jey, aremíma hína ndokyveihague ha ysyry ikãmbaitaha, pira ha guyraitaha omano. Opaichagua mymba ha ka'avo omanombáva, upéichape vare'avai ojapyhupa ichupekuéra, ndopytavémai vyramáta ha opa mba'e ndahekovéi. Ñembyasy ojaho'ipa tapicha maymáva ánga, vvyporakuéra ojerure asy Tupãme

okymínte haḡua, kuarahy katu hakuverei ko'ēreire ha ohapy upe yvy. Peichaháguinte ojekuaa sapy'a mokõi mitãrusu py'aguasu, peteĩ héra Javia ha ambueva katu Ene, oipy'apýgui ichupekuéra mitãnguéra rasẽ oho hikuái pytyvõ reka, ndoikuaáiramo jepy mba'éichapa ohapejokóta jehasa asy ohecháva yvy rekovére.

Peteĩ iñarandúva oikuaáva ko'ã mokõi katupyry ojaposéva, he'i chupekuéra ohorei haḡua hese, anínteke penderesarái ñande ypykuerakuégui ojavova'ekue Ñanderu

Tupã. Tekove ipukuve haña oñeikotevẽ ñe'ëme'ẽ, py'aguasu ha mbarete rehe. Javia ha Ene oguata oikuaa'ÿre moõ gotyopa ohóta, ka'aguÿre, mba'eporã rekávo ombohekovejéyvo yvy. Ñembyasy ojaho'i avei ko'ã mokõive tapicha py'aguasúpe ha ojepy'amongeta hikuái. Javia kuñaháicha ome'ëta hekove ambuevakuéra oive haña.

Javia ome'ë hekove, peteĩ tenda oiko hañaume upe mba'e, tenda imarãngatúva vyramáta ohechava'ekue ichupe okakuaa. Ene ojuhúmaramo Javia retekue, hasẽ ombyasýgui omano hague ñirũ ohayhuetéva, oñotý Javía-pe ovyvyjo'óvo ipópe.

Hesaýpe yvy omboykue heta ára, ojuhu'ÿre avave oipytyvõva ichupe. Ene resay ohesarenói Tupãme ohecháva mba'éichapa ko'ã mokõi mitãrusu oñeha'ã ijoyke'ykuérare. Tupã niko ñe'ë rupivénte ojapóva opa mba'e, Javía retekuaágui heñói peteĩ avati, oipehe'áva yvy okakuaa haña ha hi'akue ndive ome'ë hi'upyã opavave oikotevẽva. Péicha oiko ñaranduetéva ñe'ë he'íva ichupekuéra ani haña araka'eve oñemomomyry ñe'ë apoharégui. Ene ombyaty hi'amimi heñóiva imborayhujára retekuaágui ha oho omombe'u opavavévape oikova'ekue. Ama Tupã remimbou omboykue ñu ha oĩ jey upe y syryháre, yvy omohe'õ ombopyahu jey haña tekove. Ñahendúta jepi Javía-pe pe mimby he'i vove oñuahẽmaha upe ára guasu, oñemomba'e guasuhápe tekove, mborayhupópe omoheñoiha avati ha péva ndive oñembosako'íta chicha ombovy'átava ikorasõnguéra ha oikuaa haña oréve ndaikatuiha rojehekýivo upe máva orembohekoveva'ekue, yvy rupive roikoveha.

Arete guasu rembiapo niko tuicha mba'e, ko mba'égui ojapyhy hikuái opa mba'e oikohápe kuña ha kuimba'eva ojeguereko'ÿre imitã ha itujáva. Arete guasu ko'ãgaite peve ha'e gueteri jejuhurã ha péichape ojehechakuaa imbareteha ogaygua reko, aty ha aty guasu.

Itujavéva apytépe oĩ he'íva arete guasu rupive oñemboaguyje ha ojeyva kuña ñeñuahẽ kuimba'e rekovépe ha upévare ojeguero'va ogaygua okakuaataha. Arete guasúpe jeikokuaa oiko heta mba'e rupi, ojehechakuaahápe ikatuha ojeiko ha oñemoneĩ ava'atyháre.

Ñe'ë ha Arakuaa oñondive

“Oñemombe'úva niko Ñande jary Inomu mokõi ita'ýra hague, tuichavéva herava'ekue Ñe'ë ha imitãvéva katu Arakuaa. Mokõivévapente ohayhurasá Inomu, ága katu pe imitãvéva hakate'ÿve vaicha Ñe'ë rehe, oimo'ãgui ha'ére ta'ýra peteĩha, oñangarekovetaha hese isy.

Mokõive tyvýra, Ñe'ë ha Arakuaa pyhareve vove osẽmiva oguata ha Ñe'ë tapépe ombyatyva'erã ohóvo yvoty ombojopói haña Inomu-pe, oimo'ãgui peteĩ memby ome'ëkuaaha mba'e iporãvéva isýpe, ambuéva katu, Arakuaa noimo'ãi upeichaha,

oñembohory uvei Ñe'ē rehe, he'ími ichupe ha'e ome'ētaha isýpe iporāveha. Ko joavy tyvýra oñondive ára ha ára oiko, ohekávo hikuái isy mborayhu.

Sy opa mba'e oñandu ha ohecháva, peteĩchante mokõivéva. Arakuaa oñeha'ãmbaite ohejavai haḡua ityke'yrape, katuetei ohova'api Ñe'ēme, he'ivo ha'e oguerékóvante ha oja póva guive ome'ētaha isýpe ha ndaha'éi yvoty añónte Ñe'ē ombyatýva pe ñúre.

Inomu ohechávo imemby mokõive ohayhurasáva oikovai katuíva hikuái, he'i chupekuéra: Arakuaa, che memby rejuva'ekue Ñe'ē riréma ha ndaha'éi upévagui rohayhu'ivéva. Ñe'ē, che memby peteĩha eme'ē nde ryvy imitávéva Arakuaápe ne ánga imarāngatu haḡuaícha ha tojuhu hi'angapy. Arakuaa, ani ndepochy nde ryvy Ñe'ē rehe, péicha rejaporõ nderapykuerére rejaporeína, oikova'ekue tapykue gotyove ojevy jeýta tenonderāve,

ñande rekove niko ipuku ha opavavévante ñaikotevẽ ojuehe, opa mba'e iporãta rehecháramo nde rapykuere ha reguata ne renonderã gotyo.

Guaraníme niko kuaapy oje'e Arakuaápe, ko ñe'ē oñemboja'o mokõime Ara = tiempo, cosmos, ha kuaa = conocimiento, comprensión. Upéicharamo ja'éta Arakuaa ha'eha ára kuaapy. Oje'évo ára, hetave mba'e oike ikuápe opokóva árare ha ojokupyty opa mba'e oñe'ēva tekove rehe.

Arakuaa oikove Ñe'ē marāngatu ndive. Mombe'ugua'úpe tyvýra tuichavéva Ñe'ē ombyaty yvoty ome'ē haḡua isýpe ha'égui iporāvéva, ñe'ē oporomoheñóiva, oporomoñe'ēva ha isásóva heñoiva'ekue py'a marāngatúgui, ouhágui upe ánga. Arakuaa katu ou jehechakuaágui, imbaretéva, ojejapojeýva, hákatu ndaha'emo'ái mba'evete kuri Arakuaa Ñe'ē'yre. Ha péicha oñe'ē Inomu Arakuaápe, ndaipóri peteĩva ha ambuéva ha ojokupytyva'erã hikuái.

Guaranikuéra apytépe oñembohéra Ñe'ē ija umi oñe'ēkuaávape, kóva he'ise yvypóra rupive oje'eha Ñe'ē ayvu. Ñe'ē Ija noñembojárai ñe'ēre oñembojereháicha

karaiñe'ēme, oñemopeteĩségui, oñemoañete haḡua. Ñe'ē Ija ha'e pe ña Ñe'ē megua, ha'anga, Ñe'ē Ñe'ē Ija pegua oporomonguera, oporombovy'a, omyesakã oikuaágui itávape ha oikuaa avei mba'éichapa oñe'ēta ichupekuéra.

Oime avei umi Arakuaa Ija, oikuaáva arareko, arapy, ha'ékuéra ome'ēva opa mba'e atýpe guarã, ohecha ha ohesa'yijopyréma rupi upe añetete, oikóva, yvypóra ha oñe'ē ichupekuéra okirirĩ'yre, oiporúvo ñe'ē mbojoguáva, ambueichagua ñe'ē ha ñe'é ojojoguáva.

Péicha rupi, upe yvypóra rete ha rekoasa hekoha ndive heñói ha ojokupyty mba'ére ha mba'épa oiko, oguatáva ojopóre ha oñeme'ē ichupe héra tee, péicha omombe'u peteĩ jey Mburuvicha José Domingo Veliz (indígena guarani momaranduhára) he'iva'ekue

kóicha “Ore apytépe ndaipóri máva oporombo'éva ha ambue oikuaapyhýva”. Oñondivepa roikũmby ha romombarete kuaapy, oike pypuku ha osẽ jey, kovahína upe ñemongeta.

Ñe'ë ayvu rupi niko oñemombarete avei guaranikuéra apytépe opa mba'e oikóva ijerére ha oñembohasa ambuevape kuaapyeta. Ha péichape kuaapy okakuaa opaite henda rupi ha ojeporu ambue hendáre ojoapytépe oñemongakuaávo upe ñe'ë.

Upévare oñeñe'ẽ ñemongeta rupive kuaapy rehe ha ndaha'úi katuete kuaapy aõnte oñembohasáva ambuevape. Mba'éichapa oñembohasa upe kuaapy. Túva oraha ta'ýrape, sy katu mitãkuñáme. Oĩ yvypóra oikũmbýva upe ipayeria ha ambueva katu omyakã haña, ambueva ikatupyryva arte-pe ha péicha avei opurahéi haña.

Umi okakuaapámava ohechakuaava'erã mitãnguéra katupyry ijykerekuéra oikuaátava ha ohovéta hese tembiapo rupive omboguatava'ekue ijaryikuéra.

Ñe'ëpaha

Ñe'ë niko ñe'ë'yvy, ichugui osẽ Hetave mba'e ko arapýre, oíva ñande apytépe oñembojoaju haña Ñe'ëmbyatýpe, ojejapo ha oikove ijuehgui ñanemomandu'a haña akóinte mba'éichapa pe Ñande Reko.

Ñe'ëmbyaty rupive ojejapo avei ambue ñe'ë, ojejapóva guivénte oĩporã térã oĩvaikuaa, ndaipóri peteĩ ñe'ë térã ñe'ë añete ni ñe'ë ha'eñóva. Ñe'ëmbyaty ndaha'úi ñe'ë heta oúva yvyporakuéra ñe'ëgui, kóva oikove ha oñembojuaju ohóvo heta ayvúgui ha péichape oñemboheta, oñembyaty ha ojeporu ambue ñe'ë ndive.

Upéicharõ, Ñe'ëmbyatýicha ojejapo ava'aty rekoháre ha ko Ñe'ëmbyaty ojeporu mba'e michívévape oñeñe'ënguévo mba'e tuichávere oikuaaséva ava'aty peguakuéra ha pépe imbarete ñepyrũ, okakuaávo Guarani Retã oisãmbyhy ha omboguatávo ijyvy tee ha'ekueraháicha ojokupytyhápe Ñe'ë ha Arakuaa, oikove jeývo oñemombe'úva ava'aty reko, imbarete ha oñemopyrendáva Ndaje rupive, tembiporu oguatáva tetã, tetãmi térã tetãguasu ári.

Ñe'ë ñeikũmby haña jaikuaa ha jaike pypukuva'erã guarani arandupýpe, heta jey nahesakãiva oñembojereháicha, oñeñeha'ãgui oñembojoja mba'e'apokuéra oñondive. Ñe'ë niko oñongatu hetepýpe kuaapy ha arandu tuichavéva ymaite guive oñeñangarekóva hese oñeme'ë haguáicha upe oikuaáva mba'éichapa oiporu ha omboguatáta.

Ñe'ë oñemombe'u oikundaha haña arapýpe ha ojapyhy opaichagua teko oñembohyapukuévo ha péichape ojeiko ha oñemombarete ohóvo upe kerayvoty. Kovahína ñe'ë pokatu oñehekombo'éramo ohóvo oikokuaa ichugui mbo'epy, tembiporu, mba'yru, mbo'ehára ha taperekokuaaty avei.

Arandukaporupyre

Albó, X. (1990). *Los Guaraní - Chiriguano 3. La Comunidad Hoy*. La Paz: CIPCA.

Cadogan, L. (1959). *Ayvu Rapyta. Texto míticos de los Mbyá-Guaraní del Guaira*. Sao Paulo: Faculdade de Filosofia, Ciências e Letras.

Nordenskiöld, E. (2002). *La vida de los indios*. La Paz: APCOB.

Ortiz García, E. (2014). *Yapisaka. Ver con los oídos*. La Paz: Sorojchi Tambo.

Ortiz, E., & Caurey, E. (2011). *Diccionario etimológico y etnográfico de la lengua guaraní hablada en Bolivia. (Guaraní-Español)*. La Paz: Plural Editores.

Penner, I. (1998). *Entre Maíz y Papeles. Efectos de la escuela en la socialización de las mujeres guaraní*. La Paz: Hisbol.

JOSÉ MARÍA ARGUEDAS HA NEREIDE SANTIAGO ÑE'ĒSYRY HA ÑE'ĒASA

Tkj. Ligia Karina Martins de Andrade

Universidad de Integración Latinoamericana (UNILA)

ligia.andrade@unila.edu.br

Ñemombyky

Ko tembiapo jeporekápe oñehesa'ýjohína quéchua ñe'ĕ, Perú-gua haihára ha antropólogo José María Arguedas rembiapo rupive, mba'éichapa ombojerekuaa ha'e ohaiháicha ha Nereide Santiago ñe'ĕhasa rupive, ojehechakuaáva hembiapokuerakúepe.

Arguedas rembiapópe niko, ñahesa'ýjotañaína mba'éichapa oñembojerekuaa quéchua ñe'ĕ jeporu castellano ndive ha upépe ojehechakuaa haḡua indígena mba'e tee, ko'ýte haihára amazonía-ygua kuaapy ha katupyry avei, jahechakuaatahápe mba'éichapa iporã aranduka “Recriando Mitos Tikuna”, oñe'ĕva ojejuhu ha ojojoguáva europa-ygua indígena mba'éva ndive ha ohechauka tekotevêha ojejetypekave opaichagua jehaipýre oĩmava rehe. Ojekuaaháicha, Walter Benjamín rembiapo ha Julio Plaza ñe'ĕsápe, ñañeha'áta ñambojoja mba'éichapa omoñe'ĕasa ko'ã mokõi haihára hembiapo rupive. Opa mba'e ojehechakuaáva mođ pevépa oḡuahĕkuaa ha heta jey ndaikatúiva ojuhupyty upe ñe'ĕasa ñe'ĕporãhaipyre ryepýpe. Mokõive haihára, iñambue ha ijejogua rupive, ohechakuaa mba'éichapa oñemoñe'ĕasa ypykuéra ñe'ĕ occidental háicha ha mba'épa ogueru hapykuéri, ha mokõivévante oñeha'ãha ohechauka upe mba'e iporãtava oñemba'apokuvéno hese, heta ñeha'ã ha jehasa'asy rire colonia aja, oñemokiriĩramo guare indígena ñe'ĕ ha reko.

Mba'emba'érepa oñeñe'ĕ: Ñe'ĕsyry, Ñe'ĕasa; José María Arguedas; Nereide Santiago.

Ko'ápe oñehesa'ýjo José María Arguedas ha Nereide Santiago rembiapokue oñembohovaipotávo Perú ha Brasil-ygua indígena ñe'ĕsyry, mba'épepa ojojogua ha mba'épepa ojojuavy ha oñemba'apove mba'éichapa ombojere hikuái opaichagua hembiapokuerakue. Jahechakuaáta mba'épa ogueru ko'ã mba'e hapykuéri mokõivéva haihára rembiapo rupive; ojojoguanungáramo jepe, imbarete avei upe ideología, oguatáva ambue tape gotyo ojegueroikévo ypykuéra ayvu ojehaiva'ekue iñe'ĕngueraitépe. Rohechakuaa niko heta jey ojeroike haḡua indígena ñe'ĕ ñe'ĕsápe hasyetereitaha, ko'ýte pe ñe'ĕasa ojejapótava nahesakãĩ térã naiporãmbái vaicha

opytávo, jepéramo ñe'ēpykuaa jeporu rupive oñeñeha'ã oñemyesakã oykekokuévo ouvo colonia aja guivéma ha ko'ágaite meve imbaretéva gueteri.

Arguedas peguarã ñe'ē “tata ha mborayhu pa'ũme...”

“Che mitãme niko ahasa tata ha mborayhu pa'ũme” (Arguedas)

Popa arýma ojapohína omano hague José María Arguedas (1911-1969) ojehechakuaávo iporãitereiha hembiapokuerakue, ko jeporekapy ohesa'yjohína mba'éichapa oikove upe ñe'ē ñe'ēasakuápe. Ha upe guive ojeporavo heta tape oñembojerévo ohóvo arguediana rembiapo rupive oikévo avei Walter Benjamín rembiapokue hérava “A tarefa do tradutor” (1923), jahechakuaáta mba'éichapa oñeha'ã ha ojeikovai ñe'ēnguéra ndive. Ko'ãichagua jeikovai niko omoheñoi castellano-pe oje'éva “lengua literaria utópica” arguediana ohechakuaahaguéicha Alberto Escobar (1984).

Hembiapokue ryepýpe upe mba'e ojehechakuaavéva ha'ehína ñe'ēmokdi oikoveva'ekue hekovepe, oikuaágui ohaiva'erãha quéchua ñe'ēme Perú-pe colonia aja guivéma. Tembiapo guasute oñe'éva hekovekuére niko oikuaaukáma avei quéchua reko opa henda rupi ndoikuaáiva heseguakuérava, ko'ýte iñe'ē poru'avy rehegua, avei hekokuéra oñondive katuete ombyaikuaa ñe'ēnguéra jeporu.

Arguedas heñoi Andahuaylas, 18 jasyteĩ 1911-pe, Apurímac táva rembe'ýpe, heta mba'e ojehechakuaa hekovekuépe, isy mano oguerékóramo guare mbohapy ro'y. Ityre'y ha quéchua ñe'ēmente oñeñandukáva, péicha oikove indígena apytépe, ko'ýte ohasa'asýva umi hogaygua omongakuaava'ekue ichupe ndive, ha péicha okakuaa itúva omendajeýpe, peteĩ abogado provincia-ygua, oñeha'ã ha oheka henonderã ha'e oikuaaháicha: hekove imbareteve quéchua rekópe. Haihára nemitãva, oikéma katu Letras temimbo'éramo Universidad de San Marcos-pe (Lima), ha ohechakuaávo ikatupyrytaha ko ñe'ēme ohaiñepyrũ castellano-pe, upéramo niko quéchua ñe'ē ayvúpente ojeporu, oñemboyke, oñemomichĩ ha ojeapo'iva castellano renondépe. Upévale, ko'ã mba'e ojehechakuaa peteĩ “condición migrante” ha “forasteira” ramo, he'iháicha Cornejo Polar, iporãitereiha jepéramo oñeñeha'ã oñemboyke hembiapokuépe (Polar, 2000, togue 126). Ko'ã mba'e ojehechakuaáva ha oĩvehápema opaichagua haihára indigenista, oje'e ndojekuaaihague umi tenda rupi oikóva, mba'épa ojehechakuaa hembiapokuerakuépe, upéicha rupi ko haihára rembiapópe oñehesa'yijo ha ojeheka oñembojoja oikóva hekohakuérave, ha upekuévo oñemyatyrõ hañua lima-ygua haihára kuaapyeta.

Peteĩ mba'e ojehechakuaáva ha ikatúva kuri oñemoambue ohóvo ñe'ē ryepýpe niko pe quéchua oñemo'aguikuaa ra'e ambue rehe, ikatu hañuáicha oñemohypy'ũ ha ojeroikeve ohóvo hetave mba'e castellanome, ojekuaágui upe omoñe'ētava ndaha'emo'ãiha quéchua-pegua añónte, avei occidente-ygua. Arguedas ohechakuaa ko'ã mba'e ñe'ē rupive kóicha:

(...) Mba'e ayvúpepa oñemoñe'ënera'e ypykuérape ñe'ëporãhaiipyrepe. Ñe'ëmokõirãme niko, umi oikũmby ha oñe'ëkuaáva quéchua-pe, hasyeteréita, ikatuva'erã oñepyrũraẽramo castellanome; ága katu, umi noñe'éiva imitãite guive, oikuaapypukúmava, ikatuva'erã oikũmby pya'eve castellano rupive. Chéniko amyatyřõ ko mba'e, aiporũvo hendivekuéra ñe'ë pyahu, upéima ojeporúva hekope'y ambue mba'apohárupi. Katu, umi ypykue noñe'ëivami pype umi icastellanova ndive ni ha'ekuéra ojoapytépe. Tuicha mba'e vaicha. Ypykuéra oñe'ëmi quéchua-pe. Ñepyrũraite oikova'ekue niko ñe'ëpyahu osëva'ekue castellanoguivoi, ojegueroikéva quéchua ñe'ë ryepýpe ha ypykuéra oikuaavavoi castellano ijapytepekuéra. Ko mba'e ha'etëvaicha noñemboguataporãiva (...) oñembyaipate, ko'ýte quechuisimo mba'évaguí, quéchua ñe'ënguéra ha'ékuri upe mba'e imbegue ha hasyvéva. He'ise ndaikatuiha oñemboyke ha aoñehundi imba'ekueraitéva, anítei iñambue ha ohasapate ambue mba'épe. Chéniko aikuaa ojeperdemante ha tekotevẽramo oñegana. Ága katu, upe ñangareko, mba'apo oikove oñemombarete haña imba'ekueraitéva. Jepéramo naiñambuéi opaichagua marandu hyepypeguáva, ha'e oikoveva'erã opa mba'e ñamoñepyrũva'ekue ndive ha ñambohasáva jahávo ambuévape, ndorojevýiva orejehe ijetu'umíramo jepe, opa mba'e oguerékóva hyepýpe. (Apud Rovira 1992, 16).

Jaikuaava'erã ko tetã ohechakuaamaha quéchua ñe'ë teéramo 1975 guive, Juan Velasco Alvarado omanda ppy guive, léi 21.156 rupive. He'iháicha Homberger (2005) iñarandukápe, ohaívo mba'éichapa ojeporukuaa mokõive ñe'ë oparupiete, taha'e ha'éva Perú yvy tuichakuépe, oñepyrũ guive amo 1980 rupi peve sa'ary XX ryepýpema, upépema oñemokirĩri ñepyrũva'ekue quéchua ñe'ë. He'ive Hormenberg, ko'ã mokõí ñe'ë jeporu opa hendáicha, ko'ýte ijehai ha ayvúpe, iñe'ëharakuérape hasyve ichupe iñe'ë mokõihapeguávape (L2) oñe'ë jave iñe'ë ypype ndahasyive ichupe (L1), "oikuaahaichaite ha kyhyje'yre" (togue 62-63). Ko'ã mba'e niko oiko ñepyrũ Perú-pe ndojeguerekóigui ñe'ë rehegua política, ko'ýte ypykuéra ñe'ë noñemoherakuái rupi ohechakúa Yawar Fiesta (1958), iñe'ëvore pahaitépe El Auki-pe, oñemombe'uhápe mayma omoñe'ëva guive hekomarã ha hekovaiha, ikatuha ojetyvyro hikuuái. Pe mba'e oporohesarenói. Anichéne omopu'ãuka ypykuérape. Umívako ijetu'uhína. Tetã sãmbyhyhára ndohejaiva'erã oike mbo'ehaovusúpe (togue 153). Ko'ápe ojehechakuaa mba'éichapa oporoipy'apy mokõive henda guivo, jeikokuaa ojoapytépe ha mbo'ehaovusúpe jeha rehegua, ojehecha ha imbaretevehápe umi omandáva reko ha pokatu.

Ko'ã mba'e Arguedas ohechakuaa omba'apo ñepyrũramo guare castellano mbo'eháramo Sicuani-me (Cusco), mbo'ehao Mateo pumacahua, amo 1939 ha 1941 rupi, ohechakuaahápe mba'éichapa hemimbo'ekuéra oiporu ha oguero va castellano iñe'ënguérape. Ha'e oiporuva'ekue hembiapópe he'ivo "indio- blanco" castellano jeporu ha jehekombo'e quéchua apytépe oikũmbyvévo hikuuái castellano (Luján, 2017, togue 321). Ambue mba'e ojehechakuaáva avei ha'ehína upe léi

quéchua-pe oñemomba'eha Reforma Agraria ryepýpe, tekotevêhápe oñemopu'ã mbo'ehao ñe'ëmokõiiva ypykuéra upepeguápe Perú-pe ġuarã. Upéicha avei, ambue léi oñe'êva ambue ñe'ê ko tetãmegua rehe, tekombo'e mokõi ñe'ême ha tembikuaa hetáva oíke “Ñe'ënguéra rehegua Léi” ryepýpe, 29.735, 5 jaspokõi 2011 peguaréva, he'íva mba'éichapa ojeporuva'erã, iñangareko, iguerojera, ypykuéra ñe'ê ñemyasãi (Alzza, 2019).

Alberto Escobar he'í avei peteĩ mba'e iporãva Arguedas rembiapóre “estético-literario” ha oñemopyrendaha heta mba'épe “ñe'ëporã ha he'isévape”, ko'ã mba'e oñepyrũva ijehai ha ohasáva guive andino-háicha mba'e'apo ryepýpe (1984, togue 19-20). Ambue mba'e ojehechakuaa hína Arguedas he'íva mba'éichapa ojehaikuaa castellanome ojerekuévo opa mba'e oímo'ãvare, ko'ýte umi tapicha omba'apóva castellano rehe ha oikuaáva ñe'ê ypyha, upévare, iporã ojekuaa oñembopyahúramo jepe quéchua ñe'ê, opaite hembiapópe ojekuaa ha'eha estético ha político oikuaaukáva mba'éichapa “ojeiko ha oñeñandu quéchua apytépe”. Oñembojopoiva'ekue ichupe Inca Garcilaso de la Vega, ha upépe ha'e he'íva'ekue kóicha:

“Opa árante oikovéva purahéi ha mombe'ugua'u apytépe ha ogueraháva ichupe mbo'ehaovusu San Marcos peve, oñe'ënguévo quéchua-pe, oñemo'ãguívo ambue mba'e rehe, ohóvo tetã ambueregua tavaháre, aña'ãmi ajapóvo ichugui ñe'ê jehai upe yvypóra reko (...) Chéniko ndachearendupái, che peteĩ Perugua py'arory ha vy'apópe oñe'êva España-ygua ha indígena-háicha”. (Arguedas, 1996, togue 257).

Upe haihára rembiapo guive, rohechakuaa ñe'êasa rehegua. Rojapyhy ko mba'e Oustinoff he'iháicha opa mba'e ojehai ha oñembojeréva oñemopyrendaha katuete, upévare ha'e peteĩ tembiapo ojogueraháva ojopóre, haihára ombojeréva ojapohína moñe'ërã oikuaaháicha, upe jave peteĩ ñe'êasa oguerekopaitéva opa mba'e (Meschonnic ombohéra “traducción texto” ha Benjamin katu “transposición poética”) (Peñalver, 2001, togue 8). Ko'ápe niko opaichagua arguediana rembiapo oguereko mba'éichapa oñembojerekuaa ijeheguirei, imbarete ha iporãva, jahechakuaátava oñeikũmy haġua mba'éichapa ko'ã tembiapo rupive imbarete ohóvo iñambuévo ojuehgui. Ko'ã mba'e imbarete ohóvo oñehesa'ỹjo ríre mombe'upy Agua mbohapyve oñemyasãiva'ekue, 1935, 1954 ha 1967-pe, he'iháicha Alberto Escobar (1984), ojehechakuaahápe castellano imbareteve ha tuicha itenondeveha térã oikoveha ambue ñe'ënguérágui, ha ko'ápe iñapañuái ñepyrũ upe oíva ha ndaipórika ndive. He'iháicha ko haihára, “pe oikovéva nde'iséi oíveha ambue ñe'ëgui, avei ohechauka mba'éichapa ojykeko oñondive ha oguerojera mba'e pyahu he'ise ambuéva” (togue 104).

Ñahesa'ỹjijomína mokõi techapyrã ñe'êasa rehegua, tembiapokue Los ríos profundos, 1958 peguápe, haihára Ernesto oĩ ko oñemombe'úva ryepýpe, yvypóra ityarómaavaramo ha omombe'u mba'éichapara'e andino peguakuéra reko iñepyrũete guive. Vore pohápe, “Puente sobre el mundo”, oñe'ê ha omyesakãva ko tembiapo

rehegua, ohechakuaa ipype haihára antropólogo remimo'ã “¡Pachachaca!, Puente sobre el mundo, he'ise ko téra” (1986, togue 207). Español-kuéra rupive oñemombe'úva ha oñemohendáva mokõi hendáicha, heta ñe'ëasa iporáva oñeñongatu ipype, mba'éichapa oikove oñondive mokõi mba'e ija'e'yva ojuehe. Upévore oike mbarete ko'ápe ojehai ha oje'éva guive benjaminiana háicha tembiapokue rehegua ñe'ëasa opokova'eráha iñañetéva ambue ñe'ëmegua, ha péicha oñembojoapyve haña ohóvo ñe'ë iporáva ndive, isásóva oñembojere jave (Benjamin, 2008). “He'ishína ojejuhukuaaha peteĩ ñe'ëme guarã mavaitévapa oñembojerekuaa he'iséva rupi ha he'ihaihaite ñe'ë ypýpe”. (apud Branco 2008, togue 59) He'iháicha filósofo, ñe'ë ypy ikatuha ohechauka heta mba'e ipire ha hi'áva, ñe'ëasa rehe oñeñe'ëvo katu ohechauka ambue mba'e, oje'éva rehegua téra ambue mba'e, ojeheka rupi ñe'ë oñembojerévape jegueroike ambue mba'éva, ojehupyty hañaícha upe oje'esetéva ha hekópe.

Arguedas-pe guarã vaicháku ha'éva peteĩ tembiapo oñembyatypyvéva tembiasa ha tekopykatu andina ha indígena reheguáva, oñeñeha'áva oñembopyahu jey ymave guaréva, ha oñangatúva ipype heta mba'e he'iseva'ekue ambue mba'e peteĩ tapicha oikundahava'ekue ha oñeha'áva ojapyhy jey oikũmby hañaícha oñeikotevéva guive tembiapópe. Psicoanálisis-pe guarã, ñe'ë ha ñe'ë téra ñemyesakã oñeikotevéva (Orlandi, 1997), upéicharamo jajohesambotavýta katuete ha ñamo'ãse opa mba'e oje'eséva peteĩ ñe'ërysýpe.

Benjamín rembiapokue oje'emava'ekuépe niko ohechauka mba'éichapa ojegueroikekuaa ñe'ëasahára ñe'ë ypy, ha oñembojerekuévo he'isetéva, ha ojeheja téra oñemboyke pytaygua ñe'ë, he'iháicha Pannwinz (Benjamin, apud Branco, 2008, togue 80). Ñanemandu'ava'erã, Arguedas he'ihague pe esencia téra piedra y granos oñondive, ojehejakuaaha ñeñangareko ha jehechakuaa, ñe'ëasaharaháicha, ojehecháre tekotevéha oñembotuicha ha ojepysove opa hendáre quéchua ñe'ë (...) pe ñembyaipa, ko'ýte quechuisimo mba'éva, quéchua ñe'ë ha'ehína hasy ha imbeguevéva, oñeñeha'ãgui ojeguereko ha anítei oñehundi hi'angapy ha oiko ichugui mba'e ipuku ha imbeguéva empresa (apud Rovira 1992, togue 16)

Oñembojerévo peteĩ tembiapokue, ojehechakuaa ha ohechauka avei pe ñe'ëasahára ha tembiapohaike:

“(…) peichaiténte avei ojehechakuaa mba'éichapa ñe'ëasa opoko tuichaháicha heta mba'ére, ko'ýte he'iséva ñe'ë ypýpe rehe, ikatu hañaícha omuña ha oikove hapykuéri upe he'ise añetéva ñe'ë ypýpe, isásoporãramo jepe ambue ñe'ë ojeporúva tembiaporã. (Benjamin, 2008, togue 80).

Pachachaca rehegua tembiapo ohechauka mba'éichapa oñemba'apo arguediana ryepýpe, ñe'ëasa apo rupive téra katu oñemoñe'ëasáva ijeheguivoi ha upévore, ñe'ëasahára oikuaa mba'etépa upe ojapóva, mba'épa he'ise, jepéramo pe ombojeréva hína naiporãmbái, ha oñeha'ã oikeve oñe'ë ha oñe'ënguévo ayvúpe (Orlandi, 1997).

Pachachaca ryepýpe hetaiterei mba'e iñapañuáiva ojejuhukuaa, ñorãirõkue colonia aja reheguáva, oñemongu'évo ppykuérape opa henda rupi. Upévare oñemopyrenda ñe'ēasápe ikatu hañuáicha hesakã ha ojeheka mba'éichapa ojojakuaa opaichagua ñe'ēasa apo. He'iháicha Benjamin:

“Ñe'ēsa añete niko hesakã, ha noñeha'ái omo'ã ñe'ē ypýpe (...) Ko'ã mba'e ojehechakuaa oñembojerekuévo ojejapyhyha ñe'ētekuaa rehegua opa mba'e oipytyvõva oñembojere hañua, ohechaukágui upe ñe'ē he'iséva ha ndaha'ei katuete ñe'ērysýipe año he'íva. Ñe'ērysýi niko ha'ehína upe ohapejokokuaáva ñe'ē ypýpe. (2008, togue, 78).

Ñe'ēasakuaa añete rupive niko ojeheka heta mba'e ha noñomíri mba'evete iñambuéva, katu oheka ome'ē ichupe he'ise añetéva ha péichape oñembohetepy porã ohóvo, hesakã hañuáicha ñe'ē yypeguáicha, mbeguekatúpe oguatave hañuáicha hekópe ha ombojoapyve avei hetave mba'e tembiapokuépe ñuarã.

Upe aja, jahechami avei ambue mbojoguáva El zorro de arriba y el zorro de abajo (1969) peguaréva. Ko'ápe oĩ mokõi tembiapokue oñembojerepyréva Dioses y hombres de Huarochiri ojavova'ekue Arguedas (1966). Omombe'úva mokõi moñe'ērã iporãitereíva Huarochiri peguaréva, ombyatyva'ekue jesuita Francisco de Ávila, herakuã guasúva colonia aja, ohechaukáva mba'éichapara'e andino-ygua reko ha oñeha'áva omoñe'ē ha omyesakã ko arapy pegua oñe'ēva haihára rekove rehe. Ha'ekuéra ogueroike peteĩ mba'e oñemoñe'ēsyryva ha na'entéroipe ho'aporáva. Ojekuaa ñepyrũ kuri “Primer diario-pe”, ha'ekuéra he'ihápe heta mba'ére ko tembiapo ryepy peguaré, ha'éva: industria capitalista ñe'ēñepyrũ, serrano kuéra jehopa costa gotyo, transnacional kuéra jekakuaave ha ava'aty ñembyaipa, ojehechahápe mba'apoharakuéra opirakutúva, hetaveha andino-va, oñemomba'apovaipa, imbarete upe mafia local, hamba'e. Peteĩ hendápe katu, ha'ekuéra ohechauka mba'éichapa omboyke hikuái opaichagua kuaapy tembiapo rehegua ha ambue mba'e omombe'úva hesequeraguáva. Ko'ã ñemongetápe, ha'ekuéra omopyrenda andino reko ñe'ēsyry rupive. Ha ko'ãichagua ñe'ēsyry heta mba'e ohechauka ha omombe'u, ojehechágui oñe'ēkuaaha, hi'ंगा mbytete guive ha upévare oñemopyrenda ñe'ēsyry iñambuéva ha ojehe'a mbeguekatu oikovai peve hikuái ayvu rupive.

EL ZORRO DE ARRIBA: La confianza, también el miedo, el forasterismo nacen de la Virgen, y del ima sapra y del hierro torcido, retorcido, parado o en movimiento, porque quiere mandar la salida y entrada de todo.

EL ZORRO DE ABAJO: ¡Ji, ji, ji...! Aquí, la flor de la caña son penachos que danzan cosquilleando la tela que envuelve el corazón del los que pueden hablar; el algodón es ima sapra blanco. Pero la serpiente amaru no se va a acabar. El hierro bota humo, sangrecita [...].

EL ZORRO DE ARRIBA: Así es. Seguimos viendo y conociendo... (Arguedas, 1996, p.23)

Oñe'ë hesete avei, techapyrã, ohechauka mba'ëichapa ojeporukuaa ñe'ësyrype ha upekuévo ypykueraháicha oiporukuaa ambue mba'épa he'iséva rupi. Tuichaiterei oñembohováivo opa mba'e oje'éva ñe'ëporã ryepýpe ha ohechauka oñeñe'ëkuaa ha ipype ha opoko katujete angapýre ha péichape oñeme'ë ohóvo hetave mba'e. Aipóramo, oñeime avei he'íva Mauro Mamani ndive (2012), ko'ã andino rembiapo ohechaukahína ikatuha oñehendu ñane korasõ mbytete peve heta mba'e iporãva, ñe'ëpoty rupive, purahéi ha ambueve mba'e opoko ha oñuahéva pe máva apytu'ũme (togue 2).

Vaicháku heta mba'e oikaha oñemombe'úva apytépe ha oguereko heta mba'e omombe'u ha ojavova'erã ojegueroikévo andino remimo'ã. Mymbakuéra rekove oñemo'ãgui ha oikove avei opaichagua quéchua ñe'ëpoty ryepýpe ha ñemongeta umíva ojehechakuaáva mokõiha hendápe, oñehendu rire opirakutuvakuéra ñe'ësyry, oike hatãmava capitalista reko ha oñemomba'e añetéva ava'aty rehe, ojoja vaicha purahéipe he'íva rehe. Ipahaite pegua ñe'ërysyi'atýpe niko ha'ekuéra ohecháva hína ha oikuaáva avei, mba'épa upe oñandu ha oimo'áva hikuái, oike mbarete ijayvupekuéra, imbartevehápe ohóvo ha'ekuéra oñepyrũ jave opurahéi.

EL ZORRO DE ABAJO: Reikuaa porãpa ha'e ha amombe'úva.

EL ZORRO DE ARRIBA: Rehechavai'imireína heta mba'e.

EL ZORRO DE ABAJO: Upeichaita. Ñe'ë niko ombohetejerava'erã ko arapy. Umi ype hũva purahéi ho'ytáva ysyry yvatépe, ho'ýsãva, ijatypahápe yrypy'a hyku mbeguekatúva hína, ha upe purahéi oñuahẽ itakua peve, oñapymi ipype, otyryry ijehe, ombojeroky yvotyeta okañýva hína ichu guýpe, nda'upéichaipa (Arguedas, 1996, togue 49).

Ñomongeta oikoháicha oúvo niko, mymbakuéra oikuaauka mba'ëichapa iñambue ko arapýpe ojehúva (ko'ága katu ivaiventema ohóvo ha iporã avei, oñniko arapy ijyvateve ha ikarapevéva, (togue 50), ha'ekuéra oñeha'áva oikũmby ha he'i hikuái oimo'ã yvypóra rehegua oipe'aseva'ekue hekove ha ohai ko aranduka ha'eva'ekue yvategua, ko'agaitéramo, mymbakuéra opurahéi quéchua ñe'ëme:

Yanawiku hína takiykamuway atispaqa, asllatapas. Chimbotemanta, imaymanata, imaynapas, munasqaykita willanakusun ¡Yaw! yunga atoq. [Como un pato cuéntame de Chimbote, oye, zorro yunga. Canta si puedes, un instante. Después hablemos y digamos como sea preciso y cuanto sea preciso.] (1996, p.50)

Ko'ápe ha'ekuéra opurahéi quéchua ñe'ëme ha oñembojereva'ekuépe ohechauka rokái pa'ũme. Ko mba'e ojejuhu Arguedas ñe'ëpotýpe, he'iháicha avei Cornejo polar, ombojoavy ñe'ëpoty oñemombe'úva haihára ohaíva'ekuégui (Mamani, 2012, togue

3), mba'éichapa mymbakuéra ko ñemongetápe. Ha'ekuéra omombarete ñe'ënguéra jeporu ha omboyke oje'éva guive tembiapokue oikova'ekue “Primer diario-pe” oñe'ëva tembiapópe ojehechakuaávo ñe'ënguéra tekoha reheguáva ha opa mba'e rehe (“Jejuhu upe kuña rory ha mba'eporã ndive, tuicha mba'éra'e, che rete ha che ánga oikotevëva, omombarete jey haña joaju opaite mba'e ndive.

Ko joaju imbaretevévo ohóvo omyasãive ñe'ë opa mba'e ndive”, (Arguedas, 1996, togue 7)). Avei, ipahaitépe oñemombe'úva reko oikuaauka mba'éichapa mymbakuéra oisãmbyhykuua oñemombe'úva guive ha oheja ñe'ësyry iñañete ha ijapúvaramo, hasývaicha opytávo. Andino-yguakuéra ohecha ha oñanduháicha niko okakuaave ohóvo ñe'ëporãhaipyrepe. Ha'etévaicha opa mba'e ojejapóva ñe'ëasa ryepýpe oheka mba'éichapa hesakãvekuua. Ipahápe katu, andino kuéra vytyépe he'ise oñepyrũ jeyha opa mba'e iporãtava ichupekuéra ñuarã.

Nereide Santiago-pe ñuarã mombe'ugua'u tikuna rehegua.

Compañía teatral A Rã Qi Ri omba'apo Manaus távape (Amazonas, Brasil) 1980 guive, oisãmbyhyva Nereide Santiago. Ko tembiapo ñembojoja niko oiko ojehecha rire peteĩ vore oñeñeha'áva oñemopyrenda avei “Recriando Mitos Tikuna” (2009), oñe'ëva mba'éichapa haihára ombojojase mbohapy mba'e oñondive, omboguatáva 1996 guive, ha oñepyrũva'ekue ñoha'angápe. Ko'ã mba'e niko oheka tembiasakue posa arýpe guaréva, ohechakávo heta mba'e América pegua (1492) ha oñuahẽramo guare portugués-kuéra Brasil-pe (1500).

Ro'ekuaa ko'ã mombe'ugua'u rehegua, ojeguerékova Recriando Mitos Tikuna, oikuaaukaseha heta mba'e oñemokañýva colonia aja (Quijano, 2000) oñemombareteva'ekue upéramo ha omboyke ambue mba'e ha'éva: kuimba'e jeiko hekoha ndive, ñe'ë ayvu, ojehecháva ha ambue ñe'ë iporãva oikuaaukáva hetave mba'e ko arapýpe. Ko'ápe avei ojehechakuaa, ñe'ëasa okakuaaveha ohóvo heta hendáicha, ko'ýte ypykuéra rekovépe ñuarã. Ojehupytyva ñoha'anga rupive niko tuicha mba'e, ko'ýte ojejapyhy jeýre imba'eteéva ha ojehechakuaávo oñemombe'úva ryepýpe mba'éichapa oñemombe'u ha oikove hikuái ha péicha ipukuve ohóvo mokõi mba'e oikova'ekue hendivekuéra colonia aja. Hetaichagua ñe'ësyry oikóva hendivekuéra, ombojehe'a iñe'ënguéra ko tembiapo ryepýpe, ha péicha rupi ojoavymimi hekohakuéra ndive, péicha rupi imbareteve capitalista-kuéra mba'e añónte, oñehendúramo jepe ypykuéra ñe'ësyry ojerurévo imba'ekuérava, ha péichape oñembojerepa ohóvo imba'e'apo ha iñe'ëtekuua, omombaretevéva ko'ëreire jeikovai ijapytepekuéra.

A Rã Qi Ri rembihasakue mbykymi

Nereide Santiago ohapójo'o ñepyrũ arandu sa'ary XX rupi, ñoha'anga aty mbo'ehaovusu peguáva ndive Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de

Amazonas, ko'ãga universidad Federal de Amazonas (UFAM), oñembotyva'ekue milíko omanda aja (Costa y Azancoth, 2014, togue 129). Amo 1980 rupi ko haihára omoñepyru'ũ compañía pyahu hérava A Rã Qi Ri, ha'veoi oisãmbyhýva ha omoirũ ichupe Cleonor Cabral. Oĩva'ekue peteĩ heta atýpema, festival-pe itávape, hetã ryepýpe, ohupytyhápe opaichagua jopói. Ko'ã mba'e ohechauka mba'ëichapara'e ko aty ha avei omombarete amazonía peguakuéra rembiapo.

Tembiapopégua vore peteĩ oñehesa'ỹjótava he'íva "Os teus olhos, eu quero comer!..É bom...! E "Nem Deus nem diabo en terra bamba", ohechauka ñepyru'ũva'ekue hikuái Manaus, 1996-pe. Ha upete guive roguereko oñemopyrendáva "Recriando Mitos Tikuna", oñembojopóiva'ekue hérava Miriam Muniz, 2010-pe (Motta, 2016). Ko tembiapo oguereko peteĩ aty hérava Teatro de Descubrimiento, upete guive ojejuhu ha ojokupytyva oñondive ypykuéra Brasil pegua ha portugués, oñemohenda heta mba'e ikatúva ojehecha oñemomba'eha hese Nuevo Mundo peguakuérava, imbaretéva opa mba'e he'iséva colonización ryepýpe.

Ko tembiapópe roguereko heta mba'e momba'ugua'u tikuna reheguáva ñoha'anga kuápe oikéva. Oñepyru'ũ guive oñemombe'u mba'evaiete oikóva ha tikuna kuéra oñembyatýva hekohakuéra rupi, upéramo oñepyru'ũva avei oñemohenda ohóvo heta yvyra rehe omba'apóva, upéicha avei mymba omongakuaáva, 1988-pe, oñehenóiva ichupe Masacre de los Tikuna, Benjamin Constant (Amazonas-Brasil). Peteĩ aty imbokáva oike ha ojuka pateĩ ypykuépe, oĩ avei mokõipa mokõi opyta vaíva, ijapytepekuéra mitã ha pa okañyetévavoi (Maguta, 1988, togue 5). Ko mba'e vaiete rehegua ohaiva'ekue oñemboja yvyra rehe omba'apóvape Oscar Almeida Castelo Branco rehe, ojegueraháva parundy ary ka'irãime, upéichante avei ambue omoirũva'ekue ichupe; ambue Tribunal Regional Federal de Justicia pegua, 2004, oĩ opytareíva ha péichape hesaraipa hikuái oikova'ekuégui (idem, togue 83). Jejukaita oikova'ekue Ministerio Público Federal peñarã tuichaiterei mba'e, 1994-pe, ojehechakuaágui ojepe'aite hague ypykuéra reko. Ko'ã mba'e oiko rire omombe'úva ha ypykuéra reko rehegua, omombe'u opa mba'e oikova'ekue ijehevoi ha ambueváre, ambueichagua yvypóra rembiapovai, ko'ã ñe'ëme omombe'úva:

"Aichijárange hikuái. Peju, añemongetase penendive. Umi oikóva oguerokirirĩ ñande rapichakuéra rekoasakue. Peikuaa haña ko yvy pehẽngue ñapyru'ũhaña ñande pýpe, ha opytáva ñande sapatu rapykuere. Pehendúke mba'ëichapa oñembotavy ha oguerokirirĩ jejukaita oikova'ekue. Opaichagua mymba ko yvy pegua, ysyry ha ovevéva guive ñande rete ha akã ári, penemba'e ha ore akã ári oñeiky'timbyréva. Opa mba'e ja'u ha jahapýva oikove ñane angapýpe ha opyta upépe..." (Santiago, togue 3).

Péicha oñe'ë rire, heñói tepicha ikápa sa'yjúva ha omoñe'ë peteĩ ñe'ërysýi heko marangatúva "Pai nosso", ojeruréva oñeñyrõmi haña ichupe hembiaapo vaikuére, ha ojerurévo oikove haña tikuna aty peguakuéra ha ipurahéi:

Nobre povo tikuna, segue com coragem, e a alegria de teu canto, exaltando a rica herança de teus ancestrais. Perdoa os males que temos feito. Assim como nós desejamos que eles não se repitam. A ti o nosso respeito e admiração. (idem)

Ha péicha oho hese vore oñemombe'úva tikuna reheguáva, heta mba'e omombe'u ha ohechaukáva Río Evaré pegua (Santiago, 2008). Upéichante avei, ko'ã vore oñepyrũ ohasa'asy upe ikápa sa'yjúva ojevy rupi, ha oñepyrũvo mitãkuñanguéra oñe'ême'ẽ ohasátamagui ityarõmava apytépe, oñepyrũ jey opaichagua jejuka ypykuéra atýpe ñuarã.

Mbaretépe oñembyaty jey hikuái, tuicha mba'égui pe kuaapy ijapytepekuéra ha péichape okakuaa ha ohechauka avei oikoveha oñondive hekohakuéra, iñe'ẽ rupive ypykuéra haihára ndive, he'íva opamaha opaichagua ivaíva ijapytepekuéra. Oñe'ẽva, ypykuéra haihára oñondive, ohechauka mba'éichapa oñemoñepyrũta opa mba'e oñemokiriríva'ekue heta ára mba'evaiete oikóva ha ñe'ẽ rupive ikatutaha oñemohenda ha oñemopyrenda porã jey. Upéichante avei, upe ikápa sa'yjúva oñemyangekói jey heta mba'épe ha omoñe'ẽvo ñe'esyry omyesakáva heta mba'e, ha'etévaicha oñuahẽ vaíva hetápe ha oñemomomyry ichugui ha ojejapyhy ambue hendáicha, ava'aty ñemomrandu rehegua inandi vaicha opytávo opa mba'e vai oikóva rupi renondépe.

Ha upe guive ko'ã mba'e rehegua oñemoñe'ẽva ojekuaauka omombe'uháicha Bhabha (1988), peteĩ mba'e ñambuekatúva oikuaaukáva ko'agagua ojehaiva'ekue ryepýpe ojehechapaiteha (308). Opa mba'e oikóva mombe'ugua'u ha oikóva ryepýpe ohechauka peteĩ mba'e nahesakãmbáiva, tembiasakue rehegua, ohasáva katuete ymave guare tembiasa oñemombe'úmava'ekue rupive. Ko'ãichagua oike katuete Teatro de Descubrimiento ryepýpe, ohechaukase jeýva oikova'ekue ko'agagua rovake, peteĩ movimiento ojehai ha oñemoambuéva tembiasakue rupive, he'iháicha haihára colonia rire guarémava Bhabha. Ko tembiapo ñe'ẽasa reheguáva niko ojehecha heta hendáicha, ojapo haguéicha Jakobson, peteĩ ñe'ẽasa iñe'ëtéva ha naiñe'ëtévai avei, ombohetejeráva ñe'ẽsasápe ikatuhápe oñehesa'ýijo ijeporúpe ha ojeporu haguáicha hekópe avei. (Plaza, 2003, togue 3). Ko'ápe ojehechakuaa mombe'ugua'u tikuna reheguáva ohasa gueteri peteĩ mba'e he'íva ichupe Haroldo de Campos, tembiasakue rehegua ñemoambue ñe'ẽasa ha ñe'ẽporã ryepýpe, tembiapo jehechauka rupive oñeñemongetakuaaha heta mba'ére ko'agáite peve ñambuéva gueteri tembiasakue ryepýpe (idem, togue 209) Ko'ã mba'e oñeme'ẽ ojehechávo ohóvo ñe'ẽasa ryepýpe iporátava ambue oñepyrũtavape ñuarã taha'éma ñoha'anga (idem). Ñe'ẽasa iñe'ẽporáva rehegua niko oñembohetejera ohóvo, he'iháicha Plaza, mokõi mba'e ári: “peteĩha, mba'éichapa ojehecha ko'agagua arte ryepýpe, kóva he'isehína política háicha; mokõiha katu, tembiapoháicha ko'agagua ryepýpe, kóva he'isehína, ñe'ẽporã háicha” (togue 205).

Ñe'ëasa rehegua tembiaporã niko heta mba'e ikatuhína ombotyai, ojehechakuaáre ndaikatuiha oñembojerepa. Upévore ko mba'e, oñemoñe'ëva guive benjaminiana vaicha ohove upe gotyo ha oñembojerepaite ikatumíva guive ambue ñe'ëme ha péichape oñembotuicha ha oguerojeravéta ohóvo ambuévape (Benjamin, 2008), ha péichape oike apañuãime haihára rembiapokue, omombe'ukuévo oikovetaha opaichagua jejuka ha mba'e vai, hetave marandu apytépe. Oñe'ëva ypykuéra haihára oñondive, avei oike ko'ã mba'e vai ryepýpe, jepéramo ojuhupyty kuri ojuhapejokove kuaapy rupive oikómava tenonderãve yvypóra apytépe, ko'ýte occidental ava'aty ndive: "Aicheijárange. Peju, añe'ëse penendive. Umi oikóva ombogue ha omokiriñi ñande rapichakuéra rembiasakue. (...)" (Santiago, togue 3).

Ko'ã mba'e niko ohechauka mba'éichapa ko'ãga rupi Santiago ohaiva'ekue haihára háicha iñe'ëasa rupive ñe'ë ha mba'e'apo ryepýpe ypykuéra ha iñe'ë ojehekovejopyha gueteri. Oñemombe'u jeyvo tikuna rehegua ha ojehechávo mba'e vai oñemopyrendaha gueteri, oñeme'ë haguáicha tenda ambue mba'épe (Benjamin, 2008, togue 59) ojejapo jey haguáicha haipyre ñe'ë ojeporuvévape, ojehechakuaátava ha ome'ëtava ichupe ambue mba'e oñeikũmbýtava hekópe, ko'ã mba'e oñehendúva tikuna reheguáva, omongu'e ha ombokuchupáva portugués kuérape.

Ñe'ëasa karaku

Ñahesa'yijóta mba'éichapa iporãta ñe'ëasarã ñañepyrũ mboyve ñambojojávo opaichagua tembiapo Arguedas ha Santiago mba'éva. Ñamoñepyrũramo ko'ã mba'égui, moñe'ërã benjaminiano oñe'ëva mba'éichapa oñembojereva'erã, upevare jaguereko ko'ã mba'e:

(...) Néi, oíva guive ñe'ëporãhaipyre rembiapópe ha ñe'ëasahára ikatupyry'ivéva jepe oikuaa mba'épa oïporáva – ndaha'úi opaite mba'e oïporãmbátava, oñemokiriñiva, "ñe'ëporã". He'isehína, upe ñe'ëasahára oikuaaukava'erãha ñe'ëporãhaipyrevante. (Benjamin, 1967, togue 77).

Jaguereko ha ja'e avei ñe'ëasa iñapañuãiha, katuete oguerekoha ambue mba'e ndajahechapáiva, upévore, ko'ãichagua tembiapo oporogueraha oñehesa'yjóvo tembiapokue ikatútava ojechai jey hekópe ha oiméramo iñambue hína oñeñeha'ãkuaáta oñemohenda hekopete, taha'éma ñe'ëasahára haihára ndive, oikovaihápe hikuái ñe'ë ha ñe'ë rehe, he'isehína hetaichagua tembiaporã gueteri ojeguerekoha ñe'ëasa rehe oñeñe'ëramo, nomokañyíva mba'evete hyepýpe, he'iháicha Bhabha (1998).

Benjamin niko he'i kóicha, oiméramo ñe'ëasa ha'e peteĩ mba'e ikatútava oñemoambue, tekotevẽ oñemoañete tembiapo oñembojerétava rehe añoite (2008, togue 67) ha ojehecha gueteri ojoavyha ñe'ëasahára rembiapo ha ñe'ëpapára (togue 74-75), jepéramo oje'e ko'ã mba'e, ojapoháicha Arguedas, jaguereko mokõi mba'e hembiapokue rehegua. Ko'ã mba'e oĩ gueteri ko'ãga meve arguediano rembiapópe,

oñemyasãivo quéchua castellano ryepýpe, iñambuéramo jepe pypykuéra háicha, ani hağua oñehundi imba'e teéva ha oñemoambue tuichaháicha (apud Rovira, 1992, togue 16). Vaicháku ñe'ẽ mbojoguáva oñembojerekuévo “Pachachaca” ombohováí ko'ã mba'épe, katu noğuahẽmbái avei ñe'ẽ ojeporúva oje'e hağua hekópe. Arguedas-pe ñuarã, tyvypóra rembiasakue ha'ehína vyvporakuéra rembiasakue oñondivepa, ha ojekuaa gueteri hapykuerekue jehai rupive (hekovehaiyre) ohóva avei ambuéva ohaiva'ekuere. Upe aja, ñaiméramo peteĩ ñe'ẽme Benjamin ndive he'ivo ñe'ẽasa opytaha tape ku'are ñe'ẽpoty ryepýpe, ha jepéramo upéicha, ojekuaa ndaha'eia ipererĩmbáva ko tembiasakue. (2008), togue 76), ha péichape, ko jehaiyre ha'e avei upe mba'e ohechakáva py'aguasu tembiasakue rehehápe. Ikatu niko Arguedas ohejávo opurahéi umi mymbápe ojuhúra'e ohekáva oñemyatyrõ hağua apañuãieta ha oheja quéchua ñe'ẽ osyryry ñe'ẽpoty kuápe, purahéi rupive, oikuaaukávó he'iséva, oñe'ẽ hağuaicha ikuaapy ñemombe'úpe. Mymbakuéra reko omombe'u avei mba'éichapa mbyky jehaiyrepe, ha he'ive avei quéchua-pe ojehaikuaa ha opaichagua ñe'ẽ oykekokuaha oñondive. Ñandéve pe iporátava oñehesa'yijo hağua ha oñembojerévo hekópe, oñe'ẽ gueteriha iñe'ẽ ypýpe, tuichaiterei mba'éva oñeñepyrũ hağua ko tembiapo.

Nereide Santiago rembiapópe katu ojekuaa vaicha ñe'ẽsyry apo iñapañuãiveha oikuaaukáva ava'aty barasil-guáva ambuéva ndive, ko'ápe oike pypykuéra ha tikuna. Ha, avei ojehechakuaa gueteri ñe'ẽsyrykuéra omopeteíva ñe'ẽ ha mba'e'apo oñemombareteva'ekue élite kuéra rehe, oñemopyrenda ha opytaitéva yvate, oñeha'áva omokirirĩ ha ojukaite ambue ñe'ẽme, tekotevẽ ojehapejoko. Ha péicha ojohova'api ko'ã mba'e oje'éva, oikóva, ha oikovéva oñondive, ojehechakuaáva mba'éichapa upe teko ha ayvu imbarete oje'éva ryepýpe, ko'ýte pypykuéra apytépe, oikovaíva ava'aty ndive. Oñembojere hağua hekópe ñoha'anga rehegua ochoka ojuehe avei tikuna mba'e'apo ha colonia aja política oikovéva gueteri ko'ága meve, ndoikuaáiva ha omokirirĩva ambuévape. Vaicháku ñe'ẽ rehegua ñepyrũmby ojejápo va ñe'ẽasa rupive he'ise upéicharõ iñambuekuaha oñeikotevẽramo, ko'ýte oñembopyahukuaa ñe'ẽporã ryepýpe, ojehechakuaahápe yvypóra ayvu ojoavyha gueteri oñondivekuéra, oñemoñe'ẽ jeyvo opaichagua haiyre, omohenda háicha Plaza, ñe'ẽasa rehegua, ñemongeta ha tembiaporã apytépe: “(...) ojegueroikehápe ñanemba'eteéva, (...) oñembopyahu he'ise upéicharõ oñemoñe'ẽ opa mba'e ipyahúva”. (2003, togue 208).

Upéicharamo, he'iháicha Arguedas ha Santiago, oñeha'ã ome'ẽ mokõi mba'e hembiapokuéra rupive, ayvu ha ñemohendaporã opaichagua aña'esyry ikirirĩva gueteri, ha oguatáva ohóvo ambueichagua tembiapokue gotyo ñe'ẽporãhaiyrepe, ohejáva gueteri mba'éichapa ikatukuaa oñemoñe'ẽasa ambuéva mba'ekue, ko'ýte umi ojekuaáva ári, ñe'ẽ, ñe'ẽsyry ha oje'éva guive taha'ema ojeiko porã hağua téra ñekarairã colonia riregua apytépe, peteĩ ñemoñe'ẽ jey iporátava jehaiyre ha tembiasakue añetéva kuápe.

Arandukaporupyre

- Alza, Carolina R. (2016, fevereiro) "Entre el Estado y la Política Lingüística en el Perú". *Revistaideele*, 257. Recuperado de <https://revistaideele.com/ideele/content/entre-el-estado-y-la-pol%C3%ADtica-ling%C3%BC%C3%ADstica-en-el-per%C3%BA>.
- Andrade, Ligia K.M. (2012). *A língua (vi)vida. Palavra e silêncio em El zorro de arriba y el zorro de abajo de José María Arguedas*. João Pessoa: Editora Universitária UFPB.
- Arguedas, José María. (1958). *Yawar Fiesta*. Lima: Editorial Juan Mejía Baca.
- _____ (1986) *Los ríos profundos* (Prólogo de M. V. Llosa, 2ª ed.)
Venezuela: Ayacucho.
- _____ (1996) *El zorro de arriba y el zorro de abajo* (Eve-Marie Fell, Ed. Crít., 2ª ed.). Madrid: ALLCA XX.
- Ávila, Francisco (1966). *Dioses y Hombres de Huarochirí. Narración quechua recogida por Francisco de Ávila ¿1598?* (Trad. José María Arguedas, Trad. e Pierre Duviols, estudio bibliográfico). Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Benjamin, Walter (1967). *Ensayos Escogidos* (Murena H. A., Trad.). Buenos Aires: Editorial Sur.
- _____ (2008). *A tarefa do tradutor, de Walter Benjamin. Quatro traduções para o português*. (Branco, Luiza Castello (org.)). Belo Horizonte: Fale/Editora da UFMG.
- Bhabha, H. (1998). *O local da cultura*. (Eliana de L. L. Reis, Trad.). Belo Horizonte, Editora da UFMG.
- Costa, Selda & Ediney Azancoth (2014). "O teatro de Nereide Santiago (1975...)" In *Amazônia em cena. Grupos teatrais em Manaus (1969-2000)* (pp.129-144). Manaus: Editora Valer.
- Escobar, A.. (1984). *Arguedas o la utopía de la lengua*. Lima: Instituto de Estudios
- Hornberger, Nancy (2003). "La educación bilingüe intercultural, la escrituralidad y los derechos humanos lingüísticos". *Revista Polifonía*, 6, 71-86. Cuiabá: EduUFMT. Recuperado de https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1321&context=gse_pubs.
- Luján, Ramiro Gutarra. (2017) "José María Arguedas, maestro de la Cantuta" In Huaranga, C.S. (Ed.), *Cultura y Folklore en el Perú: a 100 anos de nacimiento*

- de José María Arguedas* (320-333). Lima: Fondo Editorial de la Universidad Mayor de San Marcos.
- Magũta. CDPAS. Centro de Documentação e Pesquisas do Alto Solimões (1988). *Rũ Aũ I Ticunagũ Arũ Wu'i. A lágrima ticuna é uma só*. Benjamin Constant: Magũta.
- Mamani, Mauro. (2012, fevereiro). José María Arguedas según Mauro Mamani. *Círculo de Poesía*. Recuperado de <https://circulodepoesia.com/2012/02/jose-maria-arguedas-segun-mauro-mamani-macedo/>.
- Motta, Mayrlla (2016, maio 30). “Recriando Mitos Tikuna e Retratos de Qorpo Santo são opções para fim de semana”. *A Crítica*. Teatro. Recuperado de <https://www.acritica.com/channels/entretenimento/news/recriando-mitos-tikuna-e-retrato-de-qorpo-santo-sao-opcoes-para-final-de-semana>.
- Orlandi, E. P. (1997). *As formas do silêncio: no movimento dos sentidos* (4ª ed.). Campinas: Editora da Unicamp.
- Plaza, Julio (2003). *Tradução Intersemiótica*. São Paulo: Editora Perspectiva.
- Peñalver, María Recuenco (2011) “Más allá de la traducción: la autotraducción: *Revista Trans.*, n. 15, 193-208. Recuperado de <http://www.revistas.uma.es/index.php/trans/article/view/3203>.
- Polar, A. Cornejo (2000). “Condição migrante e intertextualidade multicultural: o caso de Arguedas” In *O Condor voa: literatura e cultura latino-americanas* (M. Valdés, Org., I.V.Carvalho, Trad., 127-138). Belo Horizonte: Editora da UFMG.
- Quijano, Aníbal (2000). “Colonialidad del poder: eurocentrismo y América Latina.” In *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas Latinoamericanas*. Buenos Aires: Sur/CLACSO.
- Rovira, J.C. (coord.) (1992). “Autopercepción intelectual de un proceso histórico” *Anthropos. Revista de documentación científica de la cultura. José María Arguedas. Indigenismo y mestizaje cultural como crisis contemporánea Hispanoamericana*, 128, 15-40. Madrid: Editorial del Hombre.
- Santiago, Nereide (no prelo). “*Os teus olhos eu quero comer, c'est bon!*”. Manaus.
_____ (2008) “Do texto à cena: funções do objeto” in: *XI Congresso Internacional da ABRALIC. Tessituras, Interações, Convergências*. São Paulo: USP, julho.
- _____ (no prelo) “*Recriação dos Mitos Tikuna*”. Manaus.

- Alza, Carolina R. (2016, fevereiro) "Entre el Estado y la Política Lingüística en el Perú". *Revistaideele*, 257. Recuperado de <https://revistaideele.com/ideele/content/entre-el-estado-y-la-pol%C3%ADtica-ling%C3%BC%C3%ADstica-en-el-per%C3%BA>.
- Andrade, Ligia K.M. (2012). *A língua (vi)vida. Palavra e silêncio em El zorro de arriba y el zorro de abajo de José María Arguedas*. João Pessoa: Editora Universitária UFPB.
- Arguedas, José María. (1958). *Yawar Fiesta*. Lima: Editorial Juan Mejía Baca.
- _____ (1986) *Los ríos profundos* (Prólogo de M. V. Llosa, 2ª ed.) Venezuela: Ayacucho.
- _____ (1996) *El zorro de arriba y el zorro de abajo* (Eve-Marie Fell, Ed. Crit., 2ª ed.). Madrid: ALLCA XX.
- Ávila, Francisco (1966). *Dioses y Hombres de Huarochirí. Narración quechua recogida por Francisco de Ávila ¿1598?* (Trad. José María Arguedas, Trad. e Pierre Duviols, estudio bibliográfico). Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Benjamin, Walter (1967). *Ensayos Escogidos* (Murena H. A., Trad.). Buenos Aires: Editorial Sur.
- _____ (2008). *A tarefa do tradutor, de Walter Benjamin. Quatro traduções para o português*. (Branco, Luiza Castello (org.)). Belo Horizonte: Fale/Editora da UFMG.
- Bhabha, H. (1998). *O local da cultura*. (Eliana de L. L. Reis, Trad.). Belo Horizonte, Editora da UFMG.
- Costa, Selda & Ediney Azancoth (2014). "O teatro de Nereide Santiago (1975...)" In *Amazônia em cena. Grupos teatrais em Manaus (1969-2000)* (pp.129-144). Manaus: Editora Valer.
- Escobar, A.. (1984). *Arguedas o la utopía de la lengua*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Hornberger, Nancy (2003). "La educación bilingüe intercultural, la escrituralidad y los derechos humanos lingüísticos". *Revista Polifonía*, 6, 71-86. Cuiabá: EduUFMT. Recuperado de https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1321&context=gse_pubs.
- Luján, Ramiro Gutarra. (2017) "José María Arguedas, maestro de la Cantuta" In Huaranga, C.S. (Ed.), *Cultura y Folklore en el Perú: a 100 anos de nacimiento de José María Arguedas* (320-333). Lima: Fondo Editorial de la Universidad Mayor de San Marcos.

- Magüta. CDPAS. Centro de Documentação e Pesquisas do Alto Solimões (1988). *Rũ Aũ I Ticunagũ Arũ Wu'i. A lágrima ticuna é uma só*. Benjamin Constant: Magüta.
- Mamani, Mauro. (2012, fevereiro). José María Arguedas según Mauro Mamani. *Círculo de Poesía*. Recuperado de <https://circulodepoesia.com/2012/02/jose-maria-arguedas-segun-mauro-mamani-macedo/>.
- Motta, Mayrlla (2016, maio 30). “Recriando Mitos Tikuna e Retratos de Qorpo Santo são opções para fim de semana”. *A Crítica*. Teatro. Recuperado de <https://www.acritica.com/channels/entretenimento/news/recriando-mitos-tikuna-e-retrato-de-qorpo-santo-sao-opcoes-para-final-de-semana>.
- Orlandi, E. P. (1997). *As formas do silêncio: no movimento dos sentidos* (4ª ed.). Campinas: Editora da Unicamp.
- Plaza, Julio (2003). *Tradução Intersemiótica*. São Paulo: Editora Perspectiva.
- Peñalver, Maria Recuenco (2011) “Más allá de la traducción: la autotraducción: *Revista Trans.*, n. 15, 193-208. Recuperado de <http://www.revistas.uma.es/index.php/trans/article/view/3203>.
- Polar, A. Cornejo (2000). “Condição migrante e intertextualidade multicultural: o caso de Arguedas” In *O Condor voa: literatura e cultura latino-americanas* (M. Valdés, Org., I.V.Carvalho, Trad., 127-138). Belo Horizonte: Editora da UFMG.
- Quijano, Aníbal (2000). “Colonialidad del poder: eurocentrismo y América Latina.” In *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas Latinoamericanas*. Buenos Aires: Sur/CLACSO.
- Rovira, J.C. (coord.) (1992). “Autopercepción intelectual de un proceso histórico” *Anthropos. Revista de documentación científica de la cultura. José María Arguedas. Indigenismo y mestizaje cultural como crisis contemporánea Hispanoamericana*, 128, 15-40. Madrid: Editorial del Hombre.
- Santiago, Nereide (no prelo). “*Os teus olhos eu quero comer, c'est bon!*”.
- Manaus.
- _____ (2008) “Do texto à cena: funções do objeto” in: *XI Congresso Internacional da ABRALIC. Tessituras, Interações, Convergências*. São Paulo: USP, julho.
- _____ (no prelo) “*Recriação dos Mitos Tikuna*”. Manaus.

MBA'ÉICHAPA OÑEMBA'APO OJEHEKOMBO'E HA OÑEMOMBYTA HAĞUA MBO'EHAOVUSÚPE ÑANDE YPYKUÉRA BRASIL-PEGUA: OJEHECHA HA OÑEHA'ÁRÕVA YPYKUÉRA ÑE'ËITA YVY APE ARIGUA ARY RYEPÝPE

Tkj. Laura Fortes

Prof. Ms. Mário Ramão Villalva Filho

UNILA – Universidade Federal da Integração Latino-Americana

laura.fortes@unila.edu.br

mario.villalva@unila.edu.br

Ñemombyky

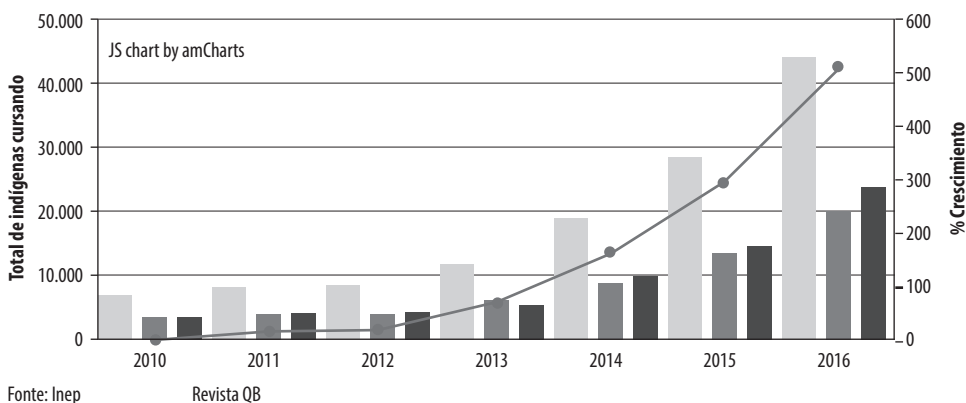
Ko tembiapo ohechaukáta mbykymi mba'éichapa ojegueroike ohóvo ñande ypykuérape Mbo'ehaovusúpe, upevarã ojeje'ykekóta UNILA – Universidade Federal da Integração Latino-Americana rembiapokuére, (Brasil). Kóva ryepýpe, maranduetá oñeguenohêva mbo'ehaovusúgui ñande ypykuéra ha iñe'ẽ'ypykuéra rehegua, oñeguenohê ojeporu rupi pojoapy aty oñeikotevẽ añetêva upe mbo'ehaópe ha, ja'eporãséramo uarã, oñemoherakuã rupi peteĩ marandu oñemohesakãhápe mba'éichapa ojeporavo ha ojegueroike ojejúvo ñande ypykuéra oĩvape UNILA jerére, 2019-pe. Oñemohesakãvétaramo tuichaháicha mba'éichapa oñembohape ojejúvo peteĩ política hetã ambuegua rekóva, oñemombarete ha ojejokupyty rekávo arandu rapére, upe marandu ohechakuaa ha oiporavo heta tetã apytégui máva máva ikatu oñemoarandu Brasil, Argentina, Volívia, Chíle, Colombia, Uruguái, Venezuela, Paraguái, Equador ha Peru retãyguaháicha, umíva apytépe ikatu oĩ opaichagua ñande ypykuéra retã: Guarani, Pankara, Kokama, Tikuna ha Mapúche. Oĩma rire opaichagua ñande ypykuéra retãygua mbo'ehaovusúpe, oporomoñongetave avei ñe'ẽnguéra rehegua política-re, mbo'ehao ryepýpe, upéramo mokõimi ñe'ẽnte, portugués ha karaiñe'ẽ añónte oipy'apyva'ekue ichupekuéra, UNILA léipe he'iháicha oñemoheñoi'ypy guive. Upéva ryepýpe, umi política ombohapéva ojehekombó'e ha oñemoirũ hağua temimbo'ekuérape, ko Aty oñemoarandútava Ñe'ẽita ha Aranduetá (NIELI) heñoiramónteva, ouporãta oñemoheñoi rekávo peteĩ política ñe'ẽ rehegua mbo'ehao ryepýpe ha upéichape toñemboyke pe diglossia ha, upekuévo, toñeñemoagui ha tojehechauka ñande ypykuéra ñe'ẽ opaichagua.

Mba'emba'érepa oñeñe'ẽ: Ñe'ẽnguéra rehegua política; Ñande ypykuéra aty; Mbo'ehaovusu.

1. Ñepyrũby

Ko'ã ára pahávo niko hetaiteve oĩ tapicha ypykuérava oñemoarandúva Brasil mbo'ehaovusúpe, taha'épa ra'e tetã poguypeguáva térã ijeheguiguáva ryepýpe. He'iháicha INEP (Instituto Nacional de Estudos e Pesquisas Educacionais), 2010 ha 2016 ryepýpe, ojupi peteĩ 511,63% ña'ne'ẽtaramo umi oñemoarandúva rehe Mbo'ehaovusúpe, he'iséva hína 7.256 gui ojupihá 44.380-pe (24.146 kuña ha 20.234 kuimba'e), ohechauháicha ko Ta'anga 1:

Ta'anga 1 – Ypykuéra oĩva Mbo'ehaovusúpe (SIMÕES, 2018)

Ikatu oja'e hetavehague oúvo tapicha ypykuérava oñembohape rupi peteĩ política oikoitéva maymavetévape guarã, umíva apytépe oime pe Léi 12.711 2012-peguare, hérava Lei de Cotas, he'íva 50% oĩtaha vakánsia temimoĩmbyháre, taha'e mbo'ehaovusu ha técnico de nivel medio ojehekombo'etahápe temimbo'e mbo'ehakuéra tetãnguára ryepýpe. Léipe he'i mbo'ehaoháre oñemohembytaha umi vakánsia, peteĩteiva mbo'esyry ha turno-pe guarã, temimbo'ekuéra ipirehũ, ipiremarrõ ha ypykuérape térã tapicha ikatupyty ambuévape guarãite. Iporã ojegeromandu'a ko Léi de Cotas heñoihague peteĩ proceso histórico-político-gui heta oñeha'ã ha oñorãirõ rire tapicha ypykuéra ojuhúvo peteĩ tape ombojoajúva hembiaapo ambue temimoĩmby ha tekuái opyrũmbaretéva ndive, ha péina oñembojepyntaso ha oñemombaretéva gueteri hína ohóvo.

Oñembokuatia ypy guive Léi oñe'ẽva Mba'apo rehe (CLT), ako 1943-pe guare, ikatu ojegeromandu'a Federal Rekuái rembiapo hetaichagua ha, ko'ytetevéntema, ako 1990 ha 2000 guive, Federal Rekuái ha Estado Rekuái oĩva olei'apóvo kuñanguéra, tapicha oikotevẽvéva ha ipirehũvakuérape guarãite, upéichape ombohape porãve rekávo tetã ha tetã'yva política, tembiapo, temimyerakuã, partido-kuéra, oikéva mbo'ehaovusúpe, ha ambueve mba'e. (AMARAL, 2010, p. 135).

Umi política oguereko mba'éichapa oñemba'apokuaa hekopete ojegueroike potávo ypykuérape Mbo'ehavusúpe, iporã oñemohesakã ojegueroike ñepyrũ hague chupekuéra Brasil-pegua mbo'ehavusúpe ako 2002 guive, Parana estado-pe (AMARAL; KUBOYAMA; PIRES, 2018). Universidade Estadual de Londrina (UEL) oĩhína umi mbo'ehavusu ogueroikeñepyrũvaekúepe ypykuérape temimbo'éramo" (AMARAL; KUBOYAMA; PIRES, 2018, p. 241), upevarã oguerojera peteĩ política ogueroikeva'erãichagua ichupekuéra: Oñemoaranduchauka rire ypykuéra Paranaguakuérape, ako 2002 ha 2017-pe, oikuave'ẽ hikuái 534 vakánsia oñemoĝuahêva Parana Estado Tuicjakue (AMARAL; KUBOYAMA; PIRES, 2018). Segundo Amaral, Kuboyama ha Pires (2018), ojejapo peteĩ Aty Mbo'ehavusúpe Ñande Ypykuérape ĝuarãite (CUIA) 2006-pe, ha upéva oipytyvõkakuaa oñembohapévo peteĩ política, CUIA oñemopyrendáma rire ojepyatasopa ha oisãmbyhy ani osẽ temimbo'ekuéra indígena IES Parana Estado ha Parana Mbo'ehavusu Federal-gui".

Oĩ heta mbo'ehavusu brasil-pegua ohecháva mba'éichapa oiporavo ypykuéra oñemoarandútavape, umíva apytépe oime San Carlos Mbo'ehavusu Federal (UFSCar); Campinas Estado Mbo'ehavusu (Unicamp); Rio Grande del Sur Mbo'ehavusu Federal (UFRGS); Pampa Mbo'ehavusu Federal (Unipampa); Mbo'ehavusu Federal Rondônia-pegua (Unir); Brasilia Mbo'ehavusu (UnB) ha Integración Latino-Americana Mbo'ehavusu Federal (UNILA).

Péina ko marandu jehekombo'e rehegua ojejuhu ojeporeka rire Bergamaschi, Doebler ha Brito (2018), ko'ápe oñehesa'ỹijo umi modalida ypykuérape ĝuarã ojegueroikéva, upéicha he'i ha ohechauka ko kuádro umi ojeporekáva rembiapokue.

Cuadro

Instituição	Início	Referência legal para la implementación	Formato do programa	Proceso selectivo
Universidade do Estado do Paraná (Unespar)	2002	Lei Estadual nº 13.134/2001. Substituída pela Lei nº 14.995/2006	Reserva de três vagas em cada instituição estadual de ensino superior, ampliada para seis no ano de 2006.	Vestibular específico
Universidade Federal de São Carlos (UFSCar)	2008	Portaria GR nº 695, de 6 de junho de 2007	Una vaga suplementar anual em cada curso de graduação presencial, bem como na educação a distância.	Vestibular diferenciado

Instituição	Início	Referência legal para la implementação	Formato do programa	Processo seletivo
Universidade Federal de Tocantins (UFT)	2005	Resolução do Conselho de Ensino, Pesquisa e Extensão n° 3A/2004.	5% do total das vagas em todos os cursos e <i>campi</i> da UFT.	Vestibular universal
Universidade do Estado do Amazonas (UEA)	2005	Lei Estadual n° 2894, de 31 de maio de 2004	Percentual de vagas exclusivas para estudantes indígenas, distribuídas por curso, no mínimo equivalentes ao percentual da população geral do estado do Amazonas.	Vestibular universal
Universidade Estadual de Mato Grosso do Sul (UEMS)	2004	Lei Estadual n° 2.589 de 26/12/2002	10% de reserva de vagas para indígenas, estabelecida pelo Conselho Universitário da UEMS.	Vestibular universal

(BERGAMASCHI; DOEBLER; BRITO, 2018, p. 43)

Ko política ojegueroquatáva Brasil-pe rehe oñeñemongeta tuichaháicha ha upéva ha'ehína ojehekombo'eháicha Mbo'ehaovusúpe ko América Latina ha Carive-pe, ko'ýte oñeñemongetahápe CRES – Ñomongeta guasu ko Región-pe Mbo'ehaovusu América Latina ha Carive-pegua rehe – ryepýpe, ombosako'íva UNESCO, 1996 guive. Kuatiahaiipyre I CRES-pegua, ojeiapopyre La Habana-pe (Cuba), 1996-pe, ogueromandu'a Córdoba Reforma (1918)-pegua ha'ehahína upe tuichave mba'éva oñembohekojojahápe ohóvo mbo'ehaovusukuéra. Mokõilha oñe'ẽ ojedeklarávare, térã tekombó'e rehegua derecho – ojehecha iporãha yvypóra maymávape– upévale tekuaikuéra oipytyvõ ha oasegurava'erã. Upéva ryepýpe, ndaha'eiva'erã ojeporúva umi ohechaukáva añõnte mba'eichaitépa oĩ economía, temimoĩmbyháicha. Nahanierietevói katu, ojeporuva'erã uvei umi ohechaukáva ojeiapoporãpa hína tekotýpe ojeiapóva. (SILINSKE; SILVA, 2018).

2008-pe, II-ha CRES ojeiapova'ekue Cartagena de Índias-pe (Colombia). Upéramo oñembokuatia II CRES ha oñemohesakã mba'épa he'ise tekombó'e mbo'ehaovusupéguha I CRES ryepýpe: upéramo oje'e ha'eha mba'eporãite maymavépe guarã, ha tekotevẽ ohupyty maymavete yvypórape (tekombó'e deréchoramo) ha ha'eha Estado rembiapopyrã, upéicha avei oñeñeha'áva'erã ani ojeiko oñenegosia ha oñeprivatisa tekombó'e mbo'ehaovusuháre, ani ijypi ha oñapymi. Kuatia ári oje'e oñemotenondetaha “peteĩ tekombó'e ombojepyta sóva

mba'eporã", ohechakuaáva tuichamba'eha tembhasakue, teko, ñe'ëporãhapyre ha arte opaichagua" (SILINSKE; SILVA, 2018).

III-ha CRES ojejapova'ekue Córdoba-pe (Argentina) ha upéramo oñembokuatia, ha oje'eje, tekombo'e mbo'ehaovusupégu ha'eha maymave yvypóra derecho, opavavetépe guarã ha Estado rembipopyrã. Oñemohesakã ojejoavy kakuaaha tekoatýpe ha oñedefende anivéma avavéva hemby ha anivéma avave onegosia Tekombo'e Mbo'ehaovusupégu rehe. Upéichape, Oñembokuatiáva he'i mba'eichagua tembiporúrepa ojeje'ykekova'erã, jahechápa arapy tuichakue jave oñemoarandu tapichakuéra ha oikéva ipype anivéma osë, tojegueroquata peteĩ tekombo'e ojepaga'ýva ha ijaéva mbo'ehaovusuháicha. Ambue mba'e guasute oguero mndu'áva Kuatiaguasu ha'ehína mba'erãpa oĩ mbo'ehaguasukuéra ha ikatuha omoambue hekopete tekoaty, oĩha ojeptytasóvo ojejuerojerávo peteĩ tetã hekovejojáva, ojehechahápe heta hendáicha ha noñemohembyihápe avavetépe. (ABRUEM, 2018).

Tekotevë oñemombo'e opaichagua yvypóra rekotee ha iporãha ojokupyty hekopete opyrũ'ýre ojeuhe ha oñomomba'eguasukuévo. Tembiaporã guasute niko ndaha'ëi tojegueroikénte tekombo'épe kuña, tapicha ikatupyrry ambuéva, ypykuéra ha africano ñemoñare ha tapichamimi yma ymaite guive oñemboykévape, ýramo oñemomabueporã añete ha'gua oñemomba'eguasúvo hekoteekuéra. Ko'ã mba'e iñambuéva oasegurava'erã ojejueroiketaha mbo'ehaovusuháre opaichagua arandu, mba'eporã, tembikuaapy, kuaapy, ñe'ëita, mba'ëichapa ojekuaave opa mba'e ha mba'ëichapa umi ñande ypykuéra retãygu omoheñoi ohóvo hambikuaarã. Ndaikatúi oñemboykévo térã noñemomba'ëivo kuaarapo, arandu rape ha temimoĩmby rembipota opuva ñande ypykuéra retãgui ha umi africano ñemoñarégui, okaraygua aty ha ambue tapicha aty rembikuaa oje'apo'ívape. Ko'ã mba'e niko ojeasegurava'erã peteĩ política ha tembiporu ombojeptytasóvo añetéva rupive, upevarã oipuruva'erã umi techaukaha ha ombohapeva'erã ojojuhúvo umi omoakáva atykuéra. (CRES, 2018).

Opaite mba'e oje'e ha ojejesaposéva ko kuatiápe oipytyvõmbaitéta oñembojeptytasóvo ha'gua peteĩ política maymavetépe guarã, ága ombohapéma rire tapicha ypykuéra ojejueroikévo Mbo'ehaovusúpe, omoambuévo ymaguare ha omyatyrvõ tembhasakue, ha upéichape toñemomba'eguasúvo hambikuaa arandu, ojejueroikekuévo mbo'ehaovusúpe. Ko'ãgaité peve niko, tekombo'e rehegua política oñeha'ante gueteri hína ombohape ha ojueroikévo ñande ypykuéra retã América Latina ha Carive guakuérape, ohechakuaakuévo oĩha heta ypykuéraa aty ha heta tembikuaa arandu.

Ha'etépe niko, Mbo'ehaovusu Federal de Integración Latino-Americana (UNILA) oĩkuri III-ha CRES-pe, 40 rasa tapicha upéramo oĩ heraitépe (mbo'ehára, temimbo'e ha ambue omba'apóva técnico-administrativo-háicha), upéramo omombe'u hikuái

mba'éichapa oñemba'apo ha mba'e política-pa ogueroguata mbo'ehaguasu¹. Umi mba'e oñeñemboheta Hague oipytyvõta añetehápe ojehechávo mba'e política-pa ojegueroikekuaa mbo'ehaoháre, umíva apytépe oime tove tojehekombo'e tapicha ypykuéra, ojerrefuhia ha omba'apovape hekoaty rehe. Upéichape, política ojegueroikéva temimoĩmbýpe tojegueroiguata UNILA-pe toĩmi upe ojejerure ha ojeipotahaichaite CRES-pe, ko'ýte oñeñe'ětaramo mba'éichapa omotetã'ambue reko, upevarã “temimoĩmbykuéra omba'apovaerã oñondive há oñopytyvõva'erã, oñembojokupytyva'erã Sur-Sur región tuichakue” (CRES, 2018).

Umi oje'e ñepyrũmava'ekue ári, ko tembiapo ohesa'ýjo mbykymi umi mba'e ojejapo ha ojehasava'ekue temimoĩmbýpe, umi mba'e ojuhúva oúvo ñande ypykuérape ojegueroike pukukue Mbo'ehaovusu Federal de la Integración Latino-Americana-pe (UNILA). Upéva ryepýpe, ojehai ñande ypykuéra, iñe'ẽ ha hekoteekuéra rehe mbo'ehaovusu ryepýpe ha upéva ojehechauka tembiaporãty porã porã ojegueroiguatáva temimoĩmbyháre rupive, ko'ýte, umi oñeguenohéva revista rupive, oje'ehápe mba'éichapa ojeporavo ypykuéra umi rupiguápe ojegueroike haña UNILA-pe, 2019-pe (UNILA, 2018). Oñeikũmbývo tuichahaichave peteĩ política oñemotetã ambue rekóvo (UNILA, 2019), oñembojokupytyvo hekopete opaichagua tembikuaapy, pe revista ogueromandu'a umi ypykuéra oñekandidatáva Brasil, Argentina, Bolivia, Chile, Colombia, Uruguai, Venezuela, Paraguái, Ecuador ha Perú-pe, ha umíva apytépe oĩ: Guarani, Pankara, Kokama, Tikuna ha Mapuche. Oĩma rire (opaichagua) ypykuéra mbo'ehaovusúpe oipytyvõ oñeñemongeta mbaretevévo mba'eichagua política-pa ojegueroiguatáva temimoĩmbýpe, upéramo oñeñeha'eva'ekue ojegueroikévo mokõi ñe'ẽnte, portugués-castellano, he'ihachavoi UNILA oñemoheñoiramo guarépe. Upéva ryepýpe, umi política hi'aitéva ojegueroiguata oñemoirũvo temimbo'ekuérape, oñemoheñoiramoite pe Ñe'ẽita ha tembikuaa arandueta Núcleo Interdisciplinar (NIELI) ryepýpe, añetehápe oipytyvõ kakuaa ikatu hañuáicha oñembojepytydo peteĩ política ohapo'o ha omomombyryva'erãichagua upe diglosia ha, upéichape avei, oñeñemoaguivévo upe mba'e ndojehecháivagui araka'eve, ha'evahína tojehechami há tojegueroike ypykuéra ñe'ẽ ymaite guivéva oñemboykéva.

2. UNILA² Rembiaporã aty ha ñe'ẽnguéra léi

Kóva oñemopyrenda Foz de Yguasú táva (Paraná, Brasil)-pe, ojoaju Ciudad del Este (Paraguái) yvy oñepyrũ ha opahápe ha Puerto Yguasú (Argentina) yvy opaha

1 UNILA. Comitiva da UNILA participa da Conferência Regional de Educação Superior. 06 jul. 2018. Disponível em: <<https://portal.unila.edu.br/noticias/comitiva-da-unila-participa-da-conferencia-regional-de-educacao-superior-em-cordoba>> Acesso em 20 out. 2019.

2 Alguns trechos desta apresentação institucional do projeto da UNILA foram elaborados e publicados anteriormente (cf.: FORTES, 2018).

ha oñepyruhápe, Mbo'ehaovusu Federal de la Integración Latino-Americana – UNILA – oñemoheñoiva'ekue 2010-pe (Léi P^{py} 12.189 rupive) ha oĩvoi opororombojoajúvo temimoĩmbyháicha, upevarã oñeha'ã omba'apo ombojoajúvo mbohapyve tetã, jahechápa ombojopyru hembikuaapy, omongakuaa tekombo'epy ha ciencia ha oñopytyvõ avei umi ambue tetã América Latina ha Carive³ guakuéra ndive. UNILA rembiaporã apytépe oimehína: tojehekombó'e mokõi ñe'ëme, portugués-karaiñe'ëme arandueta ojehekombó'eva ha toñemoherakuã opaichagua tembikuaa arandu (UNILA, 2012; 2013), oñemboyke'ÿre avei ñe'ënguéra política oipytyvõkuaáva omotetã'ambue rekova'erãichagua ojehekombó'eháicha Mbo'ehaovusúpe tetã ryepýpe⁴. Upéva kuápe, ojejaposéva ojejúvo ojehekombó'e, ojejeporeka ha ojejesarekokuévo opaichagua ñe'ë osyryryva rehe mbo'ehaovusúpe, ojehechava'erã mba'éichapa ikatu oñembohape ojeipotahaichaite ryepýpe, upéicha avei ojehechakuaakuévo moõguivépa ha mamote pevépa ikatu ojapyhara.

Ko'agaitéramo, UNILA oguereko 29 mbo'esyry oporohekombó'eva, 7 especialización, 12 maestría ha 1 doctorado. Mbo'ehaovusu imbo'ehára 408, umíva apytépe 05 ikuatiarrapáiva ha 58 tetã ambueguáva. Hemimbo'ekuéra apytépe oĩ 29,5% (ñemoarandúva: 1351 ha omohu'ãmava: 109) tetã ambueguáva, 28 tetã América Latina ha ambue continete-guáva, ha upéichape oõghã 6000 temimbo'épe (PEREIRA et al, 2019).

Kóva ryepýpe niko UNILA, oguatañepyruva'ekue peteĩ política iñe'ëkõiva árinte (portugués-karaiñe'ë), arandueta ha tembipoguasú omoboajupaséva latinoamérica retãnguéra, ojejuhu peteĩ mbo'ehaovusu hembikuaa arandu hetávaramo América Latina-pe ñuarã. Hembiaipo ko'ërei rehegua oikotevẽmbaite (imbo'ehára, hemimbo'e ha i-técnico administrativo-kuéra rehe) upéicha avei peteĩ temiandu okakuaáva ohóvo opaichagua arandúgui, taha'e mbo'ehapegua ha tetãnguéra mba'évaguí. Ambue hendáicha ja'étaramo, UNILA rembiapoita mbo'ehapegua térã jeporekapypegua oikotevẽ, ikomunidaguakuéra rehe, oñeha'ãmbaitemanteva'erã ojokupytyvo hekopete opaichagua tembikuaa arandu ndive, oĩ rehe hetaichagua ypykuéra aty, ñe'ëita, arandueta. Ambue hendaguivo, ojegueropensava'erã avei upe diversidade oikotevẽha oñomongeta peteĩ región oĩhápe hetaichagua tembikuaa arandu, okakuaavéva ohóvo, ko'ýte, ojehechakuaávo mba'éichapa oñemopyrenda opa ha oñepyruhápe heta tetã, ha umíva omoambue ichupe ambue mbo'ehaovusúgui ko América Latina-pe. Oréveramo ñuarã, ñemotetã ambuereko, omomykyve heta mba'e, ojejevalekuévo maymavete nunga tetã ojáva Brasil ndive ko América del Sur-pe (Chile ha Ecuador

3 Segundo Pereira et al (2019), a criação da UNILA “vem atender um preceito constitucional: *A República Federativa do Brasil buscará a integração econômica, política e social dos povos da América Latina, visando à formação de uma comunidade latino-americana de nações.* (Art. 4º da CF/1988 – Direitos Fundamentais)”.

4 Cf.: Programa Institucional de Internacionalização (Edital CAPES nº 41/2017).

katu nahániri), ko'ápe niko oĩ hetaichagua tembikuaa arandu ha upéva omotetã ambue reko ko mbo'ehaovusu. (PEREIRA et al., 2019).

Ko'ã mba'e oje'éva ikatu omohesakãve mba'éichapa oñemba'apo (ORLANDI, 2001) mbo'ehaópe, upévare roñeha'ã roguata umi tape oreguerahavaerãichagua rehe ore rembipota ndive, upéichape rohechaukávo ore rapykuere romba'apolája rojúvo ñe'ẽ rehe. Romba'apo mbo'eharaháicha Ñe'ẽporã ha Ñe'ẽpykuaápe, oñeñemoaranduháicha ojejúvo Ciclo Comum-pe UNILA⁵ ryepýpe, upe mba'e oreinteresavéva ha'ehína, ñe'ẽnguéra rehegua política ojegueroquatátava temimoĩmbýpe, ha oréve hesakã kóva há'eha peteĩ tape ojejapóva ohóvo “ñe'ẽnguéra polítikaháicha”:

Ñañe'ẽ jave Política Linguística rehe, ñe'ẽnguéra rehegua Política-re, ñamboplítico tamante avei. He'iséva, ndaiporihá ñe'ẽ ikatu'ýva ojei pe política-gui. Peteĩ ñe'ẽ niko ha'ehína peteĩ tete simbólico-político ojokupytyva yvypóra ndive oikokuévo ojuapytépe ha hembihasa pukukue. Upéicha avei, jajepy'amongeta jave ñe'ẽnguéra rehegua políticare, upepetéma jajepy'amongeta mba'éichapa omýi tekoaty ryepýpe, tuicha mba'e rehe yvypórape ha hembihaskuépe ñe'ẽnguéra ha símbolo háicha avei, taha'épa ra'e oikove aja, hembiaapo ryepýpe, mamo oku'ehápe tekove. (ORLANDI, 2007, p. 8)

Upéva ryepýpe, ñe'ẽnguéra ohaitypo upe política, ha oporomoñeñandu ha oporomoñe'ẽuka tekoaty-tembihasakue ryepýpe, kóva ñanemomandu'aite Diniz (2012, p. 43) ndive he'iramoguare ñe'ẽnguéra rehegua política rehe “ohasamanteva'erãha heta tape rupi okakuaa ha oñemopyrenda hañgua hekopete”. Ñe'ẽnguéra rehegua política ha'ehína, upéichape, peteĩ tenda ndetuichapa jepéva ñe'ẽnguérape ñe'ẽnguéra, hese ae niko oñemopyrenda térã oñemopyrenda'o heta mba'e, upéi oñeñanduka hañgua ojehekombo'ehápe térã ojekuaapyhyhápe ha péicha tapichakuéra ojoaju jave hína iñe'ẽ ndive, ko'ýte vrasileroháicha, oje'e ha oñeimo'ãhagépe ymaite guive aipójeko ha'eha peteĩ “tetã iñe'ẽpeteĩva”, upe ñe'ẽ teete ha'ehápe portugués. Péicha ojehecha ha ojehechauka mbo'ehaoháre ha médiape, ojeipotahápe peteĩ teko añónte /oñemopeteĩsehápe tetã peteĩ ñe'ẽ rupivénte.

Despite the fact that the idea of ‘language’ itself has been increasingly questioned, [...] it is worthy of note that the 2010 official census of the IBGE – Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística [Brazilian Institute of Geography and Statistics] – registered, for the first time, a total of 274 Indigenous languages. Linguists bring this number

5 O Ciclo Comum de Estudos é parte integrante da missão da UNILA, e obrigatório a todos os discentes matriculados na graduação. Com duração máxima de até 3 (três) semestres, a organização e o funcionamento do Ciclo Comum de Estudos contemplam os seguintes conteúdos: Estudo compreensivo sobre a América Latina e Caribe; Epistemologia e Metodologia; Línguas Portuguesa e Espanhola (cf.: UNILA, 2013).

down to 188, considering that several of these self-denominated languages may in fact be varieties of the same language. These languages are spoken by most of the Indigenous people (circa 896,900) who either live on Indigenous lands or inhabit towns and cities in 5,565 municipalities in Brazil (IBGE, 2015). (FREIRE, 2018, p. 27)

Freire (2018) péicha omombe'u mboýpa oĩ- he'iséva, oĩha 274 ñe'ë ypykuérava Brasil yvýpe- upéichape ombojoja ha ohechauka Brasil-pe ojejavýha oje'évo oñeñe'ëha peteĩ ñe'ëmente: ha upéva ha'eha portugués. Ojegeroguata rupi peteĩ política ñe'ënguéra rehegua Brasil-pe, ojehechahápe peteĩ ñe'ënte ha oñembogehápe hetaichagua ñe'ë tekoita, tekotevẽma ojevovaka, peteĩ política ohecha ha omomba'éva rupive ñe'ëita. Péva peteĩ tape ojegueroikéva ohóvo he'ihaguéicha Cavalcanti (1999)-pe oñe'ëramoguare Lingüística Aplicada rehe, omba'apóva ko'agaitéramo tekombo'e/iñe'ëhetáva Brasil-pe, ha'e ogueromandu'a po mba'e ñe'ë rekoaty ryepy guive: ypykuéra, tetã ambuegua, ijasúva, tetã rembe'ygua, okaraygua/tavaygua⁶. Mokõiha jeporekapyrã, oñe'ë rapicha aty imbovyvéva rehegua (ypykuéra, tetã ambuegua, ijasúva) térã umi hetavéva ha ojeguerekóva imbovyvévaramo (tavaygua aty), oñemboykéva hikuái, aipo peteĩ ñe'ënte jeko oĩ rehe, ha upéicha oñemohenda rehe tapichakuéra apytu'ũme. Umi situ niko iñe'ëkõĩ/iñe'ëhetáva ha tekombo'e iñe'ëkõĩ/iñe'ëhetáva ymaite guive ha, upéva, ndojehechái tekoatýpe. Upéichante avei, tuichaháicha ojehecha peteĩ tekombo'e iñe'ëkõiva ha ojeporuhápe ñe'ë herakuã guasúva añónte. Ojegeromandu'átaramo tekoatýpegua ñe'ënguéra rekove brasil-guáva, Cavalcanti omohesakã mba'éichapa omýi hetãme upe "míto peteĩ ñe'ënte rehegua":

Upe míto oikoite oñembogue haña umi imbovyvévape, he'iséva, umi ypykué-ravape, umi tetã ambuegua ovara-móvape ha, pe amo ipahápe, umi hetavéva ha ojere-rekóvape michívẽvaramo, he'iséva, umi komunida portugués oapo'ívape. [...] umichagua ñe'ëkõĩ (añetehápe) ndoje-hechái, ha upéichape ojepokuaáma, taha'e oñe'ëva upéicha térã ohendúva, ñe'ënguéra ojeporu rupi oñeñe'ënguévonte, ha oñeimo'ã rehe upeichanteva'erãhavoí. (CAVALCANTI, 1999, p. 387, 388)

Pe tape oporombojepokuaahápe ani ojehecha heta ñe'ë ha oñemopyrenda haña peteĩ ñe'ë añónte niko ha'ehína peteĩ política ñe'ënguéra rehegua ymaite guive oñemopyrendáva, upéicha ohesa'ýjo Oliveira (2009):

Portugal Estado ha, upéi isãsóma rire, Brasil Estado, oguereko ipolítikaramo, haimete hambihesakue pukukue, tojegeruereko portugués-pe añónte ñe'ë teéramo, omoirũnguévo "Imperio irũ teéramo" (Fernão de Oliveira, portugués ñe'ë

6 Cavalcanti (1999, p. 393) assim define os "rurbanos": "populações de origem rural que vivem na cidade e que falam alguma variedade estigmatizada de português".

ñe'êtekuaa pyykuépe, 1536-pe). Estado política ñe'ënguéra rehegua niko ymaite guive omomichise ha omombovyse ñe'ënguéra, ojukakuévo ohóvo tape pukukue (ñe'ënguéra jejuka) oipe'akuévo haperãgui umi ñe'ë, he'iséva, oñemyengoviavaerãha português ñe'ëre. Brasil-pegua ñe'ënguéra política ikatúkuri oñemombe'u oje'évo mba'éichapa oporomoingepase peteĩ vosápe ha avei oporohekojopyha tape pukukue: upe sa'ary XX mbyte peteĩhápe añontenvoi, Darcy Ribeiro, he'i omanohague 67 ñe'ë ñande pykuéra mba'éva Brasil retãme – ndaha'ei peteĩminte ohasávo ary, (Rodrigues, 1993:23). katu he'i 1.078 ñe'ë oñeñe'ëva apytégui ako 1500-pe, ko'ága opyta 180 kuéramte, 2000-pe, (15% ntema) há pe'ã 180 apytégui oĩ omanombotaitémava, téra mbovymíntemava hikuái ha omanómava ohóvo upe ñe'ë imbaretevéva renondépe.

Ojehekovejopy vaipate niko pykuéra ñe'ë ha rekotee ha upéva upe mba'e, avei, ombojetyvyro pykuérape ani ojepoipa ichupekuéra peteĩ vosápe ha ani ojejuka ñe'ë, upéichape oñorairõ ha oikove gueteri hikuái ko'ágaite peve. Upéva upe mba'e ryepýpe umi máva oñorairõva ouvo, ohecha mba'éichapa ikatu oje'ykeko tembhasakue ha política-re ojegueroike ha'gua ichupekuéra. Tekombo'e, ko'ýte mbo'ehavusupegua, oñeha'ãmbaite ogueroike umi mba'e ymaite guivéma ojehekoyopyvaiva, upevarã omoheñoi política ojehecha ha oñemomba'eguasú opaichagua ñe'ë tembikuaa arandu.

Upéva upe mba'e rehe niko rojesarekomi UNILA ryepýpe, roñemoĩ rohesa'yijio ha roñamindu'u ore mbo'ehavusu ryepýpe, ha, ko'ýte, mba'éichapa ikatu ojegueroquata upe *Núcleo Interdisciplinar de Estudos de Língua(gem) e Interculturalidade (NIELI)*⁷, umi mba'e ojehechavétava jeporekapy ha tembiapo okapeguáva rupive, umíva rupive oñeñemohembiporu ha oñembojepytasóta ñe'ë mbo'ehavusúpe mbohapyvéva tetã ojoajúvape. Segundo o Regimento do NIELI (anexo da Resolução CONSUN N° 15/2018):

Art. 3° O NIELI –pe hi'ãite omoheñoi peteĩ tembiapo oguerojerava'erã UNILA-pe peteĩ Política ha Apopyrã ñe'ë rehegua, upéva ryepýpe oĩ umi programa, apopyrã ha mba'e ojejapómava tekombo'e ñe'ëkõimegua rehegua, ojehekombóehápe tapichakuérape ñe'ëita ha arandueta ryepýpe.

Art. 4° Ohupyty rekávo hembipotapy, NIELI ohecháta avei ogueroquata ambue mba'e, ojehecháicha oñeikotevéva avei, umíva niko hína ko'ã mba'e:

I – Tojehekombó'e maymavete mbo'ehavusuguápe mokõive ñe'ëme, português ha karaiñe'ëme, tove tojegueroguata opaite mba'e ojejapóva académica ha administrativa-háicha;

⁷ Criado em 2017, o NIELI é um Órgão Complementar do Instituto Latino-Americano de Arte, Cultura e História (ILAACH) da UNILA. Foi instituído oficialmente pela Resolução CONSUN n° 15 de 07 de junho de 2018.

II – Toñemba'apo ikatu hañuáicha ojehechauka ha oñemombarete ñe'ënguéra, ypykuéra aranduetá ha rembikuaaita, mbo'ehaovusúpe;

III – Toipytyvõ ojegueroquata hañua umi tembiapo oipytyvõtáva oñeñemoarandu ha oñemomba'évo aranduetá, upéichape ojejapo rekávo peteĩ komunida académica iñe'ë ha hambikuaahetáva [...].

(UNILA, 2018, grifos nossos).

Romomba'eguasú NIELI⁸ ha'eha peteĩ tenda oñembojokupytyhápe ñe'ënguéra rehegua política, umi oipytyvõva'erãichagua oñemopu'ãvo peteĩ komunida universitaria iñe'ëhetáva. Kóva ryepýpe ko'agaitéramo oĩ 12 mbo'ehára Letras ha Lingüística-pegua, upevarã ojepytyaso péicha:

Jeporekapy: Tapicha aty oĩva ojeporeka hañua Ñe'ënguéra, Política ha *Siudadania ha tembiaporã aty* rehegua UNILA ryepýpe.

Tembiapo Okapegua: Ñe'ënguéra rehegua *Programa Permanente Komunidaguakuérape: jehekombo'e opavavetépe guarã*.

Ñe'ënguéra jehekombo'e: Aty'imimi oĩva peteĩ *Programa-pe Ohekombo'évo ñe'ënguéra Oparupiete (Nucli - IsF - UNILA)*

Tembiapo ambue: Oñemarandu mono'õta mba'éichapa oñemoñe'ë ha ojehei mbo'esryrháre; oñembosako'íta aty *académico-científico*; oñembosako'íta aranduchauka Programa de Post grado-pe guarã.

Peteĩ ñehesa'ýjo ñepyrũme, Amato et al. (2019) he'i NIELI política iporãha ojegueroquátavo tembiaporã omotetã ambue reko va'erãichagua mbo'ehaovusu ojeporuhápe karaiñe'ë ha portugués, ojegueroikehápe avei inglés térã ambue ñe'ë, jepémo mbo'ehao ryepýpente. Upéva ryepýpe, tekotevẽ ojepysove, ojeporu ha oñembosyryry, mamó oñemba'apohápe umi ambue ñe'ëre, ko'ýte umi oñeñe'ëva Latino-america yvýpe, ojegueroquátáva mbo'ehaoháre ojejapo rekávo ñe'ënguéra rehegua política omomba'éva ñe'ëita ha aranduetá.

Upéicha avei tuicha mba'e NIELI rembiapo oipytyvõre oñeñemongeta hañua ñe'ënguéra rehegua política rehe oñeikotevẽhaichaite peteĩ mbo'ehao iñe'ëhetáva ryepýpe: oñeikotevẽháicha avei tenda académico-científica oipotaháicha, ha jámakatu avei oñeikotevẽ nunga háicha tekoatýpe⁹ taha'e ha'evaichagua "aty"-pegua ("tekotee", "tembikuaa arandu"...).

8 Parte dos dados apresentados neste trabalho a respeito do NIELI foram construídos coletivamente e comunicados no I Congresso de Internacionalização da Educação Superior (I CIES). Cf.: Amato et al., 2019.

9 Ou seja, daquilo que se apresenta ao sujeito como evidente, pela via da interpelação ideológica e de processos identificatórios que não lhe são acessíveis, por serem inconscientes (cf.: PÊCHEUX [1975] 1988).

3. Ypykuéra mbo'ehaovusuháre: política ojegueroikéva ohóvo

Ojejeporekakuévo mba'éichapa ikatu oñembohekojojamive yma ymaite guive tekoatykuéra, ha oñemotetã ambue reko haña¹⁰ UNILA, oñemba'apóta ko región-pe oñembojoaju ha oñemomba'eguasúvo tekoita ha ñe'ëita mbo'ehaópe, oñemombaretekuévo ñe'ëkõi (karaiñe'ë ha purutue) ha opavavetévape ko región-pe, oñopytyvõmba guasu rupi umi tetã ojoajúva. Ohechakuaa tuicha mba'éha tuicha mba'eha oñembosako'i peteĩ komunida ñe'ëhetáva, ojesarekokuévo mba'éicha va'erãpa peteĩ mbo'ehaovusu itetã ambue rekóva. Upéva ryepýpe, ojehecha mba'éichapa ikatu ojegueroike umi política ñe'ënguéra rehegua ikatúva ogueroguata tekombo'e ñe'ëkõime, omomba'eguasukuévo avei opaiteichagua tembikuaa arandu, ojeporu rupi hetaichagua ñe'ë, taha'épa ra'e guarani, quéchua, aimará, creole haitiano, francés, alemán, inglés, ha ambueve ñe'ë.

Ojehecha niko mbo'ehaovusu ha'eha peteĩ tenda ikatuhápe oñepensa tembahasakue, tekoaty, economía ha tekotee rehe ha ojejaposéva oporomosãotaha, upéva há'ehina UNILA rrealida ha upéva upe mba'épe ojovykakuaa ambue mbo'ehaovusu pública ko región-peguágui. Káda ary niko oñemohemby alamitã vakánsia temimbo'ekuéra tetã ambueguápe ñe'ëarãite. Ore mbo'eharakuéra katu oĩ 30% tetã ambueguáva. Ko'ã opaichagua tapicha niko ohaitypo hekoteeita rehe ore mbo'ehao. Upéva upe mba'e ogueru hapykuéri heta tembiaporã ha juruja ikatúva ojegueroiguata mbo'ehaovusu. (UNILA, 2019)-pe.

Upéva ryepýpe, UNILA omýi ojepyso ha ohóvo tetã ambueguakuéra ndive-ojokupyty tuichaháicha ha oñopytyvõ mbo'ehao ha komunidadaguaháicha- upevarã oikotevẽ ombosako'i tembiporueta ha política oikotevẽ añetéva temimoĩmby, taha'épa ra'e académico-pedagógico- tẽrã administrativo ryepýpe.

Tekotevẽ niko ojejeporeka marandu América Latina rehegua, ojehecha haña mba'éichapa ikatu ojegueroike política ojapo porãvaerãichagua, techapyrã ramo Processo Seletivo Internacional (PSI), oñepyrúva'ekue 2018-pe, ogueroikeya'ekue mokõi programa: ojeporavo haña ypykuéra oíva itavapyre tẽrã mombyrygua oíva upérupe tẽrã umi omba'apóvape oikotevẽvéva ykére.

Peteĩ Política Omohetã opaichaguáva UNILA-pe ohechakuaa tuicha mba'eha umi ñe'ë osyryrúva mbo'ehaovusu komunida rehe ha upe región ojoajuhápe heta ñe'ë, ha mba'erãpa ojeporuhína umi ñe'ë oguerochaukáva opaichagua tembikuaa arandu.

Tuicha mba'e ha tekotevẽ ojehekombó'e ypykuéra ha umi kamba ñe'ë, hikuái ohekombó'e, ojeporeka ha omba'apoháicha okápe ha'ekuerahaichaite. Tekotevẽte

10 Parte das discussões apresentadas neste trabalho a respeito da política de internacionalização da UNILA foram construídas coletivamente e comunicadas no I Congresso de Internacionalização da Educação Superior (I CIES). Cf.: Pereira et al., 2019.

ojehekomb'o'e mbo'ehararãnguéra isy'itava tekoita ha ñe'ëkõime, opaiteichagua nível-pe, péva ha'e tekomb'evusu rembiaporã tee. (CRES, 2018).

Ojejapo peteĩ mapa ha ojehechauka mboy ypykuérapa oĩ UNILA-pe (BRIGHENTI, 2019), upéva ohechauka 2011 ha 2018-pe ndojepoihague mba'evete ojegueroikévo ypykuéra UNILA-pe. Katu, amo hapópe, upéva upe aty oĩvavoíntera'e mbo'ehaovusúpe, upe oikuave'ëhetave vaekue temimbo'e he'íva ijehekuéra ha'e ypykuéra, ha'ehína Peru, upéi oĩ Bolivia, Brasil, Ecuador ha Colombia. Ingeniería Civil de Infraestructura-guakuéra umi hetaveva'ekue, upéi oĩ Ingeniería de Energía e Ciencias Economicas-guakuéra ha, upeive, Medicina.

Brighenti (2019) 2018 guive, omoherakuã peteĩ revista-pe ojehechahague ojeporavo ha'gua ypykuéra upe rupiguápe¹¹, ha upéva upe jeporavo guasúpe oíkehague 5 tetãygua (tapicha brasil; colombia; paraguái; argentina ha chilena-ygua) ha 15 tavaygua ojoavypaguasúva: Tikúna; Ava-Guarani; Guarani; Kokáma; Tukáno; Kaingang; Dessano; Pankara; Nása; Mapúche; Guájú; Ache; Kanéla; Teréna; Karája; ha Kom.

Iporã ojeguromandu'a haimete opavave Mbo'ehaovusu Federal Brasil peguápe ojegueroquataha política oñeñeha'ãhápe ojegueroike ypykuérape. Umi política rehe oñemba'apónte gueteri hína ojuhóvo Unila ryepýpe, oñembojoaju ha'gua upe Política O-Internacionaliza-va rehe NIELI javeve, umíva apytépe jaguromandu'a: Atyguasú Ogueroikéva Akóinte Ypykuéra Távape (CAPPI); Núcleo Interdisciplinar Jeporekapyrã rehegua ha Práticas em Educação Intercultural (NIPPEI)-pe; Jesarekoha Ypykuéra Temática Rehegua América Latina (OBIAL)-pe; tekomb'o'e pypore rehe jejesareko; ha ojejapóva Ypykuéra Ñe'ëita Arapypegua Ary rehe.

3.1 Atyguasú Ogueroikéva Akóinte Ypykuéra Távape (CAPPI)

Atyguasú Ogueroikéva Akóinte Ypykuéra Távape (CPAPI) oñemoheñoiva'ekue 2018-pe, ha oñemoambue 2019-pe (UNILA, PORTARIA N°/664/2019/GR) ha oñembohera ambue'imi Atyguasú Ogueroikéva Akóinte Ypykuéra Távape (CAPPI) ramo. Atyguasú omoheñoí peteĩ aty oñeporandu ha'guáme opaite mba'e, ojegueroikétapa ha opytavétapa ypykuéra Mbo'ehaovusu Federal Oñembojoajuhápe Latino-Americana-pe.

Portaria Ppy/664/2019/GR pyrenda rehe, oje'e CAPPI rehe oíha ko'ã mba'erã: oipytyvõvo ojegueroike ha'gua peteĩ política ogueroikéva ypykuéra oñemoarandusévape; oipytyvõvo ojerresivi térã ojeguereko ha'gua temimbo'ekuérape; oñeñamindu'u rekávo tojeikokuaa opaichagua teko apytépe; oipytyvõvo ojeruréva ypykuéra; oipytyvõ ha omoirũvo ypykuéra oñemoarandúvape; omarandumono'õvo

¹¹ O Edital específico pode ser acessado no link <https://documentos.unila.edu.br/editais/proint/019-0>.

ypykuéra oñemoarandúva rehegua; ojeporavo haña ypykuéra oñemoarandútavape; oñemoarandu haña opaichagua tembikuaa arandu rehe mbo'eharakuérape; oipytyvõvo ypykuéra oñemoarandúvape ojepokuaa peve mbo'ehaóre.

3.2 Núcleo Interdisciplinar Jeporekapyrã rehegua ha Práticas en Educación Intercultural (NIPPEI)-pe.

Núcleo Interdisciplinar Jeporekapyrã rehegua ha Práticas en Educación Intercultural hérava (NIPPEI), oñemoheñoiva'ekue Resolución CONSUN p^y 41 rupive peteĩ 06 jasypateĩ jave 2018-pe. Há'e peteĩ órgano oĩva omoirũvo ojehekombo'eporã haña ILAACH – Instituto Latino-Americano de Arte, Cultura e História-pe, péva ha'ehína imbo'eharakuéra aty, UNILA-pe.

Ojeje'ykeko Resolución CONSUN p^y/41/2018 rehe, oñemoheñoivo Núcleo Interdisciplinar Jeporekapyrã ha Práticas en Educación Intercultural, kóva ha'e peteĩ tenda técnico-pedagógica oĩva omba'apóvo oñemboguata haña política ojegueroikévo ypykuéra oñemoarandusévape ha oñemoirũvo ichupekuéra oñemoarandu aja, oñopytyvõnguévo ambue mbo'ehaovusu ndive, mamooikotevẽhápe mbo'eharakuéra, téra oikotevẽhápe temimbo'e.

NIPPEI avei oĩ oisãmbyhývo ypykuéra oñemoarandúvape ojapo jave umi práctica educativa ohechaukávo hembikuaaita Instituto ojerurehaichaite, ani ombotove hikuái, tojepytaso hikuái mbo'esyry pukukue, toikuaa naiporãiha oñemohatã imba'ère añõnte, oĩha opaichagua tembikuaa arandu, ñuhã, oĩha tembikuaapy mbo'ehaoháicha, ha ambueve mba'e.

3.3 Jesarekoha Ypykuéra Temática Rehegua América Latina (OBIAL)-pe¹²

Unila Kuatia P^{py} 295, 10 jasypo 2018-pe guare omoheñoi Jesarekoha Ypykuéra Temática Rehegua América Latina (OBIAL), Instituto Mercosul de Estudos Avançados (IMEA/UNILA) ryepýpe. Jesarekohápe omoteĩ ojoajupa guasu rehe ambuekuéra ndive ha hi'ãite ichupe ohapykueho ha oñemoarandu opaite mba'e ypykuéra rehegua América Latina retãnguakuérape, ha avei ambue región-pe. OBIAL mbo'ehaokuéra ñandutiryepýpe oĩ, jeporekaharakuéra há ypykuéra atyguasu há ijyypykuéra rayhúva América Latina retã opaichaguarei ryepýpe.

OBIAL heta marandúma omono'õ ojeporeka rire omono'õva'ekue, heta mba'e rehe hikuái ojeporeka oikuaa haña mba'éichapa ypykuéra América Latina-ygua reko ha rekoaty, mba'épa ojapo hikuái odefendévo ijyvy ha oiporúvo opaite mba'e

12 Mais informações sobre o OBIAL estão disponíveis no site: <https://portal.unila.edu.br/imea/observatorios/obial>

hekohepegua. Upéva ári, oñeha'ã avei hikuái ogueroikévo opaichagua tembikuaa arandu ha omoheñoivo Mbo'ehaovusu Ypykuérape guaraitéva, ohechakuévo avei mba'e mba'épa oikotevẽ ypykuérava retã.

Jesarekoha rembiapo guasu ambuéva política háicha, ojegueromandu'akuaa osẽhague peteĩ material oipytyvõkuaáva política tekoatypégua, oporohekombó'e hikuái, techapyrã oime Curso Preparatório Ojehekombó'ehápe Jajopara ha ñane Rembikuaahetaha, kóva oñeikuave'ëvaekue semestre mokõihápe 2019-pe, opavave komunida académica-pe.

3.4 Ojejesareko mba'éichapa ojehekombó'e

Peteĩ mba'e guasute política háicha, oñemoirũ ypykuéra oñemoarandúvape UNILAPE ani osẽ térã ohejarei, upevarã Ojejesareko mba'éichapa Ojehekombó'e ichupekuéra, umíva apytépe oime temimbo'ekuéra indígena, temimbo'ekuéra mombyrygua ha umi oguerekóva visto humanitario (Edital PROGRAD p^y 100, 17 jasyoteĩ 2019-pe).

Omonitoreáva ohecha mbohapy área: Ñe'ëkõi–Portugués ha Karaiñe'ẽ ñesãmbhyhy; Jekombó'e ha Mbo'ehaovusúpe Jeike; ha Matemática. Monitoreo oheka, oñangarekokuévo peteĩteĩva temimbo'e rehe, toikeporãite, toñeñandu oñepytyvõha ojepokuaa ha oñemoarandu hañgua mbo'esyrýpe. Upéichape, tove tohove'y hikuái mbo'ehaógui, tove tojehekombó'e hekopete ichupekuéra, upéicha avei oñeñanduporã hañgua mbo'ehaovusúpe, upéichape toñemoarandu porã añetete temimbo'ekuérape, tove torrendi porãve avei ohóvo ko'ërei rehe umi áre oikotevẽhápe.

3.5 Mba'e mba'épa ojejapo Ypykuéra Ñe'ë Arapypegua Arýpe

Ypykuéra Ñe'ë Arapypegua Arýpe, rojuhu UNILA-pe UNESCO¹³ platafor-pe ha romoherakuã tuicha mba'éha upéva maymavete mbo'ehaopeguápe. Ko'ãgaita peve, rojuhu ojejapohague ko'áva ko'ã mba'e:

1. Tete ñembosa'y Guaraniháicha Tekotee ha Tembikuaaháicha
2. Ñeñekolonisa'o: Toñepysyrõ ha toñemomba'e Argentina-pe umi umi Komunida Ypykue'okaraygua
3. Mája Rembikuaapy ha Ñe'ë
4. Tapeñguahẽ Porãite Tekoha Guasu Unila-pe
5. Ameríndia Ñe'ëporãhapyre 50 Arýma omanohaguépe Arguedas

13 A plataforma do Ano Internacional das Línguas Indígenas está disponível na página: <https://en.iyil2019.org/>

6. Oipytyvõháicha Leiguasu Pyahu Latino-America-ygua oñeñangareko haña Ypykuéra Ñe'ẽ rehe.
7. Guaranikuéra Rembikuaapy: Opaichagua ñe'ẽ ha Arandu Ñembohasa.
8. 4^{ha} Arapokõindy Estudos Latino-Americanos mbo'esyry pós-graduação Interdisciplinar Estudos Latino-Americanos-pe.

Umíva umi mba'e ñemoherakuã oĩháina política ojehechauhápe ohóvo oĩha hetaichagua arandu ha tembikuaapy, ha oñeimbitahague academia komunidaguakúrape ojejrora haña umi ymáma ojehechauháva aipo péichamante va'eráha, ojehechauka oĩha avei tape pyahu ojegueroike rupi ypykuéravape mbo'ehaópe.

4. Ñe'ẽpaha: ojuhupytyséva

Ko jehaipýpe, rohechauhakamíta mba'éichapa ojegueroike ojejúvo ypykuérave Mbo'ehaovusúpe Brasil retãme ha, ko'ýte oñeñe'ẽtaramo UNILA – Universidade Federal da Integração Latino-Americana ryepýpe. Ñepyrũrãna, rogueromandu'amíta umi tape ojeguatava'ekue ojejúvo histórico-político ryepýpe, upéva rupive ojehechakuaa mba'éichapa ojegueroike ha oñemombyta mbo'ehaovusúpe umi ypykuérave, ojeporu rupi peteĩ política oikoitéva, iporã avei ojeguromandu'a oñeñemongeta hague tuichaháicha, ha upéva upe mba'e omoakã CRES-UNESCO, desde 1996.

Péina, torogueromandu'ami UNILA Rembiaporã'aty ha mba'éichapa ojoaju ñe'ẽnguéra rehegua política rehe, temimoĩmby ojeptyasóma rire, oñemopyrenda mbohapy mba'e ári: tekombo'e ñe'ẽkõime português-karaiñe'ẽ, interdisciplina jehekombo'e ha interculturalidad ñemoherakuã (UNILA, 2012; 2013), upe aguerokéva avei, upéicha mante vae'rãgui, ha'ehína ñe'ẽnguéra rehegua política ñemoherakuã, pévarepýpe ojehechaavei mba'éichapa ojepyso ha oñembojoaju ohóvo tetã ambuekuéra. Upéva ryepýpe, ñe'ẽnguéra rehegua política onoñepensaiva'erã Política de mbo'ehaovusu Internacionalización ramo, nahániri, ojehechava'erã “internacionalización ipya'evévaramo”, oñemba'apokuévo oñondivepa tembikuaaita rupive (PEREIRA et al., 2019). Upéicha avei, NIELI rembiapo tuichaiterei mba'e omoheñóivo peteĩ tenda oñembojoajuhápe ojejavóva ñe'ẽnguéra rehegua política ryepýpe, oipytyvõtava ojeporúvo ñe'ẽita, ojejesarekokuévo ojeruréva mbo'ehao ojejavóva jave temimbo'ekuéra, ko'ýte pe PSI.

Ro'e, upéicharamo, roipysyrõháramo política rape apo, ojegueroike ha oñemombyta haña ypykuéravape, omboguatakuévo umi ojavóva ambue temimoĩmby omba'apóva oúvo hesekuéra are guivéma, oñegarantisa rekávo ichupekuéra tove toike Mbo'ehavusúpe ha upéicha avei tekoatýpe, ypykueraháicha. Unila política rembiapo ryepýpe, iporã rogueromandu'a CAPPI, NIPPEI, OBIAL, omonitoreáva

mba'éichapa ojehekombó'e, upéicha avei ojejapova'ekue Ypykuéra Ñe'ë Arapypegua Ary ryepýpe. Katu avei, sa'i gueteri ojedevari ñe'ënguéra rehegua política, rembikuaapy ha académica, ojejasarekóvo ndaha'ëi oikeha hañuante temimbo'ekuéra, ÿramo avei opyta hañua hikuái, Bergamaschi, Doebler ha Brito (2018, p. 43) he'iháicha:

Pokāmi pa'ũ oñeikuave'ëva temimbo'ekuéra ypykuéravape opyta rekávo mbo'ehaovusuháre, jepémo mbo'ehaovusukuéra ojesareko mba'éichapa oguerokéta temimbo'ekuérape ha upepevénte, ndohechavéima hikuái mba'éichapa ikatúne omombyta ichupekuéra. Upéva ryepýpe, umi ojeporekáva oikuave'ë heta mba'e omohesakāhápe umi mba'e oipy'apýva ichupekuéra ñepyrüráite guive, upépe ojehechave rehe hetaveha oíva ohejareíva. Ha katu, ohechakuaa hikuái tekotevë oñepytyvõ ichupekuéra, oike hañua ha avei opyta rekávo oñemoarandu omohu'ã meve. (BERGAMASCHI; DOEBLER; BRITO, 2018, p. 44)

Oréve ñuarã upe desafío tuichavéva, ha'eihína topytami umi temimbo'e mbo'ehaovusúpe, ha upevarã ojehechava'erã oñeguenohë tapépe heta mba'e ndaha'éiva academia rehegua añõnte.

Ko'agáite peve, ko 16 ary pukukue, ore rembiapo rogueroike ha romombytahápe mitāpyahukuéra ypykuéravape IES paranaense-pe, heta mba'ere gueteri roñepysanga ha osë ore raperāme heta temikotevë, umíva apytépe oime: temikotevë viru rehegua oñemante hañua tavusúpe, oĩ oikóva mombyry, oĩ ou ha ohóva itávape ha upégui ouva'erã mbo'ehaovusúpe, oĩ oikóva oñondivepa tavaháre, oĩ temimbo'e iñe'ëkõiva, heta jey temimoĩmbyháicha IES guivo noñemoirũ ichupekuéra, ha ambueve mba'e. Upe mba'e orepý'apýva ha'e avei mba'éichapa ikangy gueteri mitāmimi ypykuérava mbo'ehao. Upéva rehe oñeñe'ëramo ojehechakuaa mba'upépa ndaikatúí oñemoirũ ichupekuéra, ha opa umíva oimémane katu mbo'ehára ha orei irũ oñe'ëvaíva hesekuéra, oikuaaporã'ÿre ojuháva, orrepeti rehe imitāme térã ohejarei rehe imbo'ehao. (AMARAL; KUBOYAMA; PIRES, 2018, p. 242).

Upéichape, ojehechakuaa tekotevë añeteha ojegueroquata peteĩ política ojegueroike ha ojejokohápe ichupekuéra mbo'ehaovusúpe, umíva umi desafío oheka, hetaichagua arandu apytépe, peteĩ tape ohejava'erãichagua tapichakuéra ypykuéravape tojegueroike umi práctica académico-científica-pe ha toñemomba'e hembikuaakuéra, hekotee ha iñe'ëita.

5. Arandukapurupyre

- ABRUEM, Divulgada Declaração Final da CRES 2018. Ojejuhu ko'ápe: <<http://www2.abruem.org.br/2018/07/27/divulgada-declaracao-final-da-cres-2018/>> Acesso em 01 out. 2019.
- AMARAL, W. R. do. Temimbo'ekuéra pykykuérava rapykuere mbo'ehaovusu estaduais do Paraná: sujeitos e pertencimentos. Tese apresentada ao Curso de Pós-Graduação em Educação, Setor de Educação, Universidade Federal do Paraná. Curitiba: UFPR, 2010. 586 f.
- AMARAL, W. R. do.; KUBOYAMA, J. C. A. da S.; PIRES, M. N. M. O Ciclo Intercultural de Iniciação Acadêmica em uma Universidade Estadual do Paraná: o fortalecimento dos indígenas na Educação Superior em uma experiência com a Educação Matemática. In: Zetetiké, Campinas, SP, v.26, n.1, jan./abr. 2018, p.240-257.
- AMATO, L.; CARVALHAL, T. P.; CARVALHO, S.; FORTES, L; Oñemomba'eguasuhápe política ha tembiapo ñe'ẽ rehegua ojehechahápe mba'éichapa oñe-internacionaliza mbo'ehaovusu: um estudo de caso. Trabalho apresentado no I Congresso de Internacionalizacao da Educacao Superior – I CIES. UNILA, Foz do Iguaçu, 2019.
- BERGAMASCHI, M. A.; DOEBLER, M. B.; BRITO, P. Temimbo'ekuéra pykykuérava Mboe'haovusu Brasileira-va – oñeñemoarandu umi política ogueroike ha ojokóvape temimbo'ekuéra. REVISTA BRASILEIRA DE ESTUDOS PEDAGÓGICOS RBEP-INEP, v. 99, p. 37-53, 2018.
- BRIGHENTI, C.A. Política ojeporúva Ojeguroike ha ojejokohaguambo'ehaovusuháre pykykuérape. Oñemombe'u Edital IMEA 06/2018 rupive, ojehechauka haḡua mba'éichapa ohjegueroguata umi Política Ojeguroike há ojejokohápe mbo'ehaovusúpe. Oisãmbyhy: Prof. Dr. Clovis Antonio Brighenti. Equipe participante Bolsista IMEA, Acadêmica Danielle Nascimento. Bolsista IC, Acadêmica Romina Celsa Celona. Voluntária M., Acadêmica Chloe Laurence Cohen; Foz do Iguaçu, 2019.
- CAVALCANTI, M. C. Ñeñemoarandu tekombo'e ñe'ẽkõi rehegua umi mbovyve tapicha ñe'é ojeporuhápe Brasil-pe. In: DELTA: Linguística Teórica e Aplicada rehegua ñembokuatia, São Paulo, v. 15, p. 385-417, 1999.
- CRES. Declaración y Plan de Acción de la Conferencia Regional de Educación Superior en América Latina y Caribe. IESALC-UNESCO. Cartagena de Indias, 2018.

- DINIZ, L. R. A. Ñe'ënguéra rehegua Política Estado brasileiro-pegua ko'ãga ramo guarã: mba'ëichapa oñemopyrenda umi omba'apóva oñemoherakuãvo ñe'ënguéra tetã ambuére. Tese (Doutorado). Instituto de Estudos da Linguagem, Unicamp. Campinas, SP, 2012.
- FORTES, L. Língua inglesa, ñe'ërysíi há jehekombo'e: mokõi tembiapokue UNILA-pegua rehegua ñemokuatia. In: Francisca Paula Soares Maia. (Org.). Tembikuaaita: mba'ëichapa ojehecha tembikuaaita UNILA guive. 1ed. Roosevelt; New Jersey: Boavista Press, 2018, v. 1, p. 117-133.
- FREIRE, J. R. B. Changing Policies and Language Ideologies with Regard to Indigenous Languages in Brazil. In: Cavalcanti, M.C; Maher, T.M. (Org.). Multilingual Brazil: Language resources, Identities and Ideologies in a globalized world... 1ed. New York/ London: Routledge, 2018, v. 1, p. 27-40.
- MATO, D. (Org.) Tekombo'e Vusu ha Ypykuéra Retã ha Kambakuéra América Latina-pe. Normas, Políticas y Prácticas. Caracas: IESALC-UNESCO, 2012
- OLIVEIRA, G. M. de Ñe'ëita Brasil-pe: ñe'ënguéra jehekojopy há ñeñorãirõ. Synergies Brésil, n. 7, p. 19-26, 2009.
- ORLANDI, E. P. (Org.) Discurso fundador: a formação do país e a construção da identidade nacional. 2. ed. Campinas, SP: Pontes, 2001.
- ORLANDI, E. P. Oĩ ñe'ë he'isémava ambue mba'e, há ambueve... hi'arevémava. In: _____. Ñe'ënguéra rehegua Política. Campinas, SP. Pontes, 2007.
- PÊCHEUX, M. [1975] Semântika há ñe'ësyry: ojekaguai há oñemohesakãhápe hesakãmavavoi. Trad. Eni Pulcinelli Orlandi, Lourenço Chacon Jurado Filho, Manoel Luiz Gonçalves Corrêa, Silvana Mabel Serrani. Campinas: Editora da UNICAMP, 1988.
- PEREIRA, D.; HONÓRIO, K. S.; FORTES, L. UNILA-pe Internacionalização e Interculturalidade. Tembiapo ojehechauptyre Amandaje I oñe-Internacionaliza-hápe Tekombo'e Vusu– I CIES. UNILA, Foz do Iguaçu, 2019.
- SILINSKE, J.; SILVA, S. M. G. Córdoba ñemoambue: mba'ëichapa oñemoambuekuua há oñemopyrenda temimoĩmby. In: Amandaje Brasileiro de Estudos Organizacionais – CBEO. Anais. [recurso eletrônico]. Curitiba, PR : SBEO/UFPR, 2018.
- SIMÕES, R. Ypykuéra hetaitevéma ñemoarandúva Teko'e Vusúpe, ojupi 500% rasa poteĩ arýpe; hetave oĩ kuña ijapytepekuéra. In: Revista Quero Bolsa. 19/04/2018. Ojejuhukuaa ko'ápe: <<https://querobolsa.com.br/revista/>

participacao-indigena-no-ensino-superior-aumenta-mais-de-500-em-seis-anos-mulheres-sao-a-maioria> Acesso em 01 out. 2019.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). Estatuto da Universidade. Foz do Iguaçu, 2012.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). Regimento Geral da Universidade. Foz do Iguaçu, 2013.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). RESOLUÇÃO CONSUN N° 15 DE 07 DE JUNHO DE 2018. Institui o Núcleo Interdisciplinar de Estudos de Língua(gem) e Interculturalidade), da Universidade

Federal da Integração Latino-Americana – UNILA.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). Resolução CONSUN n° 41 de 06 de novembro de 2018. Ogueroike há omoneĩ Regimento Interno do Núcleo Interdisciplinar de Pesquisas e Práticas em Educação Intercultural (NIPPEI), Universidade Federal da Integração Latino-Americana – UNILA-pe.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). Portaria Unila n° 295, de 10 de maio de 2018. Ogueroike há Ojesareko mba'eichaitépa oĩ upe Temática Ypykuéra rehegua América Latina (OBIAL)-pe.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). EDITAL N° 02/2018 - PRAE/PROGRAD/PROINT/REITORIA-UNILA, DE 25 DE JULHO DE 2018 –Omopyrenda ha oisãmbyhy upe tape ojeporavohápe mávapepa ojegueroikéta ypykuéra apytépe Mbo'ehaovusu Federal da Integração Latino-Americana – UNILA-pe, 2019-pe. Ojejuhu ko'ápe: <<https://unila.edu.br/documentos/editais/proint/2-5>> Acesso em 03 set 2019.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). RESOLUÇÃO CONSUN N° 05 DE 08 DE ABRIL DE 2019. Omoneĩ Política O-Internacionaliza-va Universidade Federal da Integração Latino-Americana – UNILA.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). PORTARIA N°/664/2019/GR. Ombopyahu Atyguasú Oĩva Ogueroike ha Ojokóvo Ypykuéra Oñemoarandúvape, omoambuekuévo héra michĩmi Comissão de Acesso e Permanência dos Povos Indígenas-pe, sigla

CAPPI rupive, kóva oĩ oñeporandu haḡua chupe mávapepa ojeguerokéta ha oñemombytáta Mbo'ehavusu Federal da Integração Latino-Americana-pe.

MBO'EHAOVUSU FEDERAL DA INTEGRAÇÃO LATINO-AMERICANA (UNILA). EDITAL PROGRAD Nº 100, DE 17 DE JUNHO DE 2019. Oñemoherakuã oñehenóiramo guare Oñe-Monitoria haḡua Jehekombo'e oñemombytávo temimbo'ekuekuéra ypykuérava, mombyryguáva ha i-visto humanitário-va mbo'esyry Graduação da Universidade Federal da Integração Latino Americana – UNILA-pe.

QOM HA AYOEO ÑE'Ë OÑEMOPETEÏ HA OÑEMBOPYAHUKUÉVO OJEHASÁVA

Tkj. Eugen Amadeus Benz

Técnico lingüista, DGEEI – MEC, tajjopotybenz@gmail.com

Ore rembiapo oku'e roñeha'ã rire roiporu ñe'ë ypy L¹ tekombo'erã –ayvupente ojeporúva- ko'ága oguatavahína oñembo'ekuévo ñemoñe'ë ha jehai. Upéva heta mba'e omoï ore raperãme. Ñe'ë jeporu meme oguatáva ohovohínape oï ñe'ëryru, ñe'ëtekuaa ha pojoapy ojeporúva ñe'ë ypy L¹ ñembo'erã tapichakuéra ppykuéra apytépe. Ko'ã tembiporu ohechauka L¹ mbojojahakuéra estructura orgánica háicha, oïva hekoitépe omyesakã haña peteï teï ppykuéra aty rembihecha. Umi Qom ha Ayoeode ñe'ëharakuéra, ambue ppykuéra atýpe ñe'ë, heta jey vyrorei L¹ jeporu jehairã, mitã pyahukuéra oikotevë rupi oikuaa peteï ñe'ë oiporukuaátava hembiapópe oñomongeta haña ambue hapicha heko ambuéva ndive. Ko'ã tapicha aty rekoha ningo ojeipysove tetãnguéra rembe'y rire. Pueblo Qom rekoha oñemboja' o Argentina ndive ha Pueblo Ayoeo katu Bolivia ndive. Peteï teï ko'ã tetã oguereko tape mba'éichapa oñeñangareko ha ojeporúta ñe'ënguéra tekombo'épe, ombohapéva oñemba'apo haña pojoajúpe mburuvichakuéra ndive, ikatu hañaicha ojehecha ojejapótava mokõi henda guivo. Ypykuéra aty rekohakuéra ko'agíte oïva ñeñangareko peve, heta jey ha'ekuéra oiporavo oiko haña tavahárupi, ojuhuhápe hetave mba'e haperãmenguéra, umíva apytépe ñe'ë pyahu oñeikotevéva ojeikove haña jeporu térã pe diglosia oje'éva, avei ñe'ë hekohakuéra añete rupi ojeporúva ñemboyke, sa'íma oikokuaa rehe hikuái upérupi. Ypykuéra reko rehe oñema'éva'erã iñabuévaramo ha ndaha'ei ichi'ívévaicha. Oñembyapu'ávo, Ko'ã aspecto térã disciplina oñeñe'ëha, oku'éva oñondivepa añónte oheka tojhupyty ojehekáva peteï ñe'ë ypy oikove ha ojeporúva opaite hendáicha hembihecha ha hekotee rupivépe tekombo'e ñemboguatápe, ombohápétava ppykuéra atýpe tomoañete sociedad-pe tekoeta.

Umi temimoimby ipópe opytáva ppykuéra ñehekombo'e oguereko peteï pojoapy, Léi Ppy 3231/07 omongu'éva ppykuéra ñehekombo'e peteï currículo imba'ekueraitéva rupive, peteï calendario omoañetéva tembiapo peteï teï oguerekóva umi ppykuéra aty, ijeporu rupive tekohaygua ikatu hañaicha oiko porãve. Upéicharamo jepe, ko'ã ojehupytyva ikangyve ohóvo Estado administración-pe oikóva rupive, oñema'évo ojehechaha añetehápe ha'eha burocracia, omoirúvo ichupe umi mba'apohára ndaikatuprypáiva, ndoykekóiva oñeikotevëháicha, viru ndojeguerekóï rehe.

Ñe'ë L¹ jeporu meme ningo tuichaiterei mba'e ñemoñe'ë ha jehai osë porã haña tekombo'ëpe. Añetehápe, tapicha ikatupyryva ko área-pe ikatúta omboaje L¹ jeporu tekombo'ëpe, opaite nivel-pe: primario, secundario ha terciario-pe. Rojerure ko'ápe toñemoñepyrũ Linguística mbo'epy Paraguái retãme, ko'ýte umi L¹ ñe'ëharakuérape ñuarã, ombohápétava toñemomba'e ha toñemboguata hekoitépe L¹ ñemoñe'ë ha jehai ñembo'e. Oíta ñe'ërã ojehecharamótava tetã ha arapy tuichakue, ypykuéra aty oipyahátava kuaapy rupive. Rohechakuaa avei "Reforma educativa" aja, mbohapy década ohasava'ekue aja, oĩhague editorial tembiporu tekombo'erã oguenohëva, omyanyhëha ypykuéra mbo'ehao arandukaeta oikuave'ë'yva L¹ ñehekombo'égui, omombegue ha ombyaíva pe tembiapo pojoajúpe ypykuéra aty omboguataáva ohóvo.

Arandukuéra jojuhu ningo ojekuaa tekotevētereiha, ñemo'agui ojuehegui ipya'eve ohóvo, ojehecha rupi umi tekove pyahukuéra oikotevēha oikuaa peteĩ ñe'ë omopeteĩtava ichupekuéra hembiaopaha rupi tapicha heko ambuëva ndive. Presión oĩva ani haña oñema'ë L¹ rehe ha katupyry iñembo'erã oñeikotevēva, nome'ëi mbo'ehárape umi elemento pedagógico ha académico oikotevēva. Ojekuaávagui ñeñepyrũ L¹ rupive ningo he'ise oñemboguataha temimbo'ekuérape ohechakuaa haña mba'éichapa oiporu hekovépe ko'ë reíre. Upéva he'isetahína oñembo'eha péicha péichante L¹ ñemoñe'ë ha jehai, upéi ombohetetavahína oñemboguata haña ñe'ërã ambue tekopegua, oñembyatývo omoheñoítava currículo ypykuéra ñehekombo'ëpe ñuarã.

Aporeko

Avakuéra ningo hembiaquaa heta ipype, ohechakuaánteva'erã upéva ha oñeha'ã oguenohë.

Tekombo'e omba'apo omombáy haña temimbo'ëpe hembikuaa ha oipytyvõ ichupe omongakuaa rekávo, upéi oisãmyhývo chupe toiporu hekovépe.

Ko pojoapy tekombo'erã Comunicación Área-pegua, upéva oñemohenda ojeporu haña kóicha: (DGEEI, 2004)

1. **Peteĩ palabra generadora** temimbo'ekuéra oikuaa porãva mba'épa he'ise omoñepyrũ ñomongeta, peteĩ ta'ãnga temimbo'ekueravoi ojapopyre pytyvõme, téra pe mba'e oguerúva mbo'ehára yřõ peteĩ tenda oñeñuahëha temimbo'ekuéra ndive.
2. Oñehesa'yjjo rire, oñemopehë pe palabra generadora, oñeñuahë haña tai oñembo'eséva mbo'epy oñembosako'ívape.
3. Mbohapyhápe **ñe'ë pehë** apo; taikuéra ha mba'éichapa oñemohenda. Kóva oiko oñembohovake rekávo ñehesa'yjjo.

4. **ÑĖ'Ĕ pehĕ rombojoja** rojapo jahechápa roiporu umĭ ficha ojuehegua nungáva. Kóva rupive oñepytyvõ ojehechakuaa pya'eve haĝua mba'éichapa ojoavy ta ha oñemoñe'ĕ syryryve haĝua.

epayet
 yet
 ye
 e

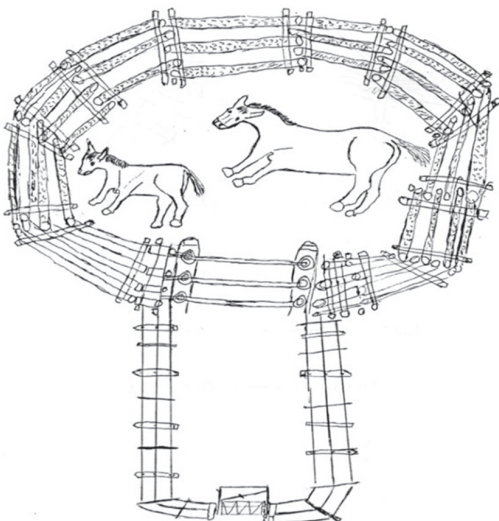
e i a
 ye yi ya

ye yi ya
 ñe ñi ña
 che ch cha

yet
 epayet

ya'
 qaya'

ca
 mayooca

Chaxaeye coleta'sop epayet
 loogue ñelalec qaya' lpata'.

5. Umi ñe'ë pehẽ ojekuaámavagui, temimbo'ekuéra ojapo ñe'ë pyahu.
6. Ko proceso oñemohu'ã haña ojejapo peteĩ térã hetave ñe'ëjoaju oñeñe'ëhápe hekokuéra rehe.

Taikuéra ojeiporúva oñembohysí ojehecha rire mboy jeýpa ojeporu

Ko aporeko rupive niko ojejapose mbeguekatúpe peteĩ pojoapy ñemoñe'ë ha jehairã L 1-pegua mbo'esyry lha-pe ojeporu haña. Kóva oiko haña oĩ peteĩ mba'e ojejapova'erã tenonderã: ojekuaava'erã mboy jeýpa ojeporu taikuéra "abecedario" ñe'ë ojeporuvapegua. Roipapa heta jehaipyrépe mboy jeýpa ojeporu ko'ã tai pe ñe'ë oñemba'apóvape. Ojehechakuaávo mba'éichapa oñemohenda, akói oñemoĩ raẽ tai ojeporuvéva. Ko proceso rupive pya'e ikatu ojejapo ñe'ë pyahu he'iséva peteĩ mba'e, ñe'ë oñemba'apóva poruharakuéra oikũmbýta hekoitépe ha oñandúta imba'eteéramo. Temimbo'e ha'evéta ohai haña ñe'ëjoaju hasy'ÿre ichupe, ha'e ohechakuaávo iñe'ë ikatuhu ojehai ha oñemoñe'ë iporã ha osyryry hañaícha, omomba'evéta iñe'ë, heko ha ijaty.

Ypykuéra aty hekoha ohasáva tetã rembe'y omopeteĩ achegety oiporúva

Pueblo Qom ha Ayoeo rekoha ojeypyso mokõi tetã yvýpe ha peteĩ teĩ oguereko política ambue, upévare ojejapóta jave peteĩ mba'e oñehendu ñe'ë mokõi henda guivogua. Hesakã porã ojehekáta jave oñeñomongeta mokõive tetãyguá ndive ojepyta jávo peteĩ ñe'ëme, taha'e tekombo'e L¹ ñemboguatã, ombohapeha iñe'ënguéra imbareteve haña. Upevarã, ojekuaahína oñemba'apotaha peteĩ programa oñemopeteíva reheve.

Oñemoñepyrúsévo Paraguái-pe Qom ha Ayoeo ñe'ë jehai, ojejesareko umi tembiapo oku'emava'ekue rehe, Qom rehe oñeñe'ëvo oñema'ë Chaco Argentino-pe oikomava'ekue rehe. Ayoe Ñe'ë ojeháima kuri Bolivia-pe Paraguái-pe ojehai mboyve. Mokõive rehe oñema'ëvo ojehechakuaa ojeporuhague tai castellano-pegua. Paraguái-pe, mokõive ypykuéra aty opyta peteĩ ñe'ëme oiporúvo achegety oiporúmava umi tetã ohai ñepyrúva, ani haña hasyeteréi oñomomandarandukuévo ojoapytépe.

Achegetey L¹-pe ojeporúva omboheko mbarete ohóvo ñe'ë, ha ko achegety ñembohyapukue ohejáta hapykuere umi oñehendu ha ojehecháva rupive. Kóva rupive achegety peteĩ ñe'ëmegua ojeporúta hekoitépe. Ko tembiapo oguereko tapicha ha'evéva omboguata haña tekombo'e, upekuévo oikotevéta voluntad política Tetã Rekuái guive.

Tekoha ñemomichĩ

Desafío tuichave oguerékóva ñe'ë ñepyrũ ningo pe hekoha, ko'agãite hesa'ivéva. Heta jey, peteĩ ypykuéra atyguá oiko tavahárupi, ojeporuhápe ñe'ë pyahu oñeikotevéva

ojeikove haḡua térã pe diglosia oje'éva, ha ñe'ĕ hekoharupigua jeporuve'y. Kóva rupive iñe'ĕ iñambue ha oñemyengovia ohóvo.

Ypykuéra aty, oikóramo guare gueteri hekohakuéra ymáme, hembiaakuéra iñasãiva ijapytepekuéra ñe'ĕ ayvu rupive. Ko'áḡa rupi guarã, hekohakuéra michĩma ha iñapañuãi pyahúma. Tekoha michĩvéma, upévare umi ñe'ĕ ojeporuva'ekue hekoha ymáme, oguerékóva umi mba'e oñeikotevẽva ojeikovévo, ndojeporuvéima tekoha pyahúpe, teko tavaha rehegua oporomohemikotevẽ ambue rupi ogapykuérape. Naturaleza-pe opa mba'e hérava'ekue. Ko'áḡa rupi supermercado oikuave'ĕ téra ambue. Ko mba'e oikóva rehe, umi ñe'ĕ ypy poruharakuéra he'i kóicha: *“Ko ñe'ĕ oiporu umi mitã pyahu; ymaguare oiporuva'ekue ambue ñe'ĕ.”*

Ñe'ĕ oñemyatývape oñemoinge ojeporúva yma ha ko'áḡagua. Rogueroike ipuahu ha itujáva, ojeporuhaichaite ko'áḡa opa mba'ére oñema'ĕ haḡua. Ropyta rombyatývo umi ñe'ĕ oĩva gueteri tapichakuéra akãme. Pateĩ ary oguerékóva ha ojeporavóva, oiporúva gueteri umi ñe'ĕ apytégui.

Desafío tuicha oĩva ningo ypykuéra aty jeapo'i pe poder económico rovake, ohecháva ypykuérape ichi'ívéramo iñambuéva rãngue.

Ojekuaápype umi ypykuéra aty ko'agagua ohasahague po sa'ary colonia poguýpe ha ha'ekuéra ohekombo'e hague umi tetã ambueguápe oikove haḡua hekohapekuéra he'ivo ichupekuéra, ha'ekuéra ypykueraháicha akóinte oikovetaha hekohápe ha'ekuerahaichaite. Umi tapicha yma guare omombe'u rupi, ojekuaa ko versión de respetuosa convivencia oje'eha, oikuaágui umi tetã ambueygua oikoveva'erãha ypykuéra aty rekópe. Ko teko ohasáva peteĩ generaciõn-gui ambuépe, ogue ohóvo omo'ãgui ichupe pe concepto de propiedad privada. Umi concepto ojeguerekóva economía rehe oñemomomyry ojuegui ypykuéra reko ojehekahápe jeiko porã ojoapytépe, ha katu umi oúva rekópe ojeheka ojekakuaa ha oñemba'embyaty hetave. Oñemomba'eguasuve kuatia ha ypykuéra reko oporomyangekói ha oñemboguetesevoi.

Tembiasa oñembo'éva mbo'ehaópe omboyke ha ndoikuaaukái araka'eve ypykuéra reko, upéva rehe ndojekuaái mba'eve ha ojehechavaivoi ichupekuéra. Ñe'ĕ ypy ha ijeporu mbo'ehaópe, oñemomba'apohápe tapicha okakuaapámava mbo'eharakuéra ko'agagua ndive, omboguapýrõ kuatiápe ypykuéra aty rembiasa, ikatúta omoambue ichupekuéra jehechavai, oikóva ndojekuaái rupi tuichaiterei mba'eha hekokuéra yma.

Ja'emína ápe pojoapy ikatútava oipytyvõ hekoitépe ko ojhupytyséva.

Mba'éichapa oñemyaty ñe'ĕnguéra:

Ñe'ĕndy oñemyatypyvéva osẽ jehaipy tekombo'erã ojejapova'ekue ojeporu haḡua mbo'ehaoháre ha oséva'ekue ñe'ĕ ypýpe. Upéi ojejeporeka ñe'ĕnguéra

ojehechakuaáva tekotevêha ñomomandarurã. Oñembyatývo hetaporã ñe'ë ojeporuvéva, roiporu ta'anga ojekuaahápe heta mba'e, ohechaukáva ypykuéra aty reko ojojoguáva, oipytyvõva oñemyesakã haña umi mba'eita oĩ ha ojeguerékova peteĩ tekópe.

Tai:

Roiporu tai oĩmavavoi:

-Pueblo Qom oiporu tai ipehẽnguekuéra Argentina-ygua oiporúva.

-Pueblo Ayoeo oiporu aty ijaveguakuéra oiporúva Bolivia-pe.

Ojapóma poteĩpa rupi taikuéra Qom ha Ayoeo ñe'ëme ojeporúva oñemoñepyrũ hague. Tenonderã Argentina-pe ha hapykuéri Bolivia-pe. Ñava osẽva'ekue misionero-kuéra rembiapógui, oñeguenohẽ haguépe tai grafía española-gui. Paraguái-pe, mbo'eharakuéra mokõive ñe'ëme oĩ omoambue'imíva ijehái-pe, ojoavy'imi rupi hyapukuépe.

Ñe'ëryru: ñe'ëkõime ha ambue ñe'ë mbohapyé

Okápe ñe'ë ypýgui oĩ ambue ñe'ë peteĩ ypykuéra aty oiporúva oñemomandu haña ijere reheguakuéra ndive, tapichakuéra hetavéva ndive. Pueblo Ayoe ogurreko iñe'ë mokõiháramo castellano, upéva oremomba'apo roguenohe haña peteĩ ñe'ëndy: Ayoe – Español y Español - Ayoe. Pueblo Qom oñe'ë tapichakuéra ijerekuéra rehegua ndive guaraníme ha mbohapyhápe castellano-pe. Kóva rupive rohecha rojapo ñe'ëryru ñe'ë mbohapyé.

Roykeko haña tembiapo romboguata taller mbo'ehára ypykue ha ha'e'yva ndive

Marandu rombyaty haña rojapo taller mbo'eharakuéra ypykuérava ha ha'e'yva ndive peteĩ teĩva umi ypykuéra atypegua. Ha'ekuéra oñembyaty ojehe'ahápe irundy tapicha mokõiva pueblo-gua, omoñepyrũ ñe'ëndy oñembojerepyre iñe'ëguikuéra. Opaite hendápe nunga oñemoĩ ñe'ëjoaju techapyrã. Comunidad-kuéra oĩva ojopyru omoakã haña ko'ã taller, upéva omokyre'yve ichupekuéra omba'apo haña.

Ko tembiapo rupive ogehupytýva: -Ñe'ë ha arandupy ñemomba'e

Arandupy ojoavýva mboguataharakuéra ojehe'ávo ñe'ëndy apópe rupive, oñemomba'e guasuve ypykuéra ñe'ë, ha hapykuéri hekokuéra, ko ojoapytépe jeiko ombohape rupi ojehechakuaa haña ypykuéra ñe'ë hetepyha ojehechakuaa hañaicha ciencia lingüística jave.

Ñe'ētekuaa

Ñe'ētekuaa apo ha ijeporu omoirūva'erā ohóvo ñemoarandu ñemoñe'ē ha jehairā. Sistematización ningo tuicha mba'e pe condimento tembi'úpeicha: ombohovarory ichupe. Ypykuéra ñe'ē ñemomba'e okakuaa gueteri ohóvo roikuaavévo rohóvo ñe'ētéva ñemosusū ha roikuaávo mba'éichapa oje'éta tero forma posesiva. Ko'ã elemento ñe'ētekuaapegua oĩ hína tembiporúpe Joapyhápe, ha oñeme'ēvo temimbo'ekuérape mbo'ehaópe, ohecharamoja hikuái mba'e pyahu ojuhúre iñe'ēme.

Ñe'ē momaranduhára

Katuete ko'ã mba'e porãitáre, ypykuéra ty oñamindu'úva omba'apokuévo iñe'ē rehe, oguereko iñe'ēn momaranduha, oñemoaranduséva Lingüística ojeguerekoha ára tetãme carrera universitaria-ramo.

Ojehecháva tenondeve ikatúva oñeguenohẽ rehe: ayvu ha ñemoha'anga rupive

Roñamindu'u jey ypykuéra ñe'ē ayvu rehe. Ore kerayvoty pe oĩ roguenohẽvo ndaha'ei ñe'ēryry kuatia rupive añõnte, avei Apps ombo'ayvútava umi kuatíape ojehaíva. Oñemoañete haña ko ore kerayvoty oĩma tecnología oipytyvõtava romboguátava, roku'e'imíma rupivoi rohóvo, mbo'eharakuéra oiporu jave ipumbyry oheka haña elemento pe ñe'ē omba'apóvapegua.

Peteĩ kerayvoty oñemoañetétava katuete ko'ã ñe'ēryru segunda edición-pe ñuarã ningo hína umi ta'anga moñe'ēhára mongyre'yra.

Joykeko ha jokupyty

Hasy nungava'erā ojejuhu haña tecnología ñe'ēryru registro rehegua ha ambue tecnología ijoguaha peteĩva ijeheguireĩnte, ndohupytykuaaírõ jepe, Chakopýre jepeve peteĩ informática kuaahára ha iñakã porãva, akói ojeporekáva hese ha kyre'yime ombohasáva umi oikuaáva tecnología ryepýpe, oguerukuévo ore roikuaaiterei'yva rohupyty hañaáme. Ko'ã tapicha ha'evéva ykeko rupive tembiapo ivevuive, tembiapo pohýi ombojehe'ávo tory rehe.

Ûalega' Nedacaj Qom Laqtac Taikuéra Qom ñe'ëmegua			
<i>Tai</i>	<i>Hy'apu</i>	<i>Tai</i>	<i>Hy'apu</i>
a A	a	o O	o
c C	co	p P	po
ch Ch	cho	q Q	qo
d D	do	qu Qu	qui
e E	e	s S	so
g G	go	sh Sh	she
hu Hu	hua	t T	te
i I	i	u U	ua
j J	jo	v V	vi
l L	l	x X	xa
ll LL	lle	y Y	ye
m M	m	ÿ Û	ÿo
n N	n	' a'	dachipi
ñ Ñ	ño		

Taikuéra español achegetypegua naipórivera Qom ñe'ëme							
b	f	h	k	r	rr	w	z

Ûalega' Nedacaj Qom Laqtac						
a	c	ch	D	e	g	hu
i	j	l	Ll	m	n	ñ
o	p	q	Qu	s	sh	t
u	v	x	Y	ÿ	'	

(DGEEL, yöqchiguiñi, Manual para el docente. Texto Qom para el Primer Grado del Primer Ciclo de EEB, 2004)

Puusäanie iji Ayoeode - Alfabeto Ayoeo			
Puusäanie		Consonantes puusäanie uje que gusu	Vocales puusäanie uje gusu
	pronuncie		
a	a		a
ä	ã		ä
b	ba	B	
c	ca, que	C	
ch	cha	Ch	
d	da	D	
e	e		e
ë	ë		ë
g	ga, gue	G	
i	i		i
ĩ	ĩ		ĩ
j	ja	J	
jm	jma	Jm	
jn	jna	Jn	
jñ	jña	Jñ	
m	ma	M	
n	na	N	
ng	nga	ng	
ñ	ña	Ñ	
o	o		o
ö	ö		ö
p	pa	P	
q	que	Q	
s	sa	S	
t	ta	T	
u	u		u
ü	ü		ü
ú	gúi		ú
y	ya	Y	

Tai español achetety pegua ndaipórika Ayoe ñe'ëme

f	h	k	l	ll	R	rr	v	w	x	z
---	---	---	---	----	---	----	---	---	---	---

(DGEEI, Yipota pusaanteo. Quiero escribir. Lecto-escritura del Primer Grado de Lengua Ayoeo. Manual del Docente Ayoeo, 2012)

Tero Qom ñe'ëhẽ mboyvegua mba'ereguáva oiporúva rehe

<i>eda/ iñe loxot - suyo</i>			
<i>pron.</i>	<i>s.</i>	<i>guarani</i>	<i>español</i>
jaÿem	ÿoxot	che mba'ẽ	mío
am	oxot	ne mba'ẽ	tuyo
eda/ iñe	loxot	imba'ẽ	suyo
	noxot	mavavéa mba'ẽ	nadie lo posee
qo'mi	qodoxot	ñande mba'ẽ	nuestro
qami	oxooche	pene mba'ẽ	de ustedes
enaua	jaloxo'	ha'ekuéra mba'ẽ	de ellos

<i>eda/ iñe laqtac - su palabra</i>			
<i>pron.</i>	<i>s.</i>	<i>guarani</i>	<i>español</i>
jaÿem	ÿaqtac	che ñe'ë	mi palabra
am	adaqtac	ne ñe'ë	tu palabra
eda/ iñe	laqtac	ha'ẽ iñe'ë	su palabra
	naqtac	ñe'ë	palabra
qo'mi	qadaqtaqa	ñande ñe'ë	nuestra palabra
qami	qadaqtaqqalle'	pene ñe'ë	palabra de ustedes
enaua	laqtaqa'	ha'ekuéra iñe'ë	palabra de ellos

<i>eda maeche lalo olgaxa - su gallina</i>			
<i>pron.</i>	<i>s.</i>	<i>guarani</i>	<i>español</i>
maeche	ÿelo olgaxa	che ryguasu	mi gallina
maeche	adalo olgaxa	nde ryguasu	tu gallina
eda maeche	lalo olgaxa	ha'e iryguasu	su gallina
	nloj olgaxa	ryguasu	gallina
qo'mi maeche	qadalo olgaxa	ñande ryguasu	nuestra gallina
qami	qadaloe olgaxa	pende ryguasu	gallina de ustedes
esoua maeche	lalo' olgaxa	ha'ekuéra iryguasu	gallina de ellos

Umi ñe'êpehẽ mboyvegua ombohekóva posesión de los sustantivos primera persona-pe ñe'ẽ hína: ÿ-, segunda persona-pe ojeiporu **ad-** térã tero ñe'ẽrapónte, tercer persona-pe katu **l-**, ndoikéirõ mba'eveichagua persona-pe ojeiporu **n-**. mbohapy persona plural-pe ojehechauka en forma correlativa umi mbohapy persona singular-pegua ndive, **q-** ha'ehápe ahy'oygua, característica oguerékóva 1p. y 2p. pl.

ÿ- oxot	ÿ- aqtac	ÿe- lo olgaxa
Oxot	ad- aqtac	ad- alo olgaxa
l- oxot	l- aqtac	l- alo olgaxa
n –oxot	n- aqtac	n- loj olgaxa
qod- oxot	qad- aqtaq -a	qada- lo olgaxa
oxoo –che	qad- aqtaq -qalle'	qada- loe olgaxa
jal- oxo'	l- aqtaqa'	la- lo -' olgaxa

**Tererarangue oporomomarandúva moõpa
 ha mba'ëichapa oñeñandu pe tapicha**

<i>Persona</i>	<i>Pronombre</i>	<i>Significado</i>
1p. sg.	Jaÿem	Yo
2p. sg.	Am	Tú
3p. sg.	eda (m.)	Él, un hombre parado allá, que relata una falta
3p. sg.	jado' (f.)	Ella parada aquí
3p. sg.	iñe (m.)	Un hombre sentado aquí
3p. sg.	dojo' / do' (m.)	Un hombre parado, cerca
3p. sg.	eso (m.)	Él, aquel, que se está yendo. Le ves yendo
3p. sg.	añe (f.)	Una mujer sentada aquí
3p. sg.	iye (m.)	Un hombre acostado
3p. pl.	aye (f.)	Una mujer acostada
1p. pl.	qo'mi	nosotros
2p. pl.	Qami	ustedes
3p. pl.	edaua	Personas paradas allá, se los ve
3p. pl.	daujo' (m.)	Hombres parados cerca
3p. pl.	enaua (f.)	Mujeres sentadas, cerca
3p. pl.	esoua (f.)	Aquellas mujeres que se ven pasando, yendo
3p. pl.	soujo' (m.)	Hombres que se que se ven pasando, yendo

ÑĖ'Ĕtĕva oñemosusũbyre

<i>isoq - ěl hachea</i>			
<i>pron.</i>	<i>v.</i>	<i>Guarani</i>	<i>Español</i>
jaÿem	soq	ahachea	hacheo
am	Asoq	rehachea	hacheas
eda / iñe	Isoq	ohachea	hachea
qo'mi	soosoq	jahachea	hacheamos
qami	qasoqoe	pehachea	ustedes hachean
esoua	iso'	ha'ekuéra ohachea	ellos hachean

<i>ltamnaxan - ěl ayuda</i>			
<i>pron.</i>	<i>v.</i>	<i>Guarani</i>	<i>Español</i>
jaÿem	shetamnaxan	aipytyvö	ayudo
am	Atamnaxan	reipytyvö	ayudas
eda / iñe	Ltamnaxan	oipytyvö	ayuda
qo'mi	Tamnaanaq	ñaipytyvö	ayudamos
qami	qatamnaxañi	peipytyvö	ustedes ayudan
esoua	ltamnaxa'	oipytyvö	ellos ayudan

<i>ltaqaj – ěl habla</i>			
<i>pron.</i>	<i>v.</i>	<i>Guarani</i>	<i>Español</i>
jaÿem	Shetaqaj	añe'ë	hablo
am	Ataqaj	reñe'ë	hablas
eda / iñe	Ltaqaj	oñe'ë	habla
qo'mi	Shetaxasoq	ñañe'ë	hablamos
qami	Qataqae	peñe'ë	ustedes hablan
esoua	ltaxae'	ha'ekuéra oñe'ë	ellos hablan

Ñe'ëtéva Qom megua ysaja mbotovéve, oje'éva ñe'ëpéhê mboyvegua ja-, jaqa-

ja- ñ- oqpita	ja- i- tauan	jaqa- uana
ja' - n- oqpita	ja' - tauan	ja' - huana
ja- n- oqpita	ja - l- tamnaxan	ja- ña- uana
<i>ndoipotái - no le gusta</i>	<i>ndoipytyvöi - no ayuda</i>	<i>ndohechái – no ve</i>
ja- ñ- oqpita -xa	jaqa- tauan -a'	jaqa- uana -xa
ja- qan- oqpichiya	jaqa- tauañ -e'	jaqa- uan -ña
ja- noqpiteda	ja- l- tamnaxa'	ja- ña- ua<d>a

(Benz, 2019)

Tero mba'ereguáva Ayoe ñe'ëme ha ñe'ëpéhetai

Sustantivo posesivo: ejnai (m.) - su chacra				
<i>pron.</i>	<i>pref.</i>	<i>raíz</i>	<i>suf.</i>	
	ñ-	ejnai		mi chacra
	m-	ejnai		tu chacra
uti	n-	ejnai		su chacra
sin poseedor	gu-	ejnai		chacra
	yoqu-	ejnai		nuestra chacra
	mequ-	ejnai		chacra de ustedes
oe	ngu-	ejnai		chacra de ellos

Sustantivo posesivo: nguijnai (m.) – su casa				
<i>pron.</i>	<i>pref.</i>	<i>raíz</i>	<i>suf.</i>	
	ñi-	nguijnai		mi casa
	ma-	nguijnai		tu casa
uti	na-	nguijnai		su casa
sin poseedor	gui-	nguijnai		casa
	ñiqui-	nguijnane		nuestras casas
	maca-	nguijnane		casas de ustedes
oe	na-	nguijnane		casas de ellos

<i>Sustantivo posesivo: doji (m.)- el arco de él</i>				
<i>pron.</i>	<i>pref.</i>	<i>raíz</i>	<i>suf.</i>	
uyu	y-	oji		mi arco
ua	b-	oji		tu arco
uti	d-	oji		su arco
sin poseedor	-	oji		arco
uyoque	yoc-	oji	-gode	nuestros arcos
uaque	boc-	oji	-gode	sus arcos
oe	d-	oji	-gode	sus arcos

Ayoe ñe'ëmegua ÑE'ĒTÉVA ha ñe'ëpehë mboyvegua oiporúva

Ñe'ëtéva Ayoe ñe'ëme ojoaju prefijos de pronombres personales rehe: *yo - uyu, tú - ua, él / ella - ute, nosotros - uyoque, ustedes -uaque, ellos / ellas - oe.*

Oĩ techapyrã tabla yvy gotyoveguápe. Ko'ã marcador pronominal ohechauka avei número ha persona: papyteí tērã papyeta.

Ojehecha porãve hañua, ko'ã prefijo ojehai hũve.

Ñe'ëtéva juruga			Ñe'ëtéva jurugua		
pron.	pref.	raíz REG	pron.	pref.	raíz S
uyu	y-	Oji	uyu	y-	ipesu
ua	b-	Oji	ua	b-	apesu
ute	ch-	Oji	ute	-	pesu
	él toma / bebe			él hace	
uyoque	y-	oji - go	uyoque	y-	ipe - jo
uaque	boc-	oji - yo	uaque	bac-	ape - so
oe	ch-	oji	oe	-	pesu

Ñe'ëtéva jurugua			Ñe'ëtéva tígua		
pron.	pref.	raíz C	pron.	pref.	raíz T
uyu	y-	agu	uyu	ñ-	inganae
ua	b-	agu	ua	m-	anganae
ute	t-	agu	ute	-	canae
	él come			él juega	
uyoque	y-	a - jo	uyoque	ñ-	ingana -co
uaque	bac-	a - cho	uaque	mac-	angana -cho
oe	t-	agu	oe	-	canae

Ñe'ëtéva tígua			Ñe'ëtéva tígua		
pron.	pref.	raíz T	pron.	pref.	raíz REG
Uyu	ñ-	utäe	uyu	ñ-	ëachu
Ua	m-	atäe	ua	m-	ëachu
ute	ch-	utäe	ute	t-	ëachu
	él cultiva			él canta	
uyoque	ñ-	utä - coji	uyoque	ñ-	ëachu - go
uaque	mac-	atä - chõ	uaque	-	ëachu - yo
Oe	ch-	utäe	oe	t-	ëachu

Ñembotove Ayoe ñe'ëme ha ára ohasaramóva jeporu

<i>Negación que y Verbo chacate tiempo pasado que - él enseñó (recién 1- 3 hs.)</i>				
neg.	v.	s.	<i>pas. apr. 1-3 hs</i>	
que	y- acate	disiode	que	yo no enseñé (1-3 hs)
que	b- acate	disiode	que	tú no enseñaste
que	ch- acate	disiode	que	él no enseñó
que	y- aca-co	disiode	que	nosotros no enseñamos
que	uac- aca-cho	disiode	que	ustedes no enseñaron
que	oe	ch- acate	que	ellos no enseñaron

(Benz, Apuntes gramaticales de la Lengua Ayoe, 2019)

Arandukaporupyre

- BARRIOS, ARMINDO – BULFE, DOMINGO –ZANARDINI, JOSÉ, 1995. Ecos de la Selva – Ayoreode Uruode. CEADUC, Asunción.
- BENÍTEZ JARA, CÉSAR, 2010. Historia del pueblo Qom. Ciencia y Conocimiento. DGEEI – MEC – UNICEF, Asunción Paraguay.
- BENZ, EUGEN AMADEUS, 2010. Cucha Pibosode ome Ayoreode uyoque. Alimentos del Pueblo Ayoreo. Sabiduría y Arte. DGEEI – MEC – UNICEF, Asunción Paraguay.
- BENZ, EUGEN AMADEUS, 2019. Apuntes gramaticales de la lengua Ayoe, Filadelfia, Paraguay.
- BENZ, EUGEN AMADEUS, 2019. Apuntes gramaticales de la lengua Qom, Cerrito, Dpto. Pdte. Hayes, Paraguay.
- BUCKWALTER, ALBERTO S. y BUCKWALTER, LOIS LITWILLER de, 2001. VOCABULARIO TOBA. Primera Edición Revisada. Mennonite Board of Missions. Post Office Box 370, Elkhart, Indiana, EEUU.
- DGEEI – MEC - AECID, 2012. Dalaxaic Naa’ - Nuevos tiempos. Ahora rescatamos la cultura ancestral.
- DGEEI – MEC, 2004. Ýoqchiguiñi, Manual para el docente. Texto Qom para el Primer Grado del Primer Ciclo de EEB, Programa Escuela Viva Hekokatúva.
- DGEEI – MEC, 2005. Ýoqchiguiñi, Cuaderno de ejercicios. Texto Qom para el Primer Grado del Primer Ciclo de EEB, Programa Escuela Viva Hekokatúva.
- DGEEI – MEC, 2011. Ñicatecacoī Aode Vamos a leer, Lecturas del Pueblo Ayoeo para 2º y 3º Grado.
- DGEEI – MEC, 2011. Yoxoñe – el Amanecer. Manual Qom del Castellano.
- DGEEI – MEC, 2012. Yipota pusaaneto. Quiero escribir. Lecto-escritura del Primer Grado en Lengua Ayoeo. Manual del Docente Ayoeo.
- DGEEI – MEC, Programa Escuela Viva II 2013. Comunicación 1º Ciclo, Pueblo Ayoreo.
- DGEEI – MEC, Programa Escuela Viva II 2013. Medio Natural y Salud – 2º Ciclo, Pueblo Ayoreo.
- EDITORIAL DON BOSCO, 1992. Beyori ga yicatecacoī – Continuamos leyendo. Ayoreo –Español.

- ETACORE, BENITO, DURANTE, SANTIAGO, 2016. Campo Loro gosode oe ojñane udojo, Historias de los pobladores de la comunidad de Campo Loro. Ed. bilingüe aoreo-español. Editorial de la Facultad de Filosofía y Letras Universidad de Buenos Aires.
- GASKA, HENRYK y REHNFELDT, MARILÍN, 2017. Construyendo la educación intercultural indígena: Una propuesta para formación docente. Centro de Estudios Antropológicos de la Universidad Católica (CEADUC), Asunción, Paraguay
- MORARIE, EVON MAXINE, 2011. Diccionario Ayoré - Español, Registro: TXu 1-764-491. maxine_morarie@ntm.org.
- MORARIE, MAXINE, 1980. Simplified Ayore Grammer. Publicaciones Nueva Vida. Cochabamba, Bolivia.
- OPIT – GAT, 2014. Yoqidaiode iji Yocunii. Nuestras Comunidades en Nuestras Tierras.
- OPIT – GAT, 2015. Cuguedodie. La Abundancia de porotos. PATRIMONIO NATURAL Y CULTURAL AYOREO TOTOBIEGOSODE, Alto Paraguay.
- PATRIMONIO NATURAL Y CULTURAL AYOREO TOTOBIEGOSODE, Alto Paraguay.

**BOLIVIA ESTADO HETĀHETÁVA
ÑEHEKOMBO'E HA ÑE'Ē ÑEISĀMBYHY
YPYKUÉRA ÑE'Ē ÑEHEKOMBO'E MBOHAOVUSU PEGUÁPE**

Mgr. Jorge Alberto Paredes Coimbra

Unibol Guaraní y de Pueblos indígenas de Tierras Bajas “Apiaguaiki Tüpa”, Bolivia

Ñemombyky

Bolivia niko ojerojera Estado hetĀhetávaramo, ha upéva ohechauka umi estadística ojejapóva oikuaúkava 41 % tetĀyguá (censo 2012) he'íha rehe ypykuéra retĀyguaha; katu colonia reko imbaretéva gueteri ojopy oíha rekávo “tetĀ iñarandupy peteíva”, tekoeta renondépe.

Ypykuéra retĀ maymáva, organisasiō ha'ekueraite omoheñoiva'ekue ymaite guive rupive, hetaitemíma oñemongu'e ha oñorairō oñemoheñoí rekávo Estado ohechakuaáva ichupekuéra oguerékoha derecho, ipyapýva omoambue ha ogueropojái hañgua heko ha iñarandueta yma guive, jeikove oñondive opavave ijapahápe. Péicha oñemoambuekuévo Estado ypykuéra aty guive, tekombo'e kuri pojoapy ndekakuaáva oñemoheñoívo mba'e pyahu oñemboho'ováva ojejúvo ojeiko jeikokuévo ha ogueroikéva ypykuéra arandupy.

Tekombo'e oñemba'apoháicha oúvo ogueroike upe enfoque intracultural, intercultural ha pluricultural ñehekombo'e Modelo Educativo Socio Comunitario Productivo kuápe, ojejapyhyhápe ypykuéra ñe'Ē pojoapy tuichavévaramo oguerojera rekávo mba'ekuaa, mba'eporā ha arandupy yma ohechaukáva teko'eta, pyenda teetéva oñemoheñoívo jeikove oñondive ha tekosāsorā, jahechápa ypykuéra retĀ oisāmbhyhy hekopekuéra hekoha.

Oñeñorairō reheae tekombo'e ypykuéra rekopeguáva oñembokatúkuri oñemoheñoívo temimoĩmby oguerosyrýva taita ha jaryikuéra apytu'ũroky, ohejava'ekue hikuái ñe'Ē rupive ikerayvoty jeikove pyahu ojoapytépe, mitā pyahukuérape ġuarā.

Upe Universidad Indígena Guaraní y Pueblos de Tierras Bajas “Apiaguaiki Tüpa” niko hína pojopy omoheñoíva oñondivekuéra ypykuéra aty, jahechápa ombokatupyry hikuái profesional ijaguaráva ñe'Ē ha heko rehe, ha taikutupyry hikuái opa hendáicha oipytyvōvo ojhupyty rekávo “teko porā” ojerojerakatuikuévo “Yvy Marāe'ỹ”.

Mba'emba'érepa oñeñe'Ē: Tekojokupyry, intraculturalidad, tekoeta, ñehekombo'e mbo'ehaovu pegua.

Ñepyrũmby

Tekombo'e niko ha'e ha ha'eva'ekue Estado rembiaporã tee ikatu haġuaicha oñakãrapu'ã; katu ypykuéra retã ko Ybya Yala-pe ġuarã ha'eva tembiporu tuichaveva ojeheko'o ha oñemoinge haġua ichupekuéra teko ambue omomombyryva ichupekuéra hapo teġui ha ohejãvo heko, omomombyryva'ekue ichupekuéra hogapýgui, ojuka iñe'ënguéra ha omohenda ichupekuéra oikove haġua poguy ahénope.

Colonia aja, mbo'ehaovusukuéra omboheta ha omyasãi umi modelo social, económica ha espiritual upéramo ġuaréva, oguerojera mba'ekuaa capitalismo oisyrykupáva opa mba'e reko ġuive; oñemoheñoi rupi yvateguakuérape ġuarã año, omombaretévo ko'ãva pokatu añoite.

Upéicha rupi, ko'ã tapicha aty omoheñoi mbo'ehaovusu oguatava'erãva umi yvateguápe ġuarã, ha oiguyru ko'ã mbo'ehao rupive tape ikatu haġuaicha oguerahapa akói ipoguýpe umi tekoha, ohykue'o imba'erepy ha ohekojopy tapicha ypykuérape. Upeicharã, mbo'ehaovusu ġuive, omombarete hikuái tembihecha omombaretéva akãrapu'ã Europa reko resa ġuive, ha oñomi okakuaávo upe modelo omoheñoiva ypykuéra ko Ybya Yala pegua.

Oñemoheñoivo República, Bolivia-pe ojepysovénte teko ñembopoguy colonia ramo ġuaréva, umi criollo ha mestizo ojapyhýva imba'e teéramo, omboyketévo ypykuéra retã, jepevéramo tetã oñemosãso haġua ypykuéra hetã ojetyvyrova'ekue avei. República Léi Guasu ojapyhy tetãyġua teéramo umi tapicha omoñe'ëkuaáva haipyre ha ohaikuaávape año: "Tetãyġua haġua pe máva omoñe'ëkuaava'erã haipyi ha ohaikuaava'erã..." (Estado Léi Guasu, 1826). Ko'ápe ojehecha mba'éichapa Estado ohechakuaáta tapichakuéra tetãyġuaha oñemoarandúramo mbo'ehaópe añoite.

República aja oñemombarete tekombó'e ojeporúva oñembopoguy ha oñemboykévo ypykuérape hekohakuéra ñeisãmbyhýgui, ha omombarete katui tekombó'e oporoheko'o ha omopyendáva modelo liberal ha capitalista.

Koichagua Estado oñemboguatáva akóinte, ha omopyendáva jeikove oñondive ha tembiguerovia tekombó'e rupive, omyasãi ha omombarete tembihecha ha jeikove oñondive ypykuéra mba'e'y ha ichenteséva, ndojokupytyva hekokuéra rete ha jeikove oñondive rehe.

Estado colonial ġuive oñemboguatáva política, opa árante, oñemopyenda oñeporomopeteĩmbávo mbaretépe, ha upéicha rupi ypykuéra retã ojetyvyro henondépe ha oheka hikuái ijatykuéra ġuive ambue hendáicha omboguatávo Estado, ha oñemomba'e hekoha yma rehe, jahechápa omongakuaa heko tee, tekombó'e ojeporuhápe pojoapy añetetéramo ohupyty rekávo ohekáva.

Péicha ojetyvyro ha omba'apokuévo ypykuéra aty okakuaa ipokatúpe ha ojapyhy hikuái espacio tetâygua apytépe ha política kuápe, ha oho tenondévo ohechauka rekávo hemikotevẽ ha ojopy oñemoañetévo derecho oguerékóva hikuái tetã háicha, ha péicha okakuaa ipokatu omoheñói ha omombaretejeývo heko teekuéra, ojehechaukáva hekoha ñepyr syrõ ha ñeisãmbyhýpe, ohetejorakuévo heko ha omombarete organisasiõ imba'ekuéra teéva.

Ko kuatiápe oñemboguapy mba'éichapa ojejoaju, oñemba'apo ha oñembohape oñemoheñói rekávo pojoapy tekombo'erã ypykueraite oguereráva ha ichupekuéra guarãva. Ojekuaauka mba'éichapa oñemba'apo mbo'ehaovusu Universidad Indígena Guaraní y de Pueblos indígenas de Tierras Bajas “Apiaguaiki Tüpa” guive.

Ypykuéra organisasiõ ha tekombo'e ñeisãmbyhy

Yma 1980 rupi, umi ypykuéra retã tierras bajas oñehenóivape, Bolivia-pe omoheñói joaju guasu Confederación de Pueblos Indígenas del Oriente, Chaco y Amazonía de Bolivia – CIDOB, ha vokóikema omba'apo hikuái joajúpe ohechauka rekávo ko tetã ha tetã ambuépe avei heta mba'e ohóva hekohakuéra yma rehe, oguatávo ijehegui hikuái, tekomb'e ha ipojoapy ha'éva ijoaju ñemombarete rehe.

Upe 1980 ha 1990 ryepýpe oñemopyenda tembiaporãita ojegueroikévo hekokuéra tee ñehekombo'e oñemboguatáva upe tetãmepe, ha péicha oñemoñepyũ upe Programa de Educación Intercultural Bilingüe.

“Ypykuéra joaju rembiapo kakuaite, taha'e confederación de pueblos indígenas del oriente boliviano – CIDOB, Asamblea del Pueblo Guaraní – APG, Confederación sindical única de trabajadores de Bolivia – CSUTCB ha ambue oñemoheñoiva'ekue 1940 guive 1980 pevasa'ary ohava'ekuépe, ha oñepyrũva'ekue ipyendaporã democracia oñemoañete rire ko tetãme, 1982 guive ha hendive ñemongu'e jeikoporãmive rekávo ha oñemboguata tekohakuéra tekombo'e ñe'ëmokõime, oñembojokupytyhápe tekoeta, ojokukupýta tetâyguakuéra remikotevẽ rehe. 1990 ryepýpe tuicha ojekakuaa, upépe ojoajupa rehe ojehe opáichagua ypykuéra retã Bolivia pegua, omyakáva umi tierras bajas, ikane'õma rupi hikuái araka'eve noñehendúi rehe imba'ejerurekuéra yvy, ñehekombo'e ha tesãirã rehegua; upevarã oñemongu'e ha omarcha hikuái tuichaháicha, upe ñemongu'e herava'ekue “por el territorio y la dignidad”, mba'e hatãve ojejerureva'ekue ha'e haguépe oñeñangarekóva Pueblos Indígenas ha Originario ñehekombo'e rehe, oguatáva oñemohenda haguéicha Léi de la Reforma Educativa-pe, pyenda teéramo omoĩva upe interculturalidad ha Participación Popular en Educación (Ypykuéra ha chokokue afroboliviano mba'ejerure tekombo'e rehegua, 2016, togue 6).

Tekombo'e oñemopyendaséva omoñuahêva umi ypykue aty tierras bajas pegua ombopyahujey ñehekombo'e omboguatamava'ekue Asamblea del Pueblo Guaraní

- APG¹ upe Plan de Desarrollo ha'ekueraité ombosako'ipyrepe, ha ogueroike hikuái tekombo'e tuichaitei pojoapyha oñemombaretejeje rekávo ñe'ë tee ha ohetejora hekokuéra, oñemboguapy haguéicha upe Programa de Educación Intercultural Bilingüe-pe ha omboajeva'ekue Reforma educativa 1994 peguare léi, upe Plan de Ajuste Estructural del Estado boliviano ryepyé.

Ypykuéra ohecha háicha, oñemboguata hañua hekópe ñehekombo'e ombojokupytyva tekoeta ha oñemboguatáva mokõi ñe'ëme tekotevẽ oñembokatupyry umi omboguatátavape, jahechápa ha'ekuéra oñemomba'e hese ha omboguata upe ojejaposéva. Upéicha rupi oñemongu'e hikuái ombokatupyryvo tapicha guarani mbo'ehararã; heta oñemba'apo ha ojejopy rire umi tetã remimoĩmbýpe, oñemoheñói Instituto Normal Superior Pluriétnico del Oriente y Chaco, ha'éva pojoapy oikoéva ambuekuéragai, umi mbo'ehára pyahu ombotapeju rehe sistema de dominación oñemboguatáva oúva tekombo'e Estado oikuave'ëva rupive.

Ypykuéra organisasiõ rehe'ỹ mba'eveichave ndojehupytymo'ãikuri "tekombo'e imba'ekuérava", ndohupytytymo'ãikuri mba'eveichavéramo Estado ohechakuaa ha omoneĩvo, ojekuaa rupi upe 1997-pe ohechakuaa hembiaapo ha omoañete upe Consejos Educativos de Pueblos Originarios CEPOs, tekombo'e ko tetãmegua ñeisãmbyhyé.

Upe Educación Intercultural Bilingüe oñemboguatáva'ekue estado neoliberal guive ha oipytyvõva viru rupi umi banco guasute ambue tetãmegua, jepevéramo ogueroike ñehekombo'épe gestión, la calidad, la educación intercultural bilingüe y la participación de las juntas escolares, oipytyvõ oñemboguatávo mba'e ypykuérape guaráva, ohecháva ichupekuéra aichejáranga ramo, ha ndaha'ei ha'ekueraité ikatuhápe oñeisãmbyhy. Katu ko'ã tembiasakue omombarete ypykuéra joajúpe oñemongu'e ha omboguatavévo ambue tembiaporã, oipykúi rekávo ikerayvoty rape rehe.

Ko'ã ypykuéra retã tierras bajas rekoasakue ñehekombo'e ñemboguatápe, ohechakáva mab'éichapa ha'ekuéra oñemongu'e, amo gotyove oñemomba'e ha ojegueroike ypykuéra remikuave'ëramo oñemoheñóivo ko'agagua Bolivia Estado Plurinacional, oipotáva oñemboguata peteĩ modelo educativo liberador, intercultural, plurilingüe y comunitario, oñemopyenda ha oñemboguatáva ypykuéra retã mba'eporã ha arandupy yma ári.

1 La Asamblea del Pueblo Guaraní, o mejor conocida por su sigla APG, es la instancia organizativa matriz, representante de más de 27 zonas o capitánías guaraní ubicadas a lo largo y ancho del chaco boliviano, territorio ancestral que corresponde políticamente a los departamentos de Santa Cruz, Chuquisaca y Tarija del Estado Plurinacional de Bolivia.

Bolivia Estado Plurinacional Léi Guasu, ojeporúva jasykõi 2009 guive, omoañete ppykuéra retã derecho atyháicha ha ojapyhu tekombo'e Estado rembiaporã teéramo.

Ojehechakuaa rehe ppykuéra retã ha chokokue oikoveha colonia mboyve guivéma ko yvýpe, ha imba'ekueraha hína umi hekoha, oñemoañete ichupekuéra oku'évo ijehegui ha hekopekuéra, Estado ipeteĩnteva ryepýpe, ha upevarã oñemoañete iderécho oku'évo ijehegui, ha'ekueraita oñeisãmyhývo, omombaretévo heko tee, oñemoañete hemimoĩmbykuéra ha oñemombaretévo ipojoapykuéra tee, kóva ko Léi Guasu he'iháicha ha avei Léi (CPEPB, Art. 2)

Tekombo'e hína Estado rembiaporã tuichavéva, ha'e omoĩva'erã viru oñemboguata rekávo, ha'e katuetei oykeko, omoañete ha oisãmyhyva'erã. II. Estado ha tetãyguakuéra oykekova'erã sistema educativo; kóvape oike hína educación regular, la alternativa ha especial, ha avei educación superior de formación profesional"

Tekombo'e peteĩnte, opyta Estado pópe, opavavépe ñuarã, oguata democracia ári, opavave omoĩhápe ijati'y, oñemboguata komunida háicha, ohapo'o colina reko ha ipypurusuva'erã.

Tekombo'e hína intra cultural, inter cultural ha ñe'ëheta iguy guive hu'ã meve. Sistema educativo oñemopyenda tekombo'e opavavépe ñuarãva, humanista, oñemboguatáva ciencia áripe, oiporúva pojopy opaichagua, oñemoheñoi haña mba'erepy, tekohápe ñuarãva, omombaretéva teoría ha práctica, oporomosásóva, oporoguenohéva pirégui, oporohesape'a ha oporombojokupytyva (Estado Léi Guasu, 2009). (Art. 78, Numeral I, II, III)

Estado Plurinacional omoĩmbaite ijehegui omoañetejávó tekombo'e opavave derecho ramo, upe Léi Guasu 2009-pe guare guive; upéva ohechauka añetehápe tekombo'e ha'eha intracultural, intercultural, plurilingüe, ombokatupyryva tetãyguápe opa hendáicha, oporohesape'áva, comunitaria, opavave omoĩhápe ijati'y, ohapo'óva colonia reko, fiscal ha reitéva.

Universidad Indígena – UNIBOL GUARANI Y DE PUEBLOS INDÍGENAS DE TIERRAS BAJAS “Apiaguaiki Tüpa”

Léi Ppy 070 Estado Plurinacional boliviano tekombo'e rehegua, oñemoañeteva'ekue 2010-pe he'i upe inciso “c”, artículo 55-pe, ogueroikeha ppykuéra mbo'ehaovusu sistema educativo kuápe; Art. 60-pe katu omoñaete ohupytyséva ha mba'éichapa oñemboguatáta.

Ha'ehína mbo'ehavusu oguatáva ciencia ári ha Estado mba'éva, ombojoajúva hembiape tekoha ppykuéra aty ha retã ndive, upéichante avei chokokue joaju Estado Plurinacional pegua ndive, oporombokatupyryva profesional háicha, investigación ári, omoheñoiva ciencia, tecnología ha mba'e pyahu, taha'e pre grado ha post

grado. Ha'ekuéra omba'apo ikatu hañuáicha orrekupera, omombarete ha omoheñói ypykuéra retã ha chokokue mba'ekuaa, arandu, mbo'ehaovusu guive, ciencia ári, joajúpe ha oñemoheñóivo mba'erepy. Umi Junta comunitaria guive ojerojera ha oñemboguatáva política ko'ã Ypykuéra Mbo'ehaovusu rekorã. Umi Junta-pe ojejuhu ypykuéra organisasiõ, taha'e tetã tuichakue ha departamento-ha rehe oïva. Ministerio de Educación ombokuatiava'erã mba'ëihcapa omba'apóta. Umi mbo'ehaovusu ipokatu ome'ëvo Diploma Académico; umi Título Profesional ome'ëta Ministerio de Educación (Léi P^{py} 070, numeral 1, 2, 3, 4, artículo 60 pegua, 2010).

Tekombo'e ohapo'óva colonia reko, revolucionaria, oporohupytypáva, intercultural, intracultural, iñe'ëheta, productiva, oporomosãsóva, técnica, tecnológica, comunitaria, omomba'eva opaichagua mba'ekuaa ha arandupy ombojokupytyvo oñondive umi tembikukaa arandu, omombaretéva teko tee ha ámbue mba'e ogueroguatávape oñemopyenda ha oñembopytu oñemoheñói hañua UNIBOL "Apiaguaki Tüpa", ojeykekóva upe léi Art. 3, 4, 5 ha 7-pe.

UNIBOL GUARANI "APIAGUAIKI TÛPA" y de Pueblos Indígenas de Tierras Bajas niko ombokatupyryse tapicha mba'apohára hekotee ha omoïva ijehegui ikatumíva, jahechápa oñakãrappu'ã, omoheñói mba'erepy heko teépe ha omombarete iñe'ë umi Ypykuéra Retã ha Estado Plurinacional-pe, upe Modelo Educativo Socio Comunitario Productivo rekópe.

Hembihecha hína oikóvo ichugui mbo'ehaovusu humanista, comunitario ha mba'erepy moheñoiha, hembiapokue ovaléva ha oporombo'eporáva; tove ta'itenonde ohapo'óvo colonia reko Estado ha Educación Superior-gui, ombojokupytyva ypykuéra retã arandu ha mba'ekuaa occidente reko ndive, jahechápa oipytyvõ ko Estado hetãhetáva akãrapu'ã.

Hembiaporã hína ombokatupyryvo mba'apohára ipyapýva, taha'eve técnica, ciencia ha mba'erepy moheñóime, ombohapéva intracultural, intercultural ha ñe'ëta, ombohováí rekávo tekotevë oïva ypykuéra retã Tierras Bajas pegua oñakãrapu'ávo.

UNIBOL "Apiaguaike Tüpa" oikuave'ë mbo'esry Ingeniería de Petróleo ha Gas Natural, Forestal, Medicina Veterinaria y zootecnia ha Eco Piscicultura, ha imbo'epýpe ojekuaa tekombo'e ko tetãmeguáva mba'erepy jerojera, comunitario, ñemosãso, colonia reko jehapo'o, enfoque intra, inter y pluricultural guive.

UNIBOL "Apiaguaike Tüpa" ñuarã niko hembiaporã tee oguerajerávo tekombo'e ohechakuaáva temimbo'ekuéra rekoeta ha ogueriike kóva ñehekombo'eráme. Ñe'ë, arandupy ha tekoha ojogueraha ojepógui oñemombarete rekávo teko tee ha hi'ári oñemoheñói política akãrapu'ã rekávo.

“Tekoeta niko mba'eporã, heseae peteĩteĩva ogueru imba'ekuaa hembichecha kuápe, ha péicha oñomoarandu hikuái oñembokatupyrykuévo mbo'ehaovusúpe. (Torrico, Mayo, 2018)

Ojeiko jeikokuévo, kóva ko enfoque educativo omoñepyru ikatu hañuáicha ojerrekupera ha oñemomba'e arandupy yma ojegueru ha oñemopeteĩva ñehekombo'e rupi umi tapicha arandu, ohesape'aséva kutui temimbo'ekuérape hesapysóvo ojesareko haña ijere rehe, ypykuéra indígena rembihecha guive.

Umivarã, ypykuéra ñe'ẽ ojeporu oñemyasãi ha oñemohetymávo umi arandu yma. Mbo'epy mbo'ehaovusu peguápe ojegueroike mbo'epyrãramo ypykuéra tierras bajas pegua ñe'ẽ ñembohekoressãijey, ha upevarã oñemotenondeva umi iñe'ẽhára hetavéva, guarani, gwarayu, mojeño ha besiro; péicha oñemba'apo opaite nivel ha mbo'esyrýpe ko mbo'ehaovusúpe.

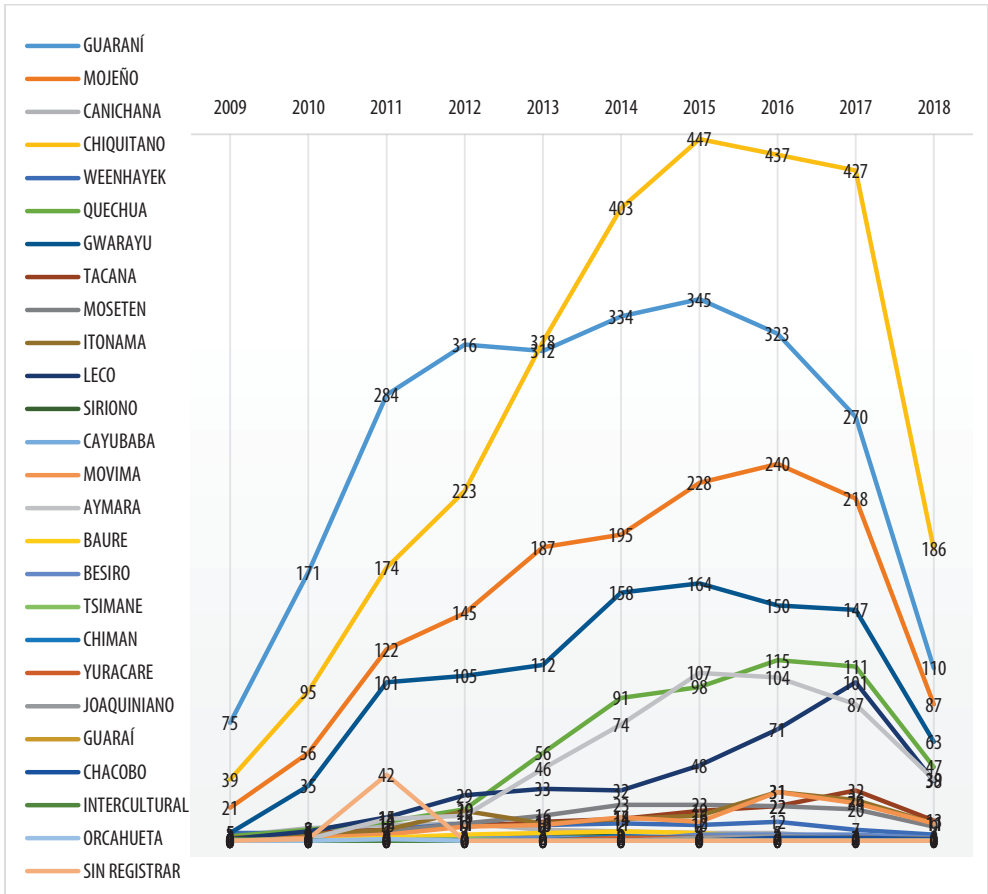
Ojeporu haña ko'ã tembikuaa ha oñemombarete rekávo umi ñe'ẽ, oñemba'apo ypykuéra rekohapygua ndive, umi territorio ome'ẽhápe juruja tekotevẽva ojeporu ha oñañandúvo ñe'ẽ arandupy.

Mbo'ehao oñemoaranduhápe opavave

UNIBOL “Apiaguaki Tüpa” ome'ẽ juruja oñemoarandúvo mbo'ehaovusúpe opaite kuñataĩ ha kuimba'e ypykue, oúva Amazonia, Oriente ha Chaco-gui; péicha oiko ichupegui mbo'ehao oporombo'éva oguerékóva ypykue retã, jahechápa omboguata ha omombarete tembiaporã hekohapegua. Ojeykekoha ichupe ojehechakuaa oko'i rehe temimbo'e hekohetáva oñemboguejy ha oñemboguatáva curriculum hekoheta ha iñe'ẽhetáva rupive.

Temimbo'e oko'iva oñemoarandu ojehecháva ko kuádrope ohechauka teko'eta ha oĩha tetã ojejuvehágui; ipype ojehechakuaa oĩha temimbo'e oúva Gwarayu, Mojeña ha Chiquitano, ko'ága oñembohérava Nación Mokox.

Ta'anga 1. Hetakuépe okakuaaháicha heko ha región ouhágui

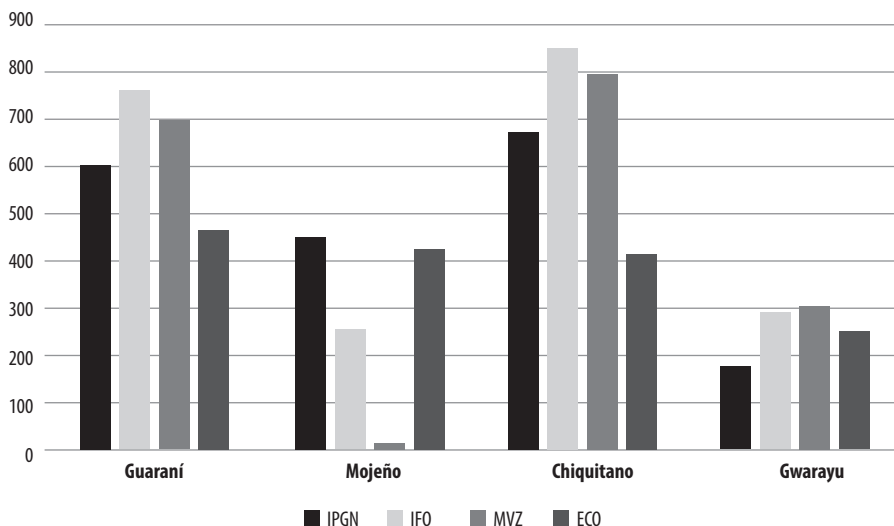

Oñeguenohẽ: UNIBOL “Apiaguaiki Tũpa kuaatia ojeroike haguépe temimbo’ẽ

Ary 2009 guive 2018 peve, mbo’ehaovusu kutiápe ojejuhu ouha temimbo’ẽ 25 ypykuéra retãgui; ipype oike umi temimbo’ẽ aymarar ha quechuas. Temimbo’ẽ guarani, gwarayu, monkox ha mojeño hetakuépe ohupyt 78% umi oñemoarandúva UNIBOL “Apiaguaiki Tũpa”-pe apytépe.

Kuádro oúvape ojehechakuaa mba’ẽ tetãyguápe hetave, umi carrera oñemoarandúva rupive, 2009 guive 2018 peve.

Ta'anga 2. Temimbo'e tetã ouihágui ha carrera oñemoarandúva.

Oñeguenohẽ: UNIBOL GUARANI 10 arýpe ijeguatakue oñembokuatiapyre. 2019

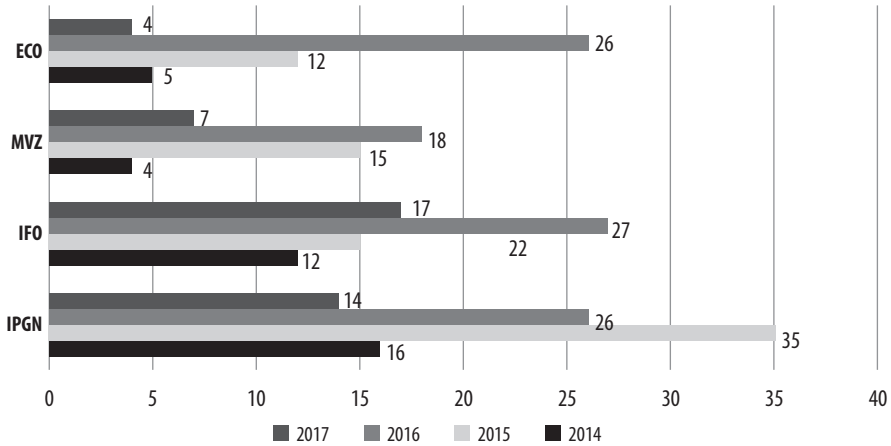
Ojejesarekóramo ko'ã marandu oñemono'õva'ekue rehe, ko'ã pa arýpe UNIBOL GUARANI rekovépe, ojehechakuaáta hetave hague temimbo'e guaraniva oñemoarandúva Ingeniería Foresta, 30% ha'ekuéva ambuekuéra renondépe, katu Gwarayu retãygua hetave carrera de MVZ, 30% hikuái; Chiquitana retãygua katu oñemoaranduve carrera de IFO, 31% hikuái, ha Mojeña retãgui oúva katu hetave carrera de IPGN, 30% ambue carrera renondépe.

Ko'ã marandu oñembyatývagui ikatu ojepyta umi temimbo'e heta tetãgui oiporavoha oñemoarandu hañua ohechágui hikuái upéva upe profesión reheae ojuhutaha mba'aporã térãkatu ha'ekuéra ojepokuaáma rehe voi upe mba'e oñemoarandútare. Avei oje'ekuaa ha'ekuéra ha organisasiõ ouha oipotáva avei ikatuete ha oisãmbyhy ichupekuéra oiporavo rekávo umi mbo'esry.

Temimbo'e omohu'áva imbo'esry

Ko'ápe ojehechauka hetakuépe temimbo'e omohu'áva mbo'esry ary 2014 guive 2018 peve.

Ta'anga 3. Omohu'áva umi carrera ojehechaukáva hetakuépe.

Oñeguenohë: UNIBOL GUARANI 10 arýpe ijeguatakué oñembokuatiapyre. 2019

Umi 260 tapicha omohu'áva'ekue imbo'esyry apytépe 2017 peve, hetave ojejuhu carrera de IPGN-gua, 35% hetakuépe; hapykuéri ou 30% omohu'áva IFO; 18%, ECO ha michĩmive ohu'áva MVZ, 17% hetakuépe.

Tabla 1: Temimbo'e omoñepyrũ ha omohu'áva imbo'esyry 2009 guive 2017 peve

Ary	Temimbo'e oikéva	Temimbo'e omohu'áva
2009	157	
2010	156	
2011	237	
2012	154	
2013	220	
2014	147	37
2015		84
2016		97
2017		42
Hetakue	1071	260
%		24

Oñeguenohë: UNIBOL GUARANI 10 arýpe ijeguatakué oñembokuatiapyre. 2019

Ko kuádrope ojehecha mboy temimbo'épa oike mbo'esyry oñemohu'ã meve; umi mbo'esyry ipuku po ary. Ojehechakuaa hetakuépe umi temimbo'e oikeva'ekué, 24% omohu'ã imbo'esyry; heta oĩ ohejáva, ha umíva ojuhukuaa ko'ã mba'ekuégui:

- Upe nivel oguerúva hikuái mbo'ehaógui ipererĩ, ha upéva opokovai iñemoarandu mbo'ehaovuspegua rehe, ha ombotapykue ichupekuéra imbo'esyrýpe.
- Umi temimbo'e oñemoarandu hañgua ko mbo'ehaópe niko ohejámanteva'erã hogapy ha hekoha, ha péva jeyvéramo omoinge tesaparapé ichupekuéra ha ombojevyjey ivy'ahápe, ha péicha oheja imbo'ehaovusu.
- Oĩ temimbo'e ndojokupyty'iva iku'a rehe mbo'ehavusu reko, ojeiko rehe voi upépe ha ijetuu'u rehe tekoguaha ojeporúva, ha upéicha rupi osějey térã katu oñemosẽ opyrũ rehe umi jeikorã oñondive rehe.
- Upe mbo'ehaovusúpe, temimbo'ekuéra oñomopore'ỹ pukueteréramo ikatu oñesuspende, ha upéva ári ndojehasáramo peteĩ mbo'erã, oñembopukuve upe mbo'esyry ipukuhágui voi.

Ypykuéra ñe'ẽ jegueroike mbo'ehaosupegua ñehekombo'épe

Umi temimbo'e ohechakuaa iñe'ẽnguéra ojeporuha upe mbo'ehaovusúpe, ko'ýte upe *sociolingüística* área-pe, ome'ẽvo hikuái imbo'epy opaichaguáva umi ayvúpe, ha avei omoñuahẽva'erã tesis omohu'ãvo imbo'esyry upe ñe'ẽme, ojehechakuaa háicha ko kuádrope.

Tabla 13. Ojehechaháiva temimbo'ekuéra ypykue ñe'ẽ jeporu mbo'ehaovusúpe

Nº	ATY	%
1	Mbo'ehakotýpente	32,2
2	Oñembosaraihápe	9,6
3	Tesis ñemoñuahẽme año	11,0
4	Ko'ẽreíre	7,5
5	1 y 2	6,2
6	1 y 3	28,8
7	2 y 3	2,7
8	Ambueve	1,4
9	Nombohováiri	0,7
HETAKUKE		100

Oñeguenohẽ: Mba'eporandu ojejapóva temimbo'e ko'añagua'pe. UNIBOL "Apiaguaiki Tüpa", Jayspo 2018

Ikatu haḡuáicha oikuaave ko'ẽreire iñe'ẽ ha heko, umi temimbo'e imbo'eharakuéra ndive oho umi tekohápe jahechápa oikuaave umi mba'ekuaa ha'ekuéra oñemoaranduha, oiporu potávo hikuái ñe'ẽ oñomongeta ha oikove haḡua upe tapicha ndive tembiapo omboguatáva hikuái.

Tekoeta jehechauka ñehekombo'e mbo'ehaovusu peguápe hína mba'e omopeteĩva UNIBOL "Apiaguaiki Tüpa", ombohovaijavo ypykuéra organisasiõ rembijerure tekombo'e pyahu rekávo, teko heta guive.

Omhovái rekávo ko'ã mba'e, UNIBOL GUARANI "APIAGUAIKI TÜPA" ñe'ẽ ñeisãmbyhy guive investigación opavave oikepahápe ypykuéra retã rembihecha guive, ha ñehekombo'e guive, peteĩteĩva umi carrera-pe ḡuarã, taha'e guarani, guarayu, mojeño ha besiro ñe'ẽme, ojeporuvevahína umi tapicha Tierras Bajas, Bolivia peguápe.

Umi jeporekapyre ñe'ẽ rehegua omba'apo ñe'ẽtekuaa ko'ẽreire okakuaáva ha avei ñe'ẽpyahu moheñoirã. Umíva ojeporúta oñembo'ekuérvo umi mbo'esyry upe mbo'ehaovusu peguápe ha oñembosako'i rekávo kuartia oñeporombo'e ha oñeporomomandu haḡua.

Apytu'ũroky jerojera ojeykeko Tekombo'e Léi 070 rehe, he'íva Art. 5-pe:

"Omboguata tekombo'e ciencia, técnica, tecnología ha mba'e apo rehegua, umi arandu ha mba'ekuaa imba'ekueraitéva guive, omboguata investigación umi ypykuéra rembihecha ha reko guive, jokupytype umi mba'e payhu ciencia ha tecnología oñemoheñoiva opa tetãme ndive, iguy guive iñakã meve ñehekombo'e oñemboguatáva ko tetãmepe.

a). Jeporekapyre ha ñembokuatia rehegua

- Oñembyaty ha oñeñongatu marandu ayvu ha kuartiapegua.
- Oñembyaty ha oñemohenda mba'ekuaa ha arandu.
- Jehapykueho ha jeporekapyre ñe'ẽ ha teko rehegua.

ã). Ñe'ẽ jerojera rehegua

- Oñemoñe'ẽtekuaa ha oñembosako'i mbojojaha oñembokuatia haḡua guarani ñe'ẽme.
- Oñembosako'i ñe'ẽryry ha ñe'ẽndy ñe'ẽkõimeguáva especializada (Petróleo ha gas, Medicina Veterinaria, Forestal ha Piscicultura rehegua).
- Oñembosako'i módulo oñeporombokatupy rekávo.
- Oñemohenda ojeporu rekávo tecnología informática-pe.

ch). Ñeporombokatupyry (especialización profesional)

- Ñehekombo'e especializada guaraníme oñeñemoarandúvo mbo'ehaovusúpe.
- Oñembojere (guarani – castellano) ha ñe'ẽpyahu jerojera.
- Oñembosako'i tapereko oñeporombo'e hağua ñe'ẽ peteĩha ha mokõiha.
- Oñembokatupyry líder comunitario, ha'veve añetéva ohesa'ỹjo hağua apañuãi hekoha, irregiõ, hetã ha yvy tuichakueyguá, omboguejykuaáva tembiaporã ha ojejokuaaikuaáva hekoha rérape heko ha iñe'ẽ guive.

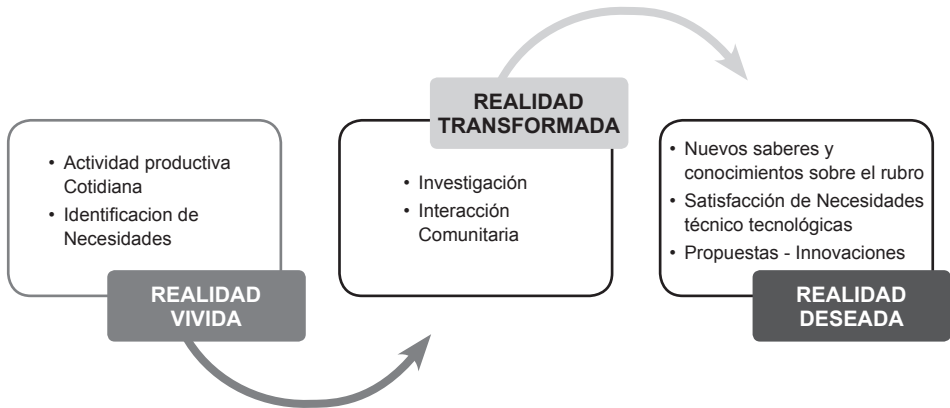
e). Aranduka ñembosako'i ha ñemyasãi

- Aranduka oñeporombo'e hağua guarani ñe'ẽ peteĩha ha mokõiháramo, oiporuva'erã temimbo'e ha mbo'ehára.
- Kuatia ojeporuva'eráva mbo'ehaovusúpe, científico, técnico, ñe'ẽporãhaipyre ha aponde'a audiovisual oñeporomomarandu rekávo, oñe'ẽva tekombo'e, ñe'ẽ ha teko rehe.
- Kuatia ñemoarandu ha investigación científica rehegua ohakã'i'óva gestión ambiental ha territorio, tembiporu yma, política akãrapu'ãrã, tekoha rehe ñeñangarekorã hamba'e.

UNIBOL APIAGUAIKI TÛPA niko hembiapópe omboguata upe modelo socio comunitaria productivo, ha upevarã ojekuaapyhy oñemba'eapokuévo.

David Mora ohakã'i'o pypuku ko mba'e he'ivo: Upe karaku niko..."ojejuhúina tapicha ñehekombo'ẽpe oñembojoajúvo tembiapo ha ñehekombo'e, mbo'ehao ha tape, teoría ha mba'e'apo, ñembokatupyry técnica ha política. Upéichante avei ogueroike ñeporombo'e ryepýpe ambue mba'e ojekuaapyhyva'eráva, ha upevarã tojekuaa mba'éichapa oñemba'eapo taha'e michĩ térã tuichaháicha, omopyendáva tapichakuéra jeikoporã, hi'ãnteva oikuaaporã opaite tetãyguá".

Mora oñe'ẽ tekotevêha oñeporombo'évo oñembokatupyry temimbo'ẽpe osẽvo apañuãigui, ha upevarã oikuaava'erã mođguipa ou upéva ha mba'e mba'épa oguereko ipype, oikuaapyhývo opa mba'e omba'e'apokuévo... "mitãrusukuéra niko omba'e'apomemeva'erã oikuaapyhykuévo".

Oñeguenohẽ: "Reingeniería UNIBOL GUARANI" kuaatĩgui, 2018

Upéva ári, he'ive oñehesa'ỹjo hañgua tesapysópe ijeregua, tekotevẽtereiha Formación general básica, opaite temimbo'épe guarã; umi temimbo'e UNIBOL APIAGUAIKI TÛPA pegua kásope katu oguerekova'erã marandu tekotevẽva ohesa'ỹjo porãve rekávo hekoha yma.

Tojekuaapyhy ojejapokuévo, ha'éva avei ojejapokuévo tojekuaapyhy, Mora ojerure tojekuaapyhy oñembojoju hatãvo mba'apo ha ñemoarandu.

UNIBOL Apiaguaiki Tüpa omboguata tembiaporã producción rehegua ikatu hañguaicha temimbo'e ikatupyry ojapokuévo, tove toheka mba'éichapa oñesëkuua tesaparãgui ha tombojoaju umíva investigación umi mbo'epy ome'ëva curriculum ryepýpe ndive.

Ñe'ëpaha

La UNIBOL "Apiaguaiki Tüpa" niko hina mbo'ehaovusu ipyahúva ojerojerahápe ñehekombo'e hekohetáva, comunitario ha productivo, oñembojoaju hatáva ypykuéra retã tierras bajas Bolivia pegua rembijerure rehe, aretéma oñorairõva oúvo hekoha ymáre. Ipye ojejapyhy ñehekombo'e tembiporu ojerojera hañguáramo hekokuéra, ijoajukueraite guive, ha oñemombarete rekávo akãrapu'ã oñondivepaguáva, tekosãsópe ha heko teepekuéra.

Ko tekombo'e oguerojera ha oñemboguatáva ypykuére rekoeta guive ha rekoetápe guarã ndaikatumo'ãikuri oñembokatu ypykuéra nomoñri guive ijati'y ha noñemongu'ëiri rire, oñembotapeju rekávo dominación oúva estado colonial-gui.

Ypykuéra ñemongu'e ha jetyvyro Estado hekove ambue ha oñembopyahúva rekávo ojehupytykuri Bolivia Estado Plurinacional Léi Guasu oñemboajévo, ha

oñemboguatáva tetã tekombo'e pyahu ñeisãmbyhy, omono'õ pyandáramo inter, intra ha pluriculturalidad tekombo'e ipukukuévo, oñemohenda he'iháicha Léi Tekombo'e rehgua 0/70 Avelino Siñani Elizardo Perez.

Ko ypykue mbo'ehaovusúpe ou oñemoarandu mitãrusu ha kuñataĩ heta tekoha ha tetãyguáva oiporoporãva ypykuéra ñe'ẽ, katu oĩ avei ojevalekuaáva castellano rehe año (kóva año oiporukuaa). Upéicha rupi, UNIBOL Guarani oporombo'e umi ñe'ẽme ojekuaapyhy rekávo, katu avei ombohape avei ojekuaa, oñemomarete ha ojeikóvo ypykuéra reko ha arandupýpe. Umi mbo'erã carrera de ECOP, IPGN, IFO, MVZ-pe ojeguereko mbo'epýramo irundy (4) ñe'ẽ; temimbo'ekuéra omohu'ãvo imbo'esyry ohechaukava'erã hembiaipo paha ypykue ñe'ẽme.

Ypykuéra retã ñe'ẽhína iñarandukuéra, mba'ekuaa ha mba'eporã ykua yvu, oipovãva'ekue oúvo umi tapicha aretei guivéma, ha ombohasáva oúvo hikuái ayvúpe ojupe ymaite guive.

Arandukaporupyre

Art. 78. (Numeral I, II, III).

Constitucion Politica del Estado. (1826).

Constitución Política del Estado. (2009). art. 77.I, II.

CPEPB. (Art.2).

Ley N° 070 numerales 1, 2, 3,4 del artículo 60. (2010).

Propuesta educativa de los pueblos indígenas originario campesino y afroboliviano. (2017).

Torrice. (Mayo, 2018).

Nuevas lenguas del Estado, El Pueblo Guarani y la Educación Indígena en Bolivia, Gustafson B. (2015)

Plan de Vida de la Nación Guarani, APG (2012)

Reingeniería de la UNIBOL GUARANI, (2018)

GUARANIKUÉRA ÑEPYTYVÕ TETÁ ARANDUPÝPE

Tkj. Ramón Fogel

Tembikuaarekahára CERI pegua

Ñemombyky

Ko tembiapópe ojehechahína guaranikuéra ñepytyvõ oñeikũmbykuaa haġuáicha yvypóra ha etnobotánica ojokupytyha oñondive. Ojeporu mbohapyichagua aporeko (ñe'ẽpykuaa, arqueología ha etnobotánica). He'isehína tuichaiterei mba'eha opa ojehasáva ha mba'evaieta ojaipóva umi ipokatuvéva apytépe.

Guaranikuéra arapykuaápe ojehechakuaa upe Tekoporã, oisãmbyhy ha omboguatáva tekoha yvypóra reko ndive. Mba'apo rupive ojehechakuaa ikuaapykuéra ka'avo jekuaa ha jeporukuaa rupive, ramoiténte oñemomba'éva hese umi iviruhetáva.

Mba'emba'érehapa oñeñe'ẽ: Tekoporã, etnobotánica, guaraní, tekoha, kuaapy ppy.

Ñe'ẽñepyryũ

Ko tembiapópe ojehechakuaahína guaranikuéra ñepytyvõ ipokãmíramo jepe tekovépe ha ko'ýte botánica-pe ġuarã, ojeporu arqueológico, ñe'ẽpykuaa ha etnobotánica rupive ojejuhuva'ekue; umi arqueológico ryepýpe ojekuaa ñepyryva Carbono 14 oñembohérava, ohechauka mba'éichapa oikundaha ha oikove guaranikuéra. Pojoapy rupive ojehecha avei mba'épa ojapo ha mba'éichapa okaru hikuái.

Ñe'ẽpykuaa rupive ojekuaa he'i ha he'iséva, Montoya ñe'ẽryrúpe heta mba'e oguerekóva, upéima oñembojoapyvéva avei colonia aja (Ruíz Díaz, 1876). Oje'ẽ arqueología ha ñe'ẽpykuaa oñehesa'yijokuaaha hekopete etnografía rupive.

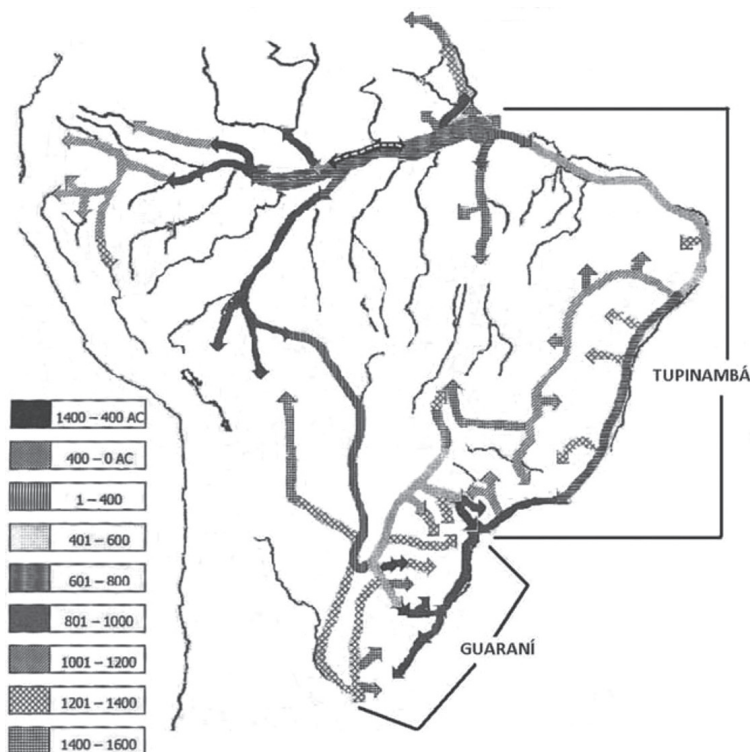
Ha umi pojoapýpe nde'iseihína ojejevyjeyha, katu ojehechakuaa ikatuha oñema'ẽ mombyrymiẽ ojekuaáre mba'éichapa hetaiterei iñambuepave ohóvo ha ko'ẽreire hasyveha opa mba'e; tecnología oporoaho'ipa rupi heta mba'e okakuaave ohóvo ha hapykuéri opaichagua mba'asy oporojukapáva.

Upéicha avei, tekoha ñembyaipa ohechauka ha omombaretevéva upe jeiko asy, mba'éichapa ojapópe, oje'u ha oñemohenda opa economía ryepýpe ombyaikuévo tekoha, ha ndaikatuihápe ojekakuaave mba'eveichavêrõ.

Ñepyrũby

Guaranikuéra rehe ojehechakuaáva ñemitỹkuaa oguerekóva hikuái ymaite guivémavoí ouñepyrũva'ekue Amazona guivo, ha amo mokõi su Jesús mboyvéma oguereko ha oisãmbyhýma avei heta mba'e, ko'ãgaite peve oje guerekóva hi'upýramo, ha'éva avati, mandí'oha kumanda; ko'ã ppykue oike mbareteve ohóvo yvy gotyo (Ta'anga 1^{ha}). Guarani ko'ãgagua, proto guarani oje'éva ichupe, ojapo ha omohenda hikuái aty tuicha tuichavéva Cono Sur sudamericano-pe, heta yvy ojapyhy ha oiko ipype región este gotyo ko yvy guasúpe.

Ta'anga 1^{ha}. Tenda oikohague rupi Tupi guarani

Oñeguenohẽ: Fogel (1998)

Arqueología-gui ojehechakuaáva vyvporakuéra america-ygua itujavéva heñói ñepyrũ Asia gotyo ha upégui ojepyso yvy rupi Beringia peve; ko'ã mba'e oiko heta hendáicha; vyvporakuéra ouñepyrũva América-pe oje'e oikohague amo pa su ro'y rupima.

Guaranikuéra ñepytyvŏ tekovépe ġuarā

Guarani arapykuaápe ġuarā, opa mba'e oñepyrũ ha oikovéa ha'ehína hekovéa guive ha ndaha'úi yvypóra año ha kuimba'e (Avareko); oikovéa guive, tekoha ha arandupy ojokupytypaite katuete. Kuimba'e (Avareko) yvypóra ryepy pegua avei Yvypóra, oikohápe ambueichagua hekovéa Yvyporareko (Guasch 1978); ko'áva yvy mba'e meme (yvy) ndaikatúiva péicha péichante ojepe'a térā oñehundi, upe jyva ndaikatuiháicha avei ojei tetégui.

Yvypóra niko kuarahy'áicha, ojehecháva ha oikovéa tekohápe oikotevẽ katuete py'aguapy rehe oñondive; upévore umi guarani oñembyatypa jave imandu'a hikuái yvypóra ouha yvýgui ha pype ohojeyha Ñamandu oporohenói vove. Yvypóra reko heñói jasukágui; okakuaa ñepyrũ guive sy ryépema jaiko ha jaikove y rupive ñamanoite peve avei. Hetave vore ñande retépe y memete, oñemongy'áramohína katuete oporombyai avei tekoháicha.

Yvypóra niko hi'ánga ha ikatupyry avei; upéichante mymbakuéra oguereko omo'ã ha oñangarekóva hesekuéra ka'a jarýi térā jaguarete jarýi, péicha oñembohéra avati morotĩ jakairá oikéva Tupã ro'ópe, omoheñói ñepyrũva'ekue (Gómez, 2019; opaichagua mymba ndaha'éiva yvypóra oike avei iñepyrũete guivéma, oñemombe'u háicha arapy moñepyrũramo guare, (mainumby) (urukure'a), (ñakyrã), opurahéi ñepyrũva'ekue yvy ape ári ha upéima tatu ombokuchu kuchuve.

Upéichante avei, guaranikuéra oñe'ẽ ha oñomongeta ka'avo ha ha ijarýi maymáva ndive. Péicha ojekuaa hasýva ho'ukuaaha Yvyrajekyty pohãramo ha mokõi árape okueráma, oñe'ẽva'erã ka'avo ndive omo'ãmi haġua ichupe mba'asýgui. Yvypóra ñe'ẽ (ayvu rapyta) ojuavyhína ñe'ẽgui. Upe ñe'ẽtevoi heñói cedro térā Cedrela odorata-gui (yvyra ñeẽry) ha yvy ojykeko ambue vyvramáta imarãngatúva rehe, ajuhymiri. Heta mba'e oikéva ojokupytyva teko ryepýpe, oikove avei yvypóra reko, imbarete ha herakuã aty guasúpe, mba'éichapa ojejapo, oñemboguata ha marõve ndojeíri ojehegui.

Tekoporã

Aty guasu térā tekohahína tenda ojapo ha omboguatáva yvyporakuéra jeiko oñondive, avei ambueichagua tekovéndi. Upépe ojokupyty tekoha ha ava'aty, ikuaapykuérape ndojehechakuaái mávapa imbareteve; umi temimo'ã omongakuaa ijatypekuéra ha ko'ẽreire okakuaave avei iñarandupy. Paraguái arandupýpe ġuarā tuichaiterei mba'éva niko guaranikuéra oikuaáva tekoporã, ojehechakuaágui ojeguerajeraha tekoporã rupive, peteíva ambuéva ndive ko'ága rupi ndaikatúiva ojejoko; áġakatu upe jeikoporã, opaite mba'e oĩporãmbava'erãha he'isehína oñeikotevẽha oñemombareteve tekove ko yvy ape ári.

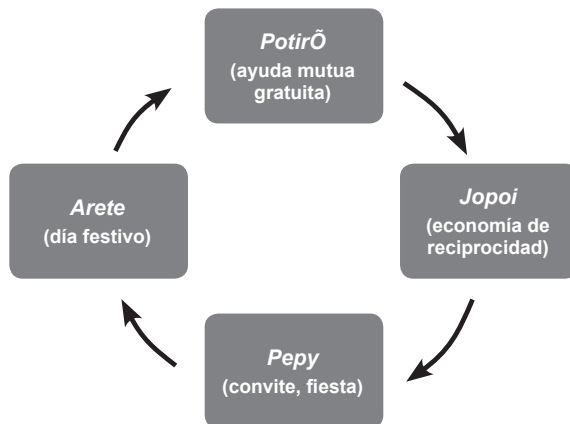
Guaranikuéra niko ojokupytyva'ekue Tekoporã ndive opa ára, ojohecharamo ha oñomomba'e hekoitépe. Ko'ýte ava'atýpe ha hekohakuéra ndive, ojehechakuaa mba'éichapa ogueraha ichupekuéra yvy marãe'ýme. Ko yvy marã'ýhína tenda ha'ekuéra oñuahêha marãngatu ha hekomarã'ýre, upéichante avei ojeikekuaa oñondivepa umi ohupytyva'ekue tekoporã ha hekomarã'ýva.

Guaranikuéra jeikoporã (tekororã) paraguaihua arandupýicha avei, ojehechakuaa hapoite guivémavoi ha péva nde'iséi ojevyha ymaite guaréichajey. Ñeekonomiakuéra oñepyrũ pepy rupive, oñeme'êhápe ojupekuéra potyrõ mbovyete téra mba'apo oñondivepa, upéima ojejapokuaáva upe jopói téra ñeme'ê ha jejapyhy; ha péicha rupi oikove ijapytepekuéra heta mba'e, ombotove'ýre avavégui mba'evete; opa mba'e oñemboguata ha ojejuereko oñondivepa imba'apokuéra ry'aikue.

Mba'apo oñondivepa potyrõ oikohína ñembyaty ha ñemoirũ rupive taha'éma ñemitýrãme, ojopyru hikuái upérupi ojejapohápe upe minga, avei hi'upyrã ha jey'urã rehegua, oikuaava'erãha mba'éichapa omboja'óta opavavetépe. Potyrõ mbovyete oĩ upe pepy ojokupyty haña opaichagua tembiapo rehe; ko ára jave oĩkatuete avei upe cañy, chicha ojejapóva imba'apokuéra repykuégui ha upépare oiko pe jopói. Pepy niko he'ise oikoha katuete ikatu haña'icha oñemohenda jeýma ohóvo ambuiechagua tembiaporã, avei he'ise tembiapo atypegua ndaha'éiva kokuepeguare añaonte. Jopói ojokupyty avei heta mba'e ojejuerekóvare ha oporomokyre'ý okakuaave haña.

Ko'ãicha ojejuerekóramo oikénte avei umi nome'ëi téra ndoguerekóiva mba'eve ha opyta okápe (Meliá ha Temple 2004). Ko mba'e, economía rehe oñeñe'ëramo, ojehechakuaahína ta'anga mbohapyhápe.

Ta'anga 3^{ha}. Economía rehegua.

Iporã ojehechakuaa jekupytype ojeikóramo opa mba'e oñeme'ëva ha'ehína upe máva oikotevëva ha ndaha'ëi katuete ojehepuytýtava oikoháicha oñemba'avende jave oñembohérava costo/beneficio (Meliá ha Temple, 2004). Kóva oñepyrũ avei ojehechakuaávo mba'éichapa ojeikove tekoha ndive ome'ëva opaite mba'e oñeikotevëva tekovépe ñguarã ha oikotevëva avei yvypórare oñemba'apo porã haña.

Ava'aty háicha katu ojokupyty opaichagua mba'apo ojeiko porãve haña, ñembo'e ha jerokýpe katu (purahéi puku, guahu, kotihu) oñehenói umi ndaiporivéimava ha imba'ekuaavévape, oñemombareteve opa mba'e oikuaa ha omboguatáva hikuái hekoha ndive. Péicha, oñembyaty jave Mborahéi avatikyry pese jave ojerure hikuái taheñói ha taheta avati ha ojeipurahéi ko'ëmba peve oñeñemity mboyvetevoi, oñeromandu'ávo ava'aty reko ñemity reheguáva ha mamópa ojegueraháta avei oñemono'õva'ekue.

Oĩmbávoma ñemityngue, oñemono'õ mboyve, ojejapojey upe jeroky ha ñembo'e, omomandu'áva mba'éichapa oñeisãmbyhyva'erã ñemityngue ha oñemono'õva'ekue oñondivekuéra. Ojehechakuévo umi mba'e heñói ha okakuaa porãveha avatipuku, avati morotĩ ipukúva ndoguererekovéimava mba'eveichagua vícho. Yvyra'anga rehegua ñembo'e, avatikyry ñemomba'erã, tuichaiterei mba'e oñemono'õta jave ha ipype ojehechakuaa ñembo'e ha jerokykue rehegua, oñehenóivo umi ndaiporivéimavape, ñemity jarakueraquépe:

*... "áraTupãko che reru...
Ara ryakuãngo chegueru.
Ara ryakuãngo chegueru.
Kandirerekóko chegueru.
Kandirerekóko chegueru.
Mburuvicha ara chegueru.
Mburuvicha ara chegueru.
Kandirerekóko chegueru.
Kandirerekóko chegueru.
Ara Tupãko che róraryakuã
Aguyjéranéepapa"¹.*

Peteĩ mba'e ojejapóva avatigui ha'ehína kañui omokyre'ỹva opa mba'erã; upéichante avei oñemono'õva'ekue oñemboja'o ambue tapicha ouva'ekue hendapekuéra ndive.

1 *Ara Tupã* es uno de los dioses recordados en la celebración; el dueño del maíz también mencionado reiteradas veces es *Araryvusu*, así como *Karavieguasuy*, *Pa'i Kuára*, el primer Paĩ.

Ñepytyvõ ohejáva tekoha rehegua

Tuicha mba'e niko guaranikuéra ohejava'ekue tekohápe ñuarã, ko'ága rupi tembikuaaty rupive ojejapóva; upévare, botánica ryepýpe, Bertoni (1922), sa'ary ohasava'ekue ñepyrũvoma ojuhu guaranikuéra apytépe 786 meña ha 32 pehẽngue; guaranikuéra ñe'ëme ñuarã ñepyrũraite pegua pu'ae ha'ehína ojehechakuaavéva, ha péicha oñembohérava guive ojekuaa mba'eichaguápa, ojekuaa ha ojehecha mba'e pehẽngue peguápa, ojehechakuaaháicha ko ñe'ë kapii rehe Gatti ñe'ëryrúpe (1985). Ipype oike heta mba'e, ñana ha kapi'ipe, upéichante avei umi okakuaamiéva.

Heta mba'e oike, oñemopehẽ ha oñemohenda ha'éva gramínea, ciperácea, compuesta ha euriocaulonácea (Fogel 2010). Ojehechakuaa avei guaranikuéra omohendahague imeña ha ojejapokuaáva ichugui, hembey poráva ha hembey pereríva, ko'ápe ojehechakuaa oíha amo 70 mba'eichagua, oje'étava tenonderáve oñeguenohẽva'ekue Gatti ñe'ëryrúgui (1985:63-69).

Kapi'i: Tuichaháicha péicha oñehenói umi gramínea oikepahápe opaichagua kapi'i. Ojeporu avei oñembohéravo ciperáceas, euriocaulonáceas ha compuesta.

Kapi'akua: okakuaáva ysyry Paraná ha Paraguay rembe'y rupi, Cháko gotyo. Avei oñehenóiva ichupe mykurẽ ruguái takuari. Hapokuégui ojejapo ha ojeporu heta mba'asýpe ñuarã.

Kapi'i anda ka'a: ko ñe'ë ou *Tripsacum* ñe'ëgui. Ñane retãme jaguareko *T. dactiloidesque*, okakuaáva atyguasúpe, ipoguasú ha okakuaáva mokõi térã mbohapy metro rupi térã tuichavekuaa; okakuaa ysyry ha yvy he'õha rembe'y rupi, iporã ko ka'avo máta kóva.

Kapi'ikatĩ: kóvahína ojeguerekóva opa henda rupi, kapi'ipe joguaha, mbyky ha ipe, hapo heta po'i ha imbaretéva. Hapo ha hogue ro'y jave hyakuã asy ha opa mba'épe iporã avei, oje'éva katuete oje'ukuaaha py'avai térã py'ajerépe ñuarã. Hoguekuégui oñeguenohẽkuaa aceite sa'yjúva iro'imi ha hyakuã'asýva, ojeporúva oñemohyakuã'asy haña, industria tuicha tuichavéva katuete oiporu ko ka'avo máta.

Kapi'ipororo: ka'avo omano'yva, ijy ha oiko aréva, hapo mbyky, opa henda rupi ojejuhu, ko'ýte koñueháre, ijetu'uhína oikepáramo ñemitýngue kuápe ha hasykuéma upéi ojepe'apa haña ijapytégui.

Kapi'iasuka: guaranikuéra Alto Parana gotyogua oiporúvami itĩsyry jave hikuái.

Kapi'i camalote – joavy: Ko ñe'ë ou *Panicum amplexicauley* P. megiston-gui. Ka'avo ijy ha iporáva heta mba'épe, péicha péichante ndaikatúí omanoitévo; ojejapo ichugui kuatia. Hapokue iporã heta mba'épe ñuarã.

Kapi'ikyra: *Panicummelinis*. Ka'avo oúva umi ha'yíva apytégui; hapo morotĩ, ipo'i; imáta poguasú, morotĩ ha pytãngy avei, 1 metro rupi okakuaáva, hogue peguasú, 10

cm rupi ipuku ha 1 cm ipekue, hyakuã'asy ha ojapareíva opa mba'e rehe. Hyakuã asýva hogue rupive, omondýiva jatevu ha mbóipe.

Kapi'ipeka'aguy: kóva okakuaa yvy rehe, ka'aguy rembe'yre. Ko'áva apytépe oje'ekuaa: Panicumbertoni, ijýva kuarahy'ãme, Paspatumconjugaturu okakuaáramo jepe kuarahy ha yvy akúpe, oikove ikuarahy'ãha rupi, ysyry rembe'y ha ita oñhárupi.

Kapi'ipekavaju: ijýva avei oñepyrũramo hese, okakuaáva ñure tuichaháicha. Ñane retãme ojekuaavéva ha'ehína: Paspatumnotatum, péva kapi'ipekavajuse, okakuaavéva ijapytepekuéra. Ijy ha ipu'aka poráva ára haku jave ha okakuaarei yvyreípe. Iporãitereíva ndokyvéi javépe guarã. Paspatumnotatum hetaichagua oĩ, ojejuhúva Paraguáipe Axonopuscomresus, ka'avo omano'ýva ha otyryryva vyvetére.

Kapi'ipepo'i: kóicha oñehenói mokõi ka'avo máta oíva ñane retãme. Paspatumvaginaturu, kapi'ipe otyryryva vyvetére, hapo, imáta po'i ha ijýva alambre-icha, isa'y rovyũ kangy avei.

Cynodondactylon, imáta ijy ha otyryryva vyvère. Oikoetévoi ambuekuéragui, ipu'aka porã yvy aku ha ndokyvéi jave avei, oikove Cháko vyvère.

Kapi'ipytã: ko'áva apytépe ojejuhu avei: Andropogonglaucescens, hyakuã asy, imáta po'i ha pytãngýva, hi'ýva joavývaicha; ojeporu avei ojetecha ha'gua óga okaháre. Alateralis, ajoguaitereíva ambuévape, hakã mbarete ha iporã, ojeporúva óga jetecharã.

Kapi'iti: mokõi ka'avo máta réra Sorghastrummutans ha Axonopusiridaceus. Kapi'ipe ijyvate ha okakuaáva Cordillera hárupi.

Kapi'iveve: hetaichagua kapi'ipepe oñembohérava péicha, ko'ýte Sporobolusbrasiliensis-pe; hakã ha ipoty ombovevéva katuete vyvytu, péva he'ise ndokymo'ãiha, séka pukúta.

Ka'avokuéra rehegua kuaapy

Guaranikuéra oikuaa ha oiporuva'ekue opaichagua ka'avo pohãgua ojehechakuaa (Fogel ha ambueve 2016) jeporekapyrépe ha pya'evói ojekuaa 179 mba'épe iporã 103 pehẽngue, 305 meña ha 390 hendaichagua botánica ryepýpe. Hetaichagua mba'asýpe guarã ojeporu ko'ã ka'avo, Paraguái pegua indígena kuéra apytépe, ko'ýte paraguaihua avei. Ko'ã ka'avo iporáva heta mba'épe guarã, ojehecha ha ojekuaáva kuaapy rupive, oñemoherakuã ha ojekuaaukáva opa henda rupi, ymaite guive, tuichaiterei mba'e opa mba'e ojeporúva ko'agãitéramo mba'epyahu ryepýpema.

Heta mba'e oguerékóva ko'ã ka'avo ha opaichagua kuaapy rupive ojeporukuaáva vyvporakuéra remikotevẽme, ojehechakuaa mba'éichapa oñeme'ẽ ha oñevende avei oparupiete, ko'ýte umi corporación farmacéutica ha hi'upyrãre omba'apóva.

Oñemomba'ëva hese hikuái guaranikuéra mba'eteëva ha péichape ojehechakuaa kuaapy rehegua mba'eichapa imbareteve ohóvo ojuapytépe.

Jeporekapyre oikova'ekue (Fogel ha ambue 2016) ojeporavo kuri 86 ka'avo pohãramo ojeporukuaáva Paĩ Tavyterã ha Mbya Guarani kuaapy rupive. Oñehesa'yijio mba'eichagua ha ma'erãpa ojeporukuaa; ko'ã ka'avo oguereko heta mba'e hetepýpe oporomonguera ha ohapejokokuaáva opaichagua mba'asy, térã ombohekoporãtava avei yvypóra rete, angapy ha marãngatu. Ko'ãva rehegua oñemyasãimava'ekue niko ojehechakuaáma sa'ary XVIII (Montenegro, Bertoni, Müller ha ambue).

Ojehechakuaávo mba'eichagua ka'avópa oñemomba'e ha ojeporavova'ekue oñembojojávo marandu ojejuerekóva USPTO oikehápe patente ojejuerekómava Estados Unidos yvýpe ha ojejeruréramo ambue patente, oñeme'ë 2016 peve umi 86 ka'avo, ojehechakuaahápe 76 ka'avoichagua ha 30 katu ojejuerekóva gueteri oikove hañua ambueichagua ka'avo. Haimete amo 84.568 patente rupima ojejuereko ha oñeme'ëva katu 71.022; patente oñangareko ha ojejeruréva umi oñuahëva 4.668 ha ambuëva katu 2.715, oñemohendáva kóicha:

Ka'avo ojeporavopyréva (ojejerure ha oñeme'ëmava)

Mba'épa		Mba'eichagua	
Ojejeruréva	Oñeme'ëva	Ojejeruréva	Oñeme'ëva
84.568	71.022	4.668	2.715

Oñeguenohë: Fogel (2016)

Ka'ahë'ë rehegua: (Steviarebaudiana) Bertoni

Kóva ka'avo oiporúva guaranikuéra ymaite guive, ojehechakuaa mba'eichapa oñembojára hese ko'añaguáva, ijeporúpe ojehecháma mba'e mba'épa oguereko, okakuaáva opa mba'e ojehecháva ipype ypykuéra rembiapo rupive.

Ka'a he'ë jeporu ha opa mba'e ojuerekóva ipype guaranikuéra rupive, oñembokuatiapaite, ymaite guivéma ha péichape ndojehupytyí avei ojejerurejey hañua imba'ekueraha.

Ojehechakuaa hañua tuichaite mba'épa ko ka'avo, ojekuaava'erã opaite henda rupi pe edulcorante ojeporúva hi'upyrã ha ambue mba'épe, ohasáma amo billón de dólares 2013-pe ha oñeha'árõmahína omba'apóva edulcorante rehe okakuaavetaha ohóvo, ojehapejokóvo avei tuguy asuka, kyravaipa ha avei oñembotovévo edulcorante sintético ojapokuaáva ambue mba'asy ha'ëva cáncer aspartamo, sacarina ha ciclamato.

Stevia rehegua patente katu ojehechakuaa jasyypoapy 2015-pe ha okakuaáma 14.861; Patente rehegua oficina oĩva Estados Unidos-pe oimo'ã ikatuha ojejuerekove ambueichagua ka'avo oñemba'apo ha oñemongakuaávo hesegua tembiapo (steviarebaudiana). Ko'ápe ojehechakuaa mba'éichapa oñemohenda ojejerure ha oñeme'ẽva. (Fogel ha ambue 2016).

***Stevia rehegua Patente ojejerure ha oñeme'ẽva
PATENTSCOPE. Ko'ã Tetã.***

Tetã ha patente oñeme'ẽva				Aplicantes principales y cantidad de patentes	
Tetã	Patente	Tetã	Patente	Téra	Patentes
Estados Unidos	4.649	España	167	Basf se	322
PCT	2.997	Brasil	84	TakedaPharmaceutical Company Limited	205
China	1.641	Sudáfrica	62	TakedaPharmaceutical	176
Oficina Europea de Patentes	1.583	EAPO	39	TakedaPharmaceutical Company Limited	158
Canadá	1.118	Portugal	27	The Coca-Cola Company	142
Japón	576	Israel	24	Abbott Laboratories	128
República de Corea	544	Argentina	19	Cadbury Adams Usa Llc	125
Méjico	267	Uruguay	16	Bayer Cropscience Ag	96
Alemania	258	Marruecos	12	Chun, HyunChul	86
Federación Rusa	222	Colombia	6	Jeon, Won Chan	82

Oñeçuenohẽ: PATENTSCOPE OMPI pegua ñemoñe'ẽ rire oñembosako'iva'ekue tembiapo. 29 jasyypoapy 2016-pe.

Iporã niko oje'e ha ojekuaauka corporación-kuéra opatentáva ko'ãichagua kuaapy ka'avo rehegua, taha'ema ka'avoite térã ijapopyrémava ichugui, oúva guaranikuéragui memete, tojejapo hekopete ha tojehechakuaa imba'ekueraha, anítei kuatiápe he'ívante ojejapo ko'ãgaguáicha.

Oñemohu'ã rekávo

Guarani arandupyymaite guive ojekuaa iñe'ẽrupive ha jepéramo oñemomichĩ, ojeapo'i oikove gueteri heta arýma; avei ambue mba'e hekovekuéra rehegua oñembopyahu jeyva'erã ohóvo mbeguekatúpe, oñemyatyrõvo tekoha oñembyaipaitémava. Ojehechakuaahápe mba'éichapa oñemomba'e hese ambuekuérava, taha'ema

ikuaapy ha hembiapokuére, ko'ã mba'e ikatukuaa oñemomba'e ha oñemopeteĩjey oñedefende ha oñemoañetéramo hekohakuéra rehe oñemba'apo ha oñeñangarekóvo.

Arandukaporupyre

- Bertoni, Moisés Santiago. (1922). La civilización guaraní. Editorial Ex Sylvis. 3. Vols.
- Cadogan, L. (1950). El culto al árbol y a los animales sagrados en el folklore y las tradiciones guaraníes. En: Revista América Indígena. Vol. X, N° 4.
- Fogel, R. (2016). Propiedades medicinales de plantas. Asunción: Centro de Estudios Rurales Interdisciplinarios. 1era. Edición.
- Fogel, R. (1998). Mbyá Recové. La resistencia de un pueblo indómito. Asunción: Universidad Nacional del Pilar – Centro de Estudios Rurales e Interdisciplinarios.
- Gatti, C. (2012). Enciclopedia Guaraní-Castellano de Ciencias Naturales y Conocimientos Paraguayos.
- Gómez, G. (2019). Antología Poética Propia.
- Guasch, A. (1961). Diccionario Castellano-Guaraní-Castellano, Sintáctico, Fraseológico, Ideológico. 4ta. Edición.
- Meliá, B; Temple D. (2004). El don, la venganza y otras formas de economía guaraní. Asunción: Centro de Estudios Paraguayos Antonio Guasch.
- Noelli, F. (2010). Settelement patterns and environmental changes in human occupation on the left bank of the Paraná River. (Paraná State, Brazil). Universidad Estadual de Maringá: Laboratorio de Arqueología, Etnología e Etno – histórica.
- Ruiz de Montoya, A. (1876). Tesoro de la Lengua Guarani. Leipzig: B. G. Teubner. Publicado por Julio Platzmann.
- Susnik, B. (1965). El indio colonial del Paraguay. Asunción.
- Verón, M. (2010). Ñaña'eñmi Guaraní. Asunción: FONDEC – Fundación Yvy Marãe'ỹ.

GUARANI ÑE'Ë MBO'EHÁRA ÑEMBOKATUPYRY BRASIL-PE: ÑEMOARANDU REMBIASAKUE ÑEMOMBE'U AÑETETE HA ITAMARÃ TÁVAPE

Mgr. Mário Ramão Villalva Filho

mario.villalva@unila.edu.br – UNILA
Universidade Federal da Integração Latino-Americana

Tkj. Aldi Feiden

aldifeiden@gmail.com – UNIOESTE
Universidade Estadual do Oeste do Paraná

Ñemombyky

Jehaipyre kóvape oñemboguapy mba'etépa ojehasa guarani mbo'ehára ñembokatupyry atýpe, oñemoañete va'ekue mokõi temimoĩmby ojejuhúva ypykuéra táva Añetete ha Itamarã apytépe, táva guasu Diamante do Oeste-pe, opytáva Parana, Brasil-pe. Ko ñehekombo'eaty oñemyenonde Universidade Federal da Integração Latino-Americana (UNILA) rembiapo jepyso rupive, mbo'ehára kuéra curso de Pós-Graduação em Desenvolvimento Rural Sustentável da UNIOESTE (Universidade Estadual do Oeste do Paraná – Campus Marechal Cândido Rondon) ñepytyvõme. Ñehekombo'eaty rupive ojeheka guarani ñe'ë mbo'eharakuéra ñembokatupyry aranduka ha ambue ñehekombo'e rembiporu apópe, iñe'ënguéra ha hekoteépe ñehekombo'epy ojerureháicha katupyry atýpe ojeporu aranduka ombojovakéva ñe'ë guarani jehai ha ñeñe'ë oikoe háicha ojoehegui Brasil, Paraguái, Argentina ha Bolíviape. Avei, tendotakuéra ojerure rupi, oñemba'apo guarani ñe'ë ojeporúva heta tenda rupi, Mbya, Kaiowa (Pãitavyterã) ha Ava (Ñandeva) apytépe. Ko ñembokatupyryaty tuicha oikoe ambuevévaguí oñemohu'ã rupi guarani ñe'ëmembraite. Atýpe oñembohape upe Educomunicación kuaapy, omuenondéva temimbo'e kuéra ñeñomongeta. Ore mbo'ehára háicha rombohape upe ñomongeta mba'e rombosako'íma va'ekue ári.

Mba'emba'érepa oñeñe'ë: Guarani mbo'e, ijypykueva mbo'ehára ñembokatupyry, ñe'ë oikoéva.

Ñepyrũby

Ko haipy rupive oñemombe'u guarani mbo'eharakuéra rembiosa, ñembokatupyry aty oikova'ekue Colégio Estadual Indígena Kuaa Mbo'e ha Escola Estadual Indígena Araju Porãme, Añetete ha Itamarã tava'ipe, ambue oĩva táva Diamante do Oeste, Paraná (Brasil)-pe. Upe táva opyta 118 km Foz de Iguasu-gui. Tava'i katu ohupytyete ramo opyta 15 km upe táva Diamante do Oeste-gui. Ojejapo poapy tekombo'eaty oñemboja'ova mbohapy arapokõindykue, araapy, 13:00 – 16:00 aravo jave, ha oñemopa'ũ peteĩ ha ambue mbo'ehao, 21 jasyapoapy ha 27 jasyapateĩ, ary 2018 mbytépe.

Tekombo'eaty ojerure ñepyrũ guarani mbo'ehára kueratee voi, omba'apóva umi mbo'ehao oñe'ëma haguépe. Añetehápe, tekombo'eaty umíva oñekuave'ëma va'ekue voi temimbo'e Pós-Graduação em Desenvolvimento Rural Sustentável da UNIOESTE (Universidade Estadual do Oeste do Paraná – Campus Marechal Cândido Rondon) atýpe. Upe temimbo'e aty ojojuhu mbo'eharakuéra ndive jasyporundy ary 2017 jave, Colegio Kuaa Mbo'épe. Oñembohováí hagua upe tembijerure romyenonde ñembokatupyry aty romboguatajáramo avei ore rembiapo paha doctorado-rã UNIOESTE-pe. Ko mbo'ehaovusu omoheñõí avei upe rembiapo jepyso oñembohérava “Educomunicação e Transculturalidade Guarani no Oeste do Paraná” na Universidade Federal da Integração Latino-Americana (UNILA), oipytyvõva UNIOESTE-pegua mbo'ehára Aldi Feiden, Armin Feiden e Ana Paula Leonel.

Ha upéicha, ñembokatupyry aty heñói upe rembiapo jepyso ndive, ha oheka, ja'éma haguéicha, guarani mbo'ehára oñembokatupyry aty guarani ñe'ë mbo'eharakuéra ñembokatupyry aranduka ha ambue ñehekombo'e rembiporu apópe, iñe'ënguéra ha hekoteépe ñehekombo'epy ojerureháicha. Atýpe oñembohape upe Educomunicación kuaapy, ombojoajúva Tekombo'e Ñomongeta ndive, ohecha ñepyrũ haguéicha Mario Kaplún, omoñe'ë rire Paulo Freire pedagogía crítica. Upéicha rupive katupyry aty ojgueroguata ñemongeta apytépe, ha ore mbo'ehára háicha rombohape upe ñomongeta mba'e rombosako'ima va'ekue ári. Ñembokatupyry atýpe ojeporu aranduka ombojovakéva ñe'ë guarani jehai ha ñeñe'ë oikoe háicha ojohegui Brasil, Paraguái, Argentina ha Bolívia-pe. Oñemba'apo avei ñe'ë guarani (Calvet, 2002) ojeporúva heta tenda rupi, Mbya, Kaiowa (Pãitavyterã) ha Ava (Ñandéva) apytépe, tendota kuéra ojerure rupi.

Upe mboyve ore ro'e guaraníme ñembokatupyry ojejapo va'eraha kuri guarani ojeporúva umi tava'ipe, ága katu ha'ekuéra ogueruka oréve mokõí ñembohováí ambue: 1) Tava'ipe ojeporuha sa'ivéramo 3 guarani jopara: ñemongetápe, mbo'ehaópe ha *Opýpe* (ñembo'e rógape); 2) Ha'ekuéra oñembokatupyryseha umi guarani joparaita ojeporúvape, ndopytái rehe hikuái peteĩ hendápenete ha oimo'ãgui

hikuái tekotevêha “oikuaa umi tendaita ñe'ë reko”. Ko'ã ñembohováí ambue ohechauka ha'ëkuéra omotenondeha ñe'ë jeporu.

1. Mba'etépa oremokyre'ỹ roikuave'ë haḡua ñembokatupyry

Ñamyesakave haḡua mba'etépa oremokyre'ỹ roikuave'ë haḡua ñembokatupyry, rohechause mba'épa osêkuri oreñemongeta umi oñembokatupyryséva ndivegui. Roñomongeta kyre'ỹ (*terere* jerépe) umi tava'ipegua mbo'ehára ndive, Mbo'ehao Kuaa Mbo'e Myakáhára ndive, temimbo'e ha mbo'ehára doctorado UNIOESTE-pegua kuéra ndive. Roñomongeta mba'éichaitépa ha'ëkuéra oporombo'e ha mba'éichapa oikove hikuái Tava'ipe.

Ko'ã ñomongeta ypépe rohechakuaa mba'épa upe tuichave mba'e ñande'ypykue mbo'ehakuéra ombohováiva umi tava'ipe: “Mbo'ehára oñe'ëva portugués año ombo'e mitã oñe'ëva guarani año me”. Ha umíva apytégui oñemomba'apo ypykuéra iñarandumivéva, omohu'ãma va'ekue Mbo'esyry Mbyte térã oséva'ekue mitãmi mbo'ehararã ñehekombo'égui, hetaveve municipalidad remimoĩmbymígui, ombokatupyryva mbo'eharape sapy'apy'ánte. Upe ñembosako'ipy mbo'ehára aty ojehecha hesa'ítereia: “Ary 2011-pema ojererekókuri ipaha ñembokatupyry” ha oñembosako'itaha ára mbo'epy ha mbo'ehakoty “ore irũ ha ambue mba'apohára ha'e umi ombosako'iva umíva. Imandu'a jave hikuái sa'íha mbo'ehára ikatupyryva, he'i UNILA ha UNIOESTE oguerékone haḡua mbo'ehára ikatúva oipytyvõ ichupekuéra. Ambue Mbo'ehaovusu akóinte oho mbo'ehao tava'iguápe.

Rohecha ikatuha rombohape mbo'ehára ñepytyvõ roho ramo guare roikuaa haḡua hembiapokuéra Jasyporundy 2017-pe. Upeguive romoñepyry roñembyaty mbo'ehaovusupegua mbo'eharakuéra ndive, rohecha haḡua tekotevê oíva ijapytepekuéra. Upéichape rombosako'í ñepyry umi ñembokatupyryaty. Ñembyaty, oikóva jejuhuete térã Skype rupivépe, hesakã porã oréve tekotevêha roñepyry Ava guarani rekotee ñemombaretégui; upéicha avei ohecha imbo'eharakuéra. Upéva rehe avei rohecha ñepyry ikatuha roiporu upe kuaapy oñehenóiva educucomunicación, kuaapy ombo'e kuaáva ichupekuéra oiporu kuaa haḡua hikuái umi tecnología pyahuita (jehaiapy, ñehendupy, video, ha ambue).

Ha upéicha roñepyry roko'í UNILA rembiapo jepyso rehe, UNIOESTE⁴ pegua mbo'eharakuéra ñepytyvõ ndive, oñembohéra “Educomunicación y Transculturalidad Guarani en el Oeste del Paraná”, ombohováiseva umi guarani ñe'ë mbo'ehára, ñande ypykuéva rembijerure, omoirũ ha ombohapeséva ichupekuéra guarani ñe'ë tembiporu mbo'e ñembosako'ipe, hekoteekuéra ojerureháicha. Tembiapo jepyso jahaiypépe upe mbo'epyry ojehero kóicha: “Ñembokatupyry aty mbo'eharakuéra oíva Colegio Estadual Indígena Kuaa Mbo'e ha Escuela Estadual Indígena Araju Porã, Añetete ha Itamarã Távape oíva, ambue ojejuhúva táva guasu Diamante do

Oéste- PR-pe". Ko tembiapo jepyso oñemboguapy kuation SIGAA da UNILA-pe, ary 2018 ñepyryme, heta mbo'ehára UNILA⁵ pegua ñepytyvõ ha petei mbo'ehára oñembosako'iva doctor-rã UFBA ñepytyvõ oka⁶ ndive. Rogueroike avei myakãhára mbo'ehao indígena pegua kuérape, pytyvõhára ramo.

Rombokuatiaguapy porãjavo ore rembiapo ha rombohapejavo mbo'ehao indígena myakãharakuéra rembijerure, romondo orejehaipyre Núcleo Regional de Educación de Tolédope⁸. Uperireminte oñuahẽma oréve Coordinación de Educación Básica Núcleo ñembohová: Rejane Munchen ha Alice Maria Bohnen, ojerure oréve rogueroike haña ambue mba'e tembiapo pypópe:

- Tojehechauka porã upe tembiaporãme mba'e kuaapyetápa ojeporúta oñembosako'iva haña aranduka ha ambue tembiporu Guarani Ñe'ë ñehekombo'épe.
- Toje'arachauka tembiapo ha mba'etépa ojeguerojeráta ñavõ mbo'epýpe;
- Tojehechauka porã umi ñembokatupyry aty oikotaha ñavo araapýpe, ndaiporimo'ãiha rehe mbo'ehára ha temimbo'e jejuhu umi árape;
- Toñembosako'ima mba'eichaitépa oñemombe'u sarambita mba'e mba'épa osẽ ñembokatupyry atýgui.
- Toñemboysýi arandukaita ojeporúva tebiaporãme.

(MUNCHEN; BOHNEN, 2018a).

Ko'áva ári ojerure avei oréve hikuái ojeporu haña aranduka "Diretrizes Curriculares de Língua Portuguesa (como Língua Materna) e de Língua Estrangeira Moderna"⁹ tembiaporã ropyta ramo. Tembiaporã oñembosako'iva rupi mbo'eharakuéra ñepytyvõme, amondo upe tembijerure angirũnguéra omba'apóva UNILA-pe. Ñembohová ramo oñuahẽ chéve kuation ñe'ë mbo'ehára Ligia Andradegui: ipype omombe'u oĩmaha tembiapo kóichagua, oñembohérava "Revitalização Lingüística e Cultural Sateré-Mawé" ("Ñe'ë ha tekotee Sateré-Mawé ñemombarete"), ohaiva'ekue Dulce do Carmo Franceschini ha José de Oliveira dos S. da Silva (Nek'i Satere Mawe)¹⁰. Kuatiahai upéva roiporu upémaro orerembiaporã ropyta ramo.

Romoañete rekávo Núcleo rembijerure, romoambue jevy ore rembiapo ropyta ypy upe "Diretrizes Curriculares" retepýrehe. Upéicha avei, ro'ejevyjevuy mbo'esyry ojeguerojera haña guarani ñe'ëme añoite ha ojeporúvo pojoapy oĩva upe ñe'ëmente.

Upe tembiapo ñemoambuepy ojeguera kua myakãhára kuérape e-mail rupive. Ipype oñemyesakã mba'eichaitépa ojeporu upe "Diretrizes Curriculares de Língua Portuguesa como língua materna". Ro'e ichupe kuéra mayma oĩtava mbo'esyrýpe, taha'e mbo'ehára indígena terã hemimbo'e kuéra oiporuha Guarani ñe'ëteéramo ha'e Portugués ñe'ë'ambue ramo, ro'éma haguéicha tembiaporã jehaipýpe:

Ambue mba'e oñehesa'yijio va'erã ko tembiaporãme ha'e ojekuaa va'erãha Guarani ha'eha upe ñe'ẽ peteiha, mitãnguéra voi oúgui ogapy oñeñe'ẽha Guarani ñe'ẽ añóguinte, ha mbo'ehaópentema oikũmbyha portugués iñe'ẽ ambuéramo.¹¹

25 Jasyokõime, ary 2018pe oġuahẽ oréve Núcleo ñembohováí paha, ipyepé oje'e oréve upe tembiaporã “Educomunicación y Transculturalidad Guarani” rehe: “Romoneĩ peẽme upe tekombo'e aty ombokatupyrytava Guarani Mbo'eharakuérape” (MUNCHEN; BOHNEN, 2018b), ha umi tembiapo ropyta ñemyatyrõ ojejerureva'ekue oñemyesakãmbaiteha: “ojeguerojerátava ñemboysýi oipytyvõ opa mba'e ojejapo porãve rekávo tekombo'e atýpe” (MUNCHEN; BOHNEN, 2018b). (MUNCHEN; BOHNEN, 2018b). E-mail-pe jepe roime petei ñe'ẽme: guarani ñe'ẽ ha'eha upe mbo'eharakuéra ñe'ẽtee ha portugués ha'eha upe iñe'ẽ ambue: “Guarani ha'érehe mbo'ehára ha temimbo'ekuéra ñe'ẽ peteiha ha ndoguerekóí rehe hikuái aranduka iñe'ẽteepe ikatuva'erã omombarete tekombo'e ha tembikuaa ijapytepekuéra (MUNCHEN; BOHNEN, 2018b), hesakã umi Núcleo-pegua, tetã remimoĩmby omyakãva tekombo'e indígena, Parana Estado-pe, mba'e guasuetereiha ko tembiaporã mbo'eharakuéra apytépe: “Ipahakuévo, roipota pehupytypaite opa pemoĩva jehupytyrã ko katupyry atýpe, ha akóí tojegueromandu'a Guarani Rekotee NRE Toledo ha ambue Parana renda rupi” (MUNCHEN; BOHNEN, 2018b).

2. Ñembokatupyry aty ñepyrũ

Ára 21 Jasyoapy, ary 2018-pe roñembyaty ñepyrũ. Oimbaite upépe mbo'esyry mbosako'ihára kuéra¹², avei mbo'ehao myakãhára, Jairo César Bortolini (Mbo'ehao *Kuaa Mbo'e*) ha Mauro Dietrich (Mbo'ehao *Araju Porã*). Ko'ã myakãhára ha'e avei Ñembokatupyry aty pytyvõhára omoirũva'ekue opa peve tembiapo ha ombohapeva'ekue opa ñemoaranduhárape; ombohapepa avei hikuái umi temimbo'e rembiaporã mbo'esyry jave. Pokõi temimbo'e oñembokatupyryséva ha'e guarani mbo'ehára, katu petei nahániri, portugués ñe'ẽ mbo'ehára uvei, opáicharõ oñe'ẽ guarani Paraguaiagua ha ikatu upéva rehe oipytyvõ mbo'esyry ñemoñaníme.

Mbo'esyry peteiha oñepyrũ umi mokõi myakãhára ñe'esyry reheve. Iñe'ẽ rupive oikuaa mba'egasuete ha mbo'ehaovusu kuéra jeike mbo'ehára ñembokatupyrype; ogueru avei mandu'ápe heta jeporekahára omoheñoíma hague heta TCC, ñe'esyry ha tesis upe tendá ha'ekuéra oĩha rehe, anga katu hetave jevy ndoujevýiva omomomarandu haġua ichupekuéra mba'épa osẽ hembiapógui.

Ore ñe'ẽñepyrũme romuesakã porã opa tekombo'e rembiapo ñembosako'i heñoitaha upe ha'ekueraite ojapomava'ekue oúvogui mbo'ehaokotype; upéicha ramo roñepyrũta roiporu umi aranduka ha ambue mba'e oĩmava voi umi mbo'ehao rupi; avei, roiporutaha ambue tembikuaa térã aranduka rombyaty va'ekue rojúvo ambue táva guaranígui, taha'e Brasil-pe térã okaháre, ha hi'ári, roiporutaha tembiapo

jeporekapy ojejapóva ambue mbo'ehao omoheñoimava'ekue aranduka guaraníme. Upéichape roikuaa ha roñembokatupyryta heta guarani reko oíva opárupipe.

Ambuehápe, temimbo'e Teodoro¹³ omboysí jepy'apy oguerékova guarani mbo'ehára imbo'ehaope: "mitãnguéra ñe'ë", he'i "oñeme'ë jave mitãme aranduka oñemyesakã porã'ÿrehe ichupekuéra, taha'e guarani térã portués-pe. Portugués ramo, ñnapañuãiventema, ndaha'úi rupi ñe'ë oguerúva hikuái hogapýgui". Kóva oiko mitãme oñembo'e ñepyrũ rehe portués-pe; ohai ha oñe'áva'erã avei portués-pe, ojoja; guaraníme oñehekombo'e jave katu ohainteva'erã. Upéicha rupi ndaikatúi oñembo'e joja ambue ñe'ë peteĩ hendáichante, he'i mbo'eharakuéra.

Oñe'ë'ë rire upe ñehekombo'e renda ambue rehe, Teodoro omombe'u ha'e ombo'eha portués guarani ñe'ëguiete¹⁴. Ambue ojeguemandu'áva ha'e apañuã ojuhúva mbo'ehára tekombopy ñemohenda ndive, oguerukaháicha estado-gua temimoĩmbykuéra.

Myakãhára Mauro Diétrich, Mbo'ehao Araju Porã (Itamarã)ygua, he'i mitã õguahẽ ypyva mbo'ehaope oikuaa ñepyrũha guarani ñe'ë umi mbo'ehára regente oñe'ëva guaraníme ndive. Umíva mbo'ehára avei ombo'e ñepyrũ portués mitã oguerékova 4 ha 5 arýpe. Ha upéicha, mbeguekatúpe, mitãnguéra oñemongeta ñepyrũ ohóvo mbo'ehára ndaha'éiva indígena ndive, ojejapoháicha Artes ha Educación Física-pe. Mba'eichaitépa oñembo'e portués ñe'ëre katu myakãhára he'i "mbo'ehára indígena ombo'e portués guaraníme ha guarani rembikuaa guive" ha ome'ë techapyrã: "Teodoro, ha'e rupive mbo'ehára regente, ombo'e matemática térã portués guarani ñe'ë guive". Ipahakuévo ja'eñaina mbo'ehára Mauro omyesakãha mbo'ehára indígena-va ipokatu oiporu hagua guarani ñe'ë oiporukuaáva mitãnguéra ndive.

Ambue mba'e oñe'ë'ëva mbo'ehao myakãhára apytépe ha'e mba'éichapa ojeporurereko upépe Tegnología Pyahukuéra ha mba'éichapa opyvoi hesekuéra ijerereko'ÿ. Ojerure hikuái pumbyry ha internet imbo'ehaope guarã; mbo'ehára Jairo, Mbo'ehao Kuaa Mbo'e pegua he'i oñemoĩ hague upépe upe fibra optica, ága katu ndaipóri umi tembiporu oñeikotevẽva, sala de informática ha ambue; he'i oha'arõha hikuái upe "Laboratório móvil", ouva'erãva imbo'ehao oĩgui upe Proyecto Conctados-pe¹⁵. Upéicha avei Mauro, mbo'ehao Araju Porã myakãhára he'i "heta oimo'áva comunida indígena kuéra oguerepaha iderécho ha opa oikotevẽva; añetehápe ndoroguerékói michimĩ jepe ambue mbo'ehao ndaha'éiva indígena oguerékova". Añetehápe ndaipóri rupi internet upépe, heta oreguereko'asy upe mbo'esyry jave.

3. Ñembosako'i rembiapo irũ

Ñembosako'i rembiapo oñemboguata aranduka Metodología Participativa en el Medio Rural: una visión interdisciplinar – Conceptos, herramientas y experiencias he'íva ári, ohaiva'ekue Lydia Kummer, ha ojekuaa porãvéva metodología FODA (Fortalezas, Oportunidades, Debilidades y Amenazas) ramo, (KUMMER, 2007). Ojedoravo ko metodología ha'e rupi peteíva ojedoruva'ekue investigación-omyenondéva doctor- rãnguéra, aty oíhãpe avei UNIOESTE.

Umi ñeporandu tembiapo rehegua oñeme'ẽ guarani ñe'ẽmamba oñembohasapyre portugués-pe, ha ojejerure oñembohovaipa haña guaraníme; poteĩ (6) temimbo'e indígena ombohováí ojejerure haguéicha. Ñeporandu peteíhãpe, oñemoakãva “Fortalezas” apytépe, he'í: “Qué tenemos de bueno”, oñembojeréva guaraníme “Mba'épepa ñande katypyry. Ha oñembohováí ko'ãicha: Xe ajapo kuaa, xe rekohãpe ayvu régua (yo se cómo trabajar por el idioma en mi pueblo). Aikuaave ha'e ambo'e haña, (mi conocimiento para enseñar). Ayvu guaranípe ha'e teko porã (hablar guarani es Vivir Bien). Ayvu régua areko ayvu porã mitãnguérape ame'ẽ haña, (tengo un buen conocimiento del idioma para los niños). Jareko iporãva ayvu (linguagem¹) 1-nhembo'e – nhembo'eha 2-nhembo'eháva, (tenemos el buen idioma (linguagem) para la enseñanza, para la escuela y para los profesores). Ñande reko, ñande jeroky, ñane rembi'u, (nuestra cultura, nuestra danza, nuestra comida). Ñamombykjárõ ja'e kuaa upe ichupekuéra gũarã “mba'e porã oguerékóva” ha'e upe mba'ekuaapy oporombo'e haña, ijaguaraha ñe'ẽ ha hekotee guarani rehe; avei umi hekokatu ymaveguare oĩ gueteriva ijapytepekuéra, ha upéva ja'ekuaa oíha gueteri ijerovia ha hembí'ukuéra jejapokuaapyte.

Ñeporandu mokõiha ha'e “¿Cuáles son nuestras ventajas?” Ore ñe'ẽasa rombohasáva atýpe opyta kóicha: Mba'épepa ñande tenonde. Iporã ñanemandu'ávo upe ñe'ẽ “ventaja” ndojeporuveimaha guaraníme; ojeporu Paraguáigua ñe'ẽryrúpentema; upéva rehe rombohasá “mba'épepa ñanetenode” Upéicha rupi ñembohováí ikatu avei oñembohãpe ore roporandu haguéicha. Ñembohováí ojehai ko'ãicha: Xe amotenonde vy'a reko amoĩ mbareteve haña. (Yo priorizo la vida feliz para su fortalecimiento). Nahejáí xerekoha, ndahejáí xe ayvu (no dejo mi pueblo, no dejo mi voz). Mbarete, romotenonde ore ñe'ẽ (fuerza, priorizamos nuestro idioma). Areko ñe'ẽ guarani ha jurua²⁰, mbarete (resistencia) ndahejáí chereko vy'a (tengo el idioma guarani y el idioma blanco/no indio, fuerza (resistencia), no dejo mi feliz forma de ser). Interculturalidade jaikuaaveha teko, ñandéva ayvu, ayvu nhandéva (português, espanhol, inglês), mbarete (resistência), (Interculturalidad es lo que sabemos y vivimos más, nuestro idioma, es también nuestro idioma (portugués,

1 Um dos cursistas gosta de responder sempre com alguma tradução ao português, o que demonstra seu desejo de manifestar as práticas bilíngües que domina.

español e inglés), fuerza (resistencia). Ñande ayvu, ore ayvu, (nuestro -incluyente- lenguaje, nuestro -excluyente- lenguaje). Ko ñembohovái ipahávape jahecha oïha mokõiha jevy upe ñe'ë ayvu, Ñande ha ore rire. Ko'ã mokõi ñe'ë ha'e terarângue ojeporúva primera persona plural-pe, oñembojeréva portugépe "nós" ramo, ndoikoéi rupi ojohegui Roma-ygua ñe'ë apytépe.

Upéicha rupi nhande he'ise ñande opavave (oñe'ëva ha ohendúva); ambue ñe'ë ore ogueroike upe oñe'ëvape añónte; ndogueróikei upe oporohendúvape. Upéva rehe rombohasa kóicha: "Heñói ypy guive ko ñe'ë ha'e che mba'e, ága katu ha'e namba'e, avei"²¹. Jahechakuaa itenondeha hikuái ikatu rehe oñemongu'e heta tekotee ha ñe'ë apytépe (guarani, portugués, español, inglés, ha ambueve), oñangarekokuévo hekokatuteérehe. Upéva ombovy'a ha omombarete ichupekuéra imba'eteépe.

Ñeporandu paha "¿con qué estamos satisfechos?", romoñe'ëasa ha rohechauka atýpe kóicha: Mba'e ñande angapyhy? Ha ha'ekuéra ombohovái: Nhande kuera nhamoĩ py'arory onhondivepa, (Nosotros nos alegramos todos juntos). Ajerovia xerembiapóre, avy'a xejeheve, sinto seguro no que eu quero, (me siento orgulloso de mi trabajo, soy feliz conmigo mismo, estoy seguro de los que quiero). Roguereko ñepytyvõ, (nos ayudamos mutuamente). Anhembo'e ore opýpe, ñembo'e nhande opýpe chamoinguéra – mais velhos, mbarete ore ñe'ë, py'arory oñondivepa, (aprendo nuestro Opy², los ancianos nos enseñan en la casa de oración, la fuerza de nuestra lengua, todos juntos somos felices).

Ñembo'e ñande ayvúpe, ñembo'eha renda, (enseñanza en nuestra lengua, el lugar de enseñanza – la escuela). Ndaipóri mba'ere nhamombe'u, xamói, (no hay motivo para contar, el líder espiritual – el anciano-). Ko ñembohovái ipahávape mbo'eháratemimbo'e nomombe'úi mba'épa ombopy'arory ichupe, imandu'ante uvei pa'i, térã karai rehe, mba'e tuichávaramo. Ambue ñembohovái omyesakã haguéicha mba'etépa he'ise ichupekuéra ko karai guasu ñembo'e rógape guarã, jahechakuaa mba'eichaitépa táva guaraníme oñemomba'e upe ñembo'e. Ambue mba'e guasu oje'éva umi ñe'ëme ha'e mba'éichapa ha'ekuéra omomba'e aty mba'éva: "py'arory oñondivepa"; na'imandu'ái hikuái ñembyasýre térã tekopeteĩ rehe, omomba'e guasu uvei hikuái hekohakuéra; jahecha avei mba'éichapa opa mba'e ohasapaha ñe'ënguéra rehe.

Ombohovái avei hikuái ambueve ñeporandupy oñehenóiva "Franquezas". Ñeporandu peteïha he'i: "¿Con qué no estamos satisfechos?" rombohasáva guaraníme kóicha: Mba'épa umi nome'ëiva angapyhy. Ha'ekuéra ombohovái: Umi ndojohayhúiva kuaái, ndoikuaáiva mborayhu (aquellos que no aman, o que no saben lo que es el amor). Nome'ëiva ore angapy – jerovia ore rehe (autonomía) (no nos hacen felices

2 OPY, casa de reza tradicional do povo guarani.

aquellos que no creen em nosotros (autonomía)). Tendotakuéra nome'ëiva jeykeko guaranikuérape (Los políticos -autoridades- que no permiten la forma de vivir del guarani). Aikotevë ñembo'ére (necesito aulas). Nhembo'eve mais formação, nhembo'e porã –buena formación. Ayvu ryru mbovy oĩ, mbovy mbo'ehára, (hay pocos diccionarios, y pocos profesores). Mba'eita nombopy'arorýiva ichupekuéra ñambyapu'akuaa ambueícha: hekópe ñemba'apo mbo'ehaópe: hesa'i mbo'ehára, hesa'i ñembokatupyry, ha tembiporu rehe ñeikotevë: ñe'eryru ojeporukuaáva távape; ambue, tendotakuéra ndojoykekói upe guarani rekotee. Ipaháramo, ha'ekuéra he'i oíha ijapytepekuéra ndohayhúi ha nojererovúiva itáva rehe.

Mokõi ha mbohapyha ñeporandu oíva “fanquezas”-pe ojojogua: “¿Qué no estamos haciendo de manera satisfactoria?” romoguahëva ichupekuéra Mba'e nosëporã ñandéve?, ha “¿Qué errores hemos cometido?” guaraníme he'iséva: Mba'épepa jajavy?. Upéicha ha'ekuéra omombe'úta mba'etépa ndojapoporã oúvo ha ijaveve mba'épepa ojavy oúvo hikuái: umi itindýva ndoikóva xe aipotaháixa. Xe ajavy umi mba'e porã oikova'ekue (Los que tienen vergüenza y no logran vivir como originarios. No pude aprovechar las cosas buenas que sucedían). Rohejareíramo ore rembiapo, (cuando abandonamos nuestras tareas). Ndaikatúi xeyvu heta (no se mucho de mi idioma). Nhaikuaaipavéi xe ayvu ha xereko (Quiero conocer más mi idioma y mi cultura). Mba'eve – nhanhemboty tekohápe, nhanhemboty nhandéve - ficar no círculo (Nada, nos encerramos en nuestra aldea y nos encerramos en nosotros mismos, nos quedamos em el círculo). Juruá kuery ayvu ñemotendonde – ikangýma oho ñadereko, ndojerokyteiva. (Se da prioridad al idioma de los blancos – está debilitando nuestra cultura, nuestras costumbres). Omobe'u hikuái apañuái oguerekóva ijapytepe kuéra: oĩ ndojererovúiva itávare, ambue ohejarei hekokuéra, oñembotyha ijupe ha ipypekuéra voi ha tekotevë oíva ijapytepekuéra oikuaavérõ hekotee rehegua. He'i javéramo “Oñemboty ijupe ha ipypekuéra”, ore ro'e upéva oikoha ipa'ikuéra voi ñambuégui oúvoma, heta jevy ñembo'e atýpe, ipa'ikuéra he'i jurua (indígena'ýva) kuéra oikuaámaha avei oiko ha ojejapóva ñembo'ehápe. Ha'ekuérama voi ojerure oñemota'anga ha'gua ojejapóva Opype, opavave oikuaa ha'guáicha okahárehe. Upéva rehe avei ore romota'anga heta jevy video ha ro'e ichupekuéra roikuaakataha redes sociales rupive²⁴.

Ipaháramo, oñeporandu “¿Qué debe ser mejorado?” guaraníme he'iséva: Mba'épa ñamoporave va'erã? Ha'ekuéra ombohováí: Nhanhopytyvõmba, ha eju nhandekuéra va'e ojoapy (Que nos ayudemos todos juntos, que vengan y estemos todos unidos). Jahaikuaa ha'e nhambo ayvu porã (Saber escribir y leer bien). Nhembo'e renda (Lugar de enseñanza). Jahai ayvu kuatiáre, nhembo'ehara kuére pe nhapytyvõ ha'gua (Escribir nuestro idioma en el papel y que nos ayudemos a enseñarlo entre todos)²⁵. Ñemomba'e porã ñande ayvu ha'e ñadereko (Enseñar bien nuestro idioma y nuestra cultura). Temimbo'e peteíva ombohováí kóicha 1 ha'e 2^{ha} ñeporandúpe: (Nhembo'eve

ha nhembo'e porã), he'ijārō tekotevêha ojejapo poravê "ñembokatupyryve ha ñehekombo'e porãve". Hesakã porã avei, upéicharō, ha'ekuéra ohekaha jehai porã ha ñemoñe'ê porã. Umíva ogehupytyta, ñembohováí he'iháicha nhanhopytyvō. Ko ñe'ême "nha" oñemosusū terarāngue peteîha atýpe ojegueroikéva ndive (primera persona inclusiva plural); "nho" he'ise "ojupe"; ha "pytyvō" he'ise jepome'ê. Ikatu ñambojere upéicharō "che roipytyvō ha nde che pytyvō" - guaraníme he'iséva ñeñopytyvō, ñepome'ê joasa tembiapópe. Ambue ñe'ëtéva ojeporu katuíva umi ñembohováipe ha'e haikuaa (escribir bien), nhembo'e (enseñar), ohechaukajárō hikuái ojepy'apyha ñehekombo'e porãrehe.

Upe atýpe ñeñomongeta katu oiko guaraníme memeraí, ha portugués ojeporu umi ñe'ëpyrukúpente, ikatu'ýva ñambojere téra ojeporu sa'íva guaraníme: tero ko'áichaguáva "escola", "caderno", "professor"...; ñe'ëtee "escrebir", "desenhar", "estudar", umíva. Sapy'ante katu ojeporu portugués umi oporomoirū ha oporohekombóéva UNIOESTE ha UNILAugua oikūmbykuaa haḡua oje'éva.

4. Tembiporu rehe ñomongeta

Roiporujáro guarani ñe'ê oikoéva ojohegui, upe ojejerure haguéicha, ha rohesa'ýijohárō tembiporu ipyahútava ichupekuéra, rombosako'i rohechaukáramo kuatiahaipyre rojuhúva mbo'ehaokuéra sitio web-pe. Umíva rohechauka pendrive guive, internet hesa'i rupi umi imbo'ehao kuérape. Sitio web roipovyvy mbareteve va'ekue ha'e Ministerio de Educación y Ciencias Paraguáiguápe²⁷. Ko'águi roguenohê kuatiahai oúva heta indígena távagui, ha oguerúva avei heta guarani ñe'ê oikoéva ojohegui. Rojuhu avei upe página web-pe peteî kuatiahai ipukupa jepéva oúva mbo'ehao ndaha'éiva indígena-gui. Paraguái omboguapy'ypy guive léipe guarani ñe'ëteéramo, jajuhukuaa página web-pe heta tembiporu tekombó'erã, ñemoñe'êrã, ñomongetarã, kuatiahai, ha hetave mba'e ojeporúva mbo'ehaoha rehe guarani ñe'ê ñehekombo'épe.

Romaña porã rire umi kuatiahaipyre ñemoakã rehe, táva oúvagui ha ojehaíva rehe, rohechakuaa umi "Ava Guarani" "Mbya Guarani", "Pa'i Tavyterã (Kaiowa Brasil-pe)", umíva ha'e oporohesarenoivéva, ikatu rehe ojeporu apañuái guasu'ýre mbo'ehaoha rupi. Upéicha rupi, hesakã porãiterei guarani mbo'eharakuéra oúva ñembokatupyry atýpe oikuaase haguéramo mba'éichapa oporombó'éta ko guarani ñe'ëita guive, taha'e jepe ra'e ojekuaa ha oñembo'éva ambue tetãme. Oí he'íva oiporutamaha pojoapy oúva Paraguáigui, ndahasyive rupi ijejuhu.

Oí mbo'ehára oiporúmava voi oúvo ko'ã jehaipyre imbo'ehao kotýpe, jahecha "Ler, escrever e ser Guarani no Parana" (PARANA, 2010), Caderno de Atividades ha Libro de Texto do "Nhandereko Jaikuaave Haguã – Ava Guarani" (PARANA, 2011), mokōivéva Secretaría de Estado, Superintendência de Educação, Departamento

da Diversidade do Estado do Paranágui osêva. Upe aranduka peteĩháme ojejuhu tapicha haihára oĩ va'ekue ko ñehekombo'e atýpe: João Joetavy Miri Alves (cacique Añetete távape), Teodoro Tupã Jeguavy Alves (Itamarã táva myakãhára) ha Vicente Jeguavyju Vogado (Xamói, paí táva Añetetépe); ambue aranduka katu, "Ava Guarani" mba'erante jepe ramo, avave oĩva ñehekombo'e atýpe noĩri haihára ramo; hetave ihaiharakuéra ha'e aldea guranigua, opytáva estado do Paraná Norte gotyo.

Ñehesa'ỹijo árape, ojehejava'ekue 12 jasyporundyrã, rohojeyv Escola Estadual Indígena Araju Porã (Itamarã távape) mbo'ehára Livia Morales, UNILAygua ndive. Ñehekombo'e peteĩha roreko mbo'ehára Antonia ndive; ha'e omba'apo número/papapy guaranieta ojeoporúva Parauáipe rehe. Heta roheka internet-pe ha ambue arandukápe papapy oiporúva ava-guarani, estado do Paraná-pe, ága katu ndorohuhúi mamove. Upéva rehe, mbohapyvéva Brasil pegua guarani aty oiporu ñe'ẽ jahecháva ambue ñemohendachaukápe.^{3 4 5}

Tendachauka Iha (Omohendáva haihára, jeporeka rire)

Números	Kaiowa ³	Nhandewa ⁴	Mbya ⁵
1	peteĩ	peteĩ	Peteĩ
2	mokõi	mokõi	Mokõi
3	mbohapy	mboapy	Mboapy
4	irundy	irundy	Irundy
5	po	mbyte	Ñirũi
6	poteĩ	gwapy	mboapy meme
7	pokõi	djoko	mboapy meme rire
8	poapy	djywa'e'y	irundy meme
9	porundy	oma'e	irundy meme rire
10	po	kwerewe	peteĩ ñirũi meme

Mbo'ehára aty oñembokatupyryva ko'ápe ombo'e papapy oiporúva Kaiowa, ha'éva peteĩnte Paraguáigua oiporúva ndive: papapy guaraníme peteĩchante irundy peve; ojoavy ñepyru po guive. Ñemohendachauka 1^{hápe} jahecha papapy oñembo'éva aldea guarani Brasil-pegua añónte. Heta ñambu'éva ikatu ojejuhu Iozodara De Gorge rembiapo UFPR ñe'ẽngatúpe, oñembohérava Conhecimentos (etno)matemáticos de professores guarani do Paraná" (2011). Upe tembiapópe jajuhu hetáichagua papapy oiporúva guarani mbo'ehára estado do Paranáme (DE GEORGE, 2011, p. 115 – 119). Jehecharamóme jajuhu Teodoro Tupã Jeguavy Alves ha Vicente Ava Jegavyju Vogado oipytyvõ hague ramo upe tembiapo jeporekapýpe. Teodoro (Itamarã

3 Benites (2015).

4 Nimbopyruá (2002).

5 Dooley (2013).

tavaygua) ojapo raka'e peteĩ papapy ñemohenda ikatuva'erã oñembo'e mbo'ehao ha'e omba'apohápe, haipyre jajuhúva togue 122 ha'e 123pe³². Kóvape jajuhu ojeporavo guare ramo papapy oiporúva mbyakuéra, heta jevy ojeporúva mbo'ehao indígena guarani oĩva estado de São Paulo, Santa Catarina ha Espíritu Santo-pe;

Tendachauka 2^{ha} (Omohenda jevyva'ekue haihára, Teodoro Tupã Jeguavy Alves rembiapo ypygui, jajuhúva De George, 2011-pe).

Símbolos	Língua Portuguesa	Língua Guarani	Explicação
	Um	Peteĩ	<i>Yvyra pengue</i> (graveto)
<	Dois	Mokõi	<i>Pira ruguái</i> (cauda de peixe)
△	Três	Mboapy	<i>Ou rovy</i>
◇	Quatro	Irundy	<i>Aka'ẽ kora</i> (curral do pega)
○	Cinco	Peteĩ jere	<i>Pira rexa</i> (olho de peixe). <i>Jere</i> (inteiro)
△△	Seis	Mboapy meme	Três e três ou três mais três
△△	Sete	Mboapy meme peteĩ	três mais três mais um
◇◇	Oito	Irundy meme	Quatro mais quatro.
◇◇	Nove	Irundy meme peteĩ	Quatro mais quatro mais um
○○	Dez	Mokõi jere	Dois inteiros.

Ñemohendachauka 2^{hápe} rohechauka ñe'ëasamimi: Meme: ojejapo jevyjevýva. Jere: oĩva jere rupi, oñembohasáva avei “entéro” ramo papapýpe. Pira Rexa (olho de peixe) he'ise mba'e apu'a.

Ary 2010-pe, Teodoro omombe'u Izodara De George maestria-rã ñe'ëhendukápe mba'érehepa oiporavo mbya guarani papapy, jepevéramo ha'e oiko ava-guarani téra ñandéva apytépe:

Ocoy heñói ypy ochentaitrés téra ochentaicuátro-pe, che arekóma 15 ary upéramo ha amendáma. Ore rohókuri Paraguáipe ha roiko upépe poteĩ téra pokõi ary rupi; chemandu'a aha hague mbo'ehao oñeñe'ëhápe castellano-pe areko ramo guare 9 ary. Che rembireko ha'e Paraguáigua, Ñandéva apytere; ha'e ha isy oñe'ë Ñandéva; ha'ekuéra ha'e vai Paim-gua, oñembohérava Kaiowá. Che sy guivo, che ha'e chejehe Mbyaha, aña'ë Mbya, ajecha Mbya. Che sy ha'e rire Ñandéva, ha'éta chejehe Ñandevaha. Upéicha che ajehecha che sy guivo; che ñe'ë ou che sýgui; che añeve porãve Mbya ha sa'ive aña'ë Txiripá, aikumbypa ramo jepe ambue ñe'ënguéra. (DE GEORGE, 2011, p. 290).

Ága katu, ary 2017-pe, ko myakahähára indígena mbo'ehaópe ojeporu upe Paraguái ha Kaiówagui oúva guarani jehe'a oñembo'e haña mitáme. Rohechakuévo

tembiapo hemimbo'ekuéra ndive mbo'ehao kotýpe, ro'ekuaa rohecha ha oiko hague upe Teodoro he'íva ipahakuévo: ha'e ombo'e portugués. Ombo'e meña rehegua (guarani ñe'ême ndaipóri meña kuimba'e térã kuñáva, ojeporuháicha portugués-pe a, o, as, os, ha ambuéva). Rohecha ma'éichapa mitã oguerékova 6 terã 7 ary opuka "ojavy" jave ñe'ënguérapa imeña kuimba'e térãpa kuña. Techapyrã: oñeporandu ichupe kuéra "ovelha"pa mba'e imeña, ha hikái ombohováii "ovelho" he'i rangue "carneiro"; ha'ekuéra oñehekombo'e guaraníme, ha omyesakã hañua ichupekuéra meña rehegua, mbo'ehára Teodoro he'i "feminino" ha'eha *kunha* (mulher), ha "masculino" ha'eha *kuimba'e* (homem). Ambue mba'e ohechakuaáva umi mitã temimbo'e ha'e umi ñe'ë opáva "o" pe ha'eha kuimba'e (masculino) ha umi opáva "a"pe katu ha'e kuña (feminino); ha upépe ojavymimi hikuái, ja'ema haguéicha.

Opakuévo mbo'epy, roñomongeta mbo'ehára Teodóro ndive apañuái oguerúva ñehekombo'épe umi ñe'ë ndajajuhúí gueteriva guaraníme. Meña rehegua ñembo'épe hasyvéntema ñañe'ëta ramo umi mba'e ñamomeña kuaa'ývéva kuimba'épe terã kuñáme rehe: umíva ha'e "apyka", "ña'embe", "ovetã" terã "oga ape".

Ambue mba'e ojejeruréva tekombo'e atýpe guarã³³ osékuri upe aranduka Educação escolar em contexto bilingüe intercultural: línguas indígenas e língua portuguesa, he'ívagui togue 44 – 47pe, oguenohê va'ekue Secretaria Estadual da Educação de São Paulo³⁴, ary 2010pe – ojeporuva'ekue avei aranduka guasu ramo Escola Estadual Djekupe Amba Arandy oíva aldéa Jaragua, São Paulo távape –, ha oñembojojáva'ekue togue 9 – 20 ndive Feliciano Acosta³⁵ aranduka hérava "Chahã – Guarani ñe'ë mokõiha", oñembokuatia va'ekue Asunción, Paraguáipe rehe.

Roñepyrũ moñe'ërã guarani mbya São Paulo³⁶-gui. Roiporuoja ambue umi togue ja'eva'ekue ambue haipyvópe. Umíva omyesakaã porã temimbo'ekuérape mba'éichapa oikoe ojohegui guarani São Paulo ha Asunción távape ojeporúva. Ñomongetahápe, temimbo'ekuéra ohechauka py'aguapýpe oikũmby porãha hikuái ambue guarani. Mbo'ehára Miri de Souza omombe'u ojporu katuiha hemimbo'ekuéra ndive moñe'erã oguerékova tai "x" ha "ch" ohai hañua terarãngue ha'eñóva "eu" ndive (Xe – che), aña katu hyapúpe oikoe ojohegui, he'i

He'i, Sipurinao, upe "x" ojeporúva São Paulo táva aldeaháre, ñande jaiporuháicha ñamohendáta ramo, hyaputaha "tche" [tʃ]³⁷ ramo, ha guarani ñe'ë Paraguáiguápe katu hyapu "ch" [ʃ]. Avei, upe guarani oñe'ëva indígenakuéra Paraguáiguápe umi tyapu "s" ha "sh" oje'e [ʃ]. Techapyrã ja'e ramo Che cacique (eu cacique) hyapúta [tʃe katʃi'ke]. Upéicha rupi, indígena São Paulo pegua iñe'ëryapu jojávaicha indígena oíva Paraguáipe ndive. Ja'eseñaína jajúvo, indígena guarani oñemboja'óramo jepe heta aty'ípe, iñe'ë ndoikoe tuichái ojohegui; ojojogua uveinte iñe'ërapópe.

Na'oretenonde guasúi umi kuatiahaipyépe roñomongeta rypy'ũ rehe ñe'ëtee rehe: ñavõ haipyvo ñemoñe'ë rire roñomongeta ambue ñe'ënguera jeikoe rehe, ha

mba'êichapa oñemboguata kuaa ñehekombo'e. Amo ipahápe, temimbo'e Julinho ha'e Vicente ndive año romba'apo hatã Feliciano Acosta aranduka rehe, ojehaíva ipy guive iñakã meve (ñe'êasa'y rehe) Paraguaihua guaraníme, rohechauka ha roñeha'anguévo haiharaita voi ombo'eháicha, ha'éva ñeporandu ojehejáva ohóvo amo ipahápe oñembohováí haḡua ñomongetápe, ha avei ojehai pyahu jevy rekávo ñemongeta rire.

Ambue aty rorekómivape rohesa'yijó jehaipyre "*Peẽpa peikuaa kuña ha kuimba'e mba'asy vai?* (Vocês sabem o que são doenças sexualmente transmissíveis?)"³⁸ Universidade Católica Dom Bosco – UCDB, NEPI – Programa Kaiowa/Guarani ha Fundação Nacional de Saúde. Roikuaáramo jepe mba'e guasueteha upe jehaipyre, roñomongeta rypy'ũve lingüística-rehe roikuaa porãve haḡua umi ñe'êasa apo rape. Roñomongeta ñepyrũ upe kuatihaiyre ñembohéra rehe, ha ñavõ ñe'êjoajúpe rojuhu hasysa oréve, ndaha'êi upe ñe'ênguéra ñembohasa año; mba'eichaitépa "oñemohendáta" peteĩ tekoteégui ambuépe, uvei – guarani ñemohenda umi ha'e'yva rekóndive. Romuesakáve kóva ambue tendachauka 3hápe:

Tendachauka 3ha (Omohendáva haihára, jeporeka rire)

Ñe'ẽypy	Ñe'ẽasa portugués-pe	Ñemongeta
<i>Peẽpa peikuaa</i>	Vocês sabem?	Igual ao original
<i>kuña ha kuimba'e</i>	Mulher e Homem	As palavras "sexo" ou "sexual" não existem; as genitálias têm os seus nomes individuais, mas não há um nome genérico para nomear.
<i>mba'asy vai</i>	Doença feia	<i>Mba'asy</i> – doença; <i>vai</i> – mau, ruim, feio. Curiosamente, a palavra "transmissíveis" não foi traduzida.

Ore ro'e upe kuatiahai ojehai ppy hague portugués-pe ha'e rupi ñemoñe'ẽ oñeguenohe ha oñemosarambi va'ekue Ministerio de Salud pogyguy, upéicha rupi oñembohasa guarani (kaiowa)pe kóicha: "Peẽpa peikuaa kuña ha kuimba'e mba'asy vai? Roñomongeta avei apañuã rorekóva romba'apo haḡua aldea-pe ñemoñe'ẽrã ojehai ppy va'ekue "juruápe"³⁹. Rojasarekoseve ramo jepe ñe'ẽ rehe ha mba'êichaitépa oñehekombo'e va'erã kóva, ndaikatúí romboyke ñemo'amby oĩva opa ñe'êkuápe. Umi ñemo'amby ikatúnte oñemombareteve uvei hína ñe'êasa ndojejapói ramo hekópe. Ñañoñomongetáva rehe, kuña raẽvete oñegueromandu'a ága oñeñemongeta jave mba'asy rehe. Ha ko'ápe jajesareko porã mante va'erã, "ha'etégui vaicha mba'asy oúva kuñaguante", he'i mbo'ehára-temimbo'ekuéra tekombo'e aty jave.

Ambue mba'e oñehesa'yijóva ha'e mba'êichapa oikoe ojohegui he'isévape ñe'ẽ ha'ekuéra oiporu háicha "ayvu" umi kaiowa terã Paraguáigua oiporúvagui.

Ichupekuéra ayvu ha'e upe índio ñe'ẽ; upégui ou Ayvu rapyta⁴⁰ (ñe'ẽ rapoite); Paraguáigua katu oiporu ñe'ẽ he'ijávo upe ha'ekuéra he'iséva ayvu rupive.

Tendachauka 4ha (Omohendáva haihára, jeporeka rire)

	Ava Guarani ⁵⁸	Paraguai ⁵⁹
<i>Ayvu</i>	1- Idioma, língua, palavra. 2- fala das pessoas.	Griterío, barullo, murmullo, ruído, rumor, alboroto.
<i>Ñe'ẽ</i>	Termo utilizado para se referir aos sons emitidos pelos animais	Palabra, vocablo, lenguaje, idioma.

Oñembojere raka'e he'isévape *ayvu* ha ñe'ẽ ohasakuévo peteĩ atýgui ambuépe, jahechakuaa háicha Tabla 4pe. Indígena mbyápe, *ayvu* he'ise ava ñe'ẽte voi: “Avágui oiko ava oñemopeteĩ rehe tupãnguéra ndive Ñe'ẽ jeporu rupive. *Ayvu* ha'ejoja ava ha tupã karakuete voi”(CLASTRES, 1990, t. 4). “Ayvu” he'iséva ñamoñe'ẽ kuaa kóicha:

[...] he'ise ñe'ẽ; aã katu he'ise avei ñane ñe'ẽ, ñane anã, ñane pytuhẽ. *Ñe'ẽ* ojapo avágui upe ha'etéva, mba'e osẽva tupãgui oiko haãua hetepýpe hóga ramo guáicha. Upe ñemoñare pahápe jajuhu: yvypóra, oikóva ichugui ava upe ñe'ẽ rupive. *Ñe'ẽ* ha'e upe oporomboheko teéva ha omoíva avápe hapicha kuéra apytépe oñembo'ayvu haãua (CLASTRES, 1990, t.31).

Upéva rehe ambue ñe'ẽ ojeguereko imarãngatúva ramo, ñe'ẽ rupive Tupã ome'ẽgui yvypórape hekotee, ha ayvu rupive Tupã ojapo yvypóragui ava oĩkuaáva atýpe.

Ñe'ẽpaha

Temimbo'e peteĩ, xamoi (pa'i) Vicente omombe'u jepy'apy oguerékóva guarani oñeñe'ẽ ha oñembo'éva mbo'ehaópe rehe: “*Umi juru'akuéra ikatúta ñande reity avei, ñande jaipuruvérõ ñe'ẽ ko'angagua ha jaheja pe ñe'ẽ ymaguare*”, (Os brancos podem nos derrubar se nós utilizarmos somente a variante de hoje e abandonamos as variantes antigas). Ha'e ogueromandu'ahína upe guarani ñembo'e'yva kuéra oiporúva gueteri ñembo'e rógape (OPY) ñembo'e ha purahéi ñembo'éreheve (*mborai*). Xamói oporanduséva ko'ápe ha'e: “mba'e guaranípa ambo'e va'erã mbo'ehaópe, ogaháre ha'e ñembo'e rógape” Upejáro, ojerure avei hina oñeñangareko haãua guaraniita jeporu rehe ha mba'e guaranípa ojeporu va'erã ñavõ ñehekombo'e rendápe.

Vicente, oĩ va'ekue voi upe aty peteĩhape, ojerure tekombo'e atýpe ojegueroike haãua hetaichagua guarani jeporu oĩ rupi avei upe jererova, *guata* katuete ojejápoiva indígena guarani apytépe. Upéicha rupive roñomongeta ramo guare UNILA ha UNIOESTE ndive ko katupyry atýrehe, ro'e porã voi tekotevẽha roñangareko ani haãua roho rombeti vai ha roguerovase mba'étei ymaite guivéma ojapóva hikuái

ouvo. Umi mbo'esyrýgui, omoirüva'ekue pytyvohára universidad-gua kueraité voi, osê távape ikatuha ojeporu guarani jehairã upe oñeñe'êva ñembo'e rógape, upépe oñeñangarekovégui umi tekotee rehe ani haguã oiketerei upe colonialismo.

Ojekuaápype mbo'ehao oíva upe comunidad-pe ha'eha Estado ha Sociedad occidental rembijokuái, oí tekotevê upéva oñemohendaguepegua ramo comunidad-gua kuéra rehe, ha hekotee kuéra rehe. Bartomeu Meliá, karai ikatupyruva tekotee ha ñe'ê guaraníme, he'i: "*Sapy'ante che ndajerovia guasúu la escuela-re*", oñemoñe'êasa va'ekue documental-pe guarã "*Che ndajerovia guasúumi escuela-re*"⁴¹. Oreñe'êasa rei portugépe roha'ã kóicha: "De vez em quando, não confio muito na escola". Ore ro'e haguéicha oreñe'êasápe "de vez em quando" ou "*Sapy'ante*"⁴²gui; upévarehe ha'ete vaicha oréve upe jerovia'ỹ oñe'êva rehe Meliá ivevuive upe ñe'êasa ojejapova'ekue españól-pe ha ojehechaukava upe documental-pe; upéicha ramo jepe, upe "jerovia'ỹ" oí gueteri ñañe'êta ramo escuela-re.

Documental-pe, upe ñe'e jagueromandu'áva he'i va'ekue Meliá peteĩ ñemongeta Lutarco López-ndive, Comunidad Mbya Guaranigua, Colonia Mbariguípe. Lutarco ombohová:

Pépengo oñembo'e la escuela-pe pero ndojepokói la ore rekóre, olee kuaa haguánde, pero hetave vese ore ñe'ême ro'e péa ikatu ndoro gueropu'akáiramo oguerova la ore sentido, ambue renda ágoty, pégoty, ndoro gueropy'akáiramo, upéva ikatu ojapo. Porque péa ha'e jurua reko, ndaha'ei orereko. Pe mba'e kuaa roguerekóva upéva la ore mbombaretéva, roikuaa, upéva ome'ê oréve la rohayhu hagua amóape péape ha rohayhu hagua entérope. Mba'e kuaa rohesakã oréve ha roikuaa ha roikuaase avei. (DIARIO GUARANI, 2016, 30' a 31'13")⁴³.

Ipahápe ja'ekuaa jerovia'ỹ noíriha Lutarco-pe; ha'e oguerogũahẽ upe escuela-pe, ha'e he'i: "escuela- pe nojepokói orerekóre, noñeñe'êi ore rekóre", escuela ha'e "ojelee haguánde". Lutarco he'ive; "ikatu roguete ndoroikuaáiramo romombarete va'erãha ore rekotee, upe oñembo'êva escuela-pe ha'égui jurua reko; ndaha'ei ore reko". Opáicharõ he'i upe "Pe mba'e kuaa roguerekóva [jurua reko] upéva la ore mbombaretéva, roikuaa, upéva ome'ê oréve la rohayhu hagua amóape, péape ha rohayhu hagua entérope" Lutarco López omohu'ã "*Mba'e kuaa rohesakã oréve ha roikuaa ha roikuaase avei*", he'iséva "mba'e kuaa oréve guarã ha'e tesakã; roikuaa ha roikuaaseve, avei".

Arandukaporupyre

ACOSTA, Feliciano. Chahã – Guaraní ñe'ê mokõiha. Ed. Marben Asuncion, 2006.

BENITES, Adão F. et al. Avañe'ẽ. Dourados, MS: Editora UEMS, 2015,

- CADOGAN, Leon. AYVU ROPYTA Textos míticos de los Mbya-Guarani del Guaira Boletim No. 227 - *Antropologia*, No. 5. University of São Paulo, 1959.
- CALVET, Louis- Jean. Sociolinguística. Uma Introdução Crítica. 3. ed. São Paulo: Parábola Editorial, 2002.
- CANESE, N. Krivoshein de; ACOSTAALCARAZ, F. (1997). Diccionario: Ñe'ëryru: *avañe'ë-karaiñe'ë, karaiñe'ë-avañe'ë*. Asunción, Paraguay: Instituto Superior de Lenguas, Universidad Nacional de Asunción.
- CLASTRES, Pierre, A fala sagrada: mitos e cantos sagrados dos índios Guarani. tradução Níeia Adan Bonatti. - Campinas, SP Papirus, 1990.
- DE GEORGE, Iozodara Telma Branco. Conhecimentos (etno) matemáticos de professores guarani do Paraná. Dissertação apresentada ao Programa de Pós-Graduação em Educação em Ciências e em Matemática da UFPR, Curitiba. 2011. Disponível em: <https://acervodigital.ufpr.br/handle/1884/27133>. Acesso em 05.12.2019.
- DIARIO GUARANI. direção Marcelo Martinessi – Produção DOCTV Latinoamérica e HD Paraguay TV, 2016. Son., color. Legendado. Espanhol.
- DOOLEY, Robert A. Léxico guarani, dialeto mbyá: com informações úteis para o ensino médio, a aprendizagem e a pesquisa linguística. Associação Linguística Internacional – SIL Brasil, Versão de 26 de agosto de 2013.
- DOS SANTOS DA SILVA, José de Oliveira (Nek'i Satere Mawe), FRANCESCHINI Dulce do Carmo, CARNEIRO, Denize de Souza, 2009. Revitalização linguística e cultural Sateré-Mawé. Anais do SILEL. Volume 1. Uberlândia: EDUFU.
- MUNCHEN, Rejane; BOHNEN, Alice. Educomunicação e Transculturalidade Guarani. Mensagem recebida por <mario.villalva@unila.edu.br> em 04 jul. 2018a.
- MUNCHEN, Rejane; BOHNEN, Alice. Educomunicação e Transculturalidade Guarani. Mensagem recebida por <mario.villalva@unila.edu.br> em 25 jul. 2018b.
- NIMBOPYRUÁ, Catarina Delfina dos Santos Kunhã...[et al.]. Nhandewa-rupi nhande aywu ãgwa: para falarmos nossa língua: livro de leitura nhandewa – guarani. Brasília: MEC, SEF, 2002
- PARANA. Secretaria de Estado da Educação do Paraná. Departamento de Educação Básica. Diretrizes Curriculares da Educação Básica: Língua Portuguesa. Paraná: 2008.

- PARANÁ. Secretaria de Estado da Educação. Superintendência da Educação. Departamento da Diversidade. Ler, escrever e ser Guarani no Paraná. Curitiba, 2010.
- PARANÁ. Secretaria de Estado da Educação. Superintendência da Educação. Departamento de Diversidade. Coordenação da Educação Escolar Indígena. Nhandereko Jaikuaave Hanguã: Ava Guarani. Curitiba: SEED/PR, 2011. (Livro de Texto).
- PERALTA, Anastácio et. al. Peẽpa peikuaa kuña ha juimba'e mba'asy vai? – Vocês sabem o que são doenças sexualmente transmissíveis?. Universidade Católica Dom Bosco – UCDB, NEPPi – Programa Kaiowa/Guarani em parceria com a Fundação Nacional de Saúde. 2ª. Edição julho, 2000.
- SÃO PAULO (Estado). SECRETARIA ESTADUAL DA EDUCAÇÃO DE SÃO PAULO. Educação escolar em contexto bilíngue intercultural: línguas indígenas e língua portuguesa. São Paulo: SEE, Feusp, 2010. 180 p.
- SCHADEN, Egon. Aspectos Fundamentales de la Cultura Guarani. Universidad Católica Asunción, 1998.

GUARANI ÑE'Ë JEPORU JEPYSO HA HETEPY JEROJERA

Tkj. Miguel Ángel Verón

Fundación Yvy Marãe'ỹ, Guaraní Ñe'ë Rerekuapavê, Universidad Nacional de Asunción, CONACYT –PRONII
miguelveron@yvygaraey.org

Merece elogios la lengua guaraní por razones varias: porque es digna de admiración en sí misma, por la historia y la cultura de las sociedades, pueblos y personas que la han hablado y en ella se han hablado; y porque ha sido vituperada y despreciada sin razón ni sentido y debe ser rehabilitada.

Bartomeu Melià

Ñemombyky

Guarani niko hína peteĩva umi América ñe'ë teete ojeporuve ha hekoresaivéva. Ha'e hína ñe'ë tee Paraguái ha Bolivia-pe, ha oĩ provincia ha estado Argentina ha Brasil-pe ojejapyhy haguépe avei ñe'ë teéramo. Yma ojasuru ypýramo conquistador ko yvýpe, ijeporu jepyso yvývo tuichakue javeve; umi tenda oñemohérava ipype ohechauka upéicha hague.

Jepevéramo hetaite ojejahéi hese colonia pukukue javeve, ha oñemboyketese Paraguáigui isãso riréma, ko'agãite peve ha'e gueteri ñe'ë ojeporuvéva Paraguáipe. Ha katu royrõ ha ñemboyke pukuete ohasava'ekue oheja hãimbore iñe'ëharakuéra rehe, ha oguerioike opaveve ñe'ãme hasykueha ojeporúvo opa hendápe ha opa mba'erã; iñemboyke heta tendágui, ko'ỹte Estado rembiapo he ñehekombo'égui, ojokoite ko ñe'ë retepy okakuaávo.

Ko jehaipýpe oñehesa'ýjóta mba'éichapa jepyso ko ñe'ë ojeporu Paraguáipe ha mba'éichapa ojerojera hetepy. Oñehesa'ýjóta mbykymi mba'éichapa ojeporu ojejúvo ymaite guive ha mba'épa ojejapo jepysojávo ijeporu; upéichante avei oñehakã'i'óta mba'éichapa ojejahéi hese ha iñe'ëharakuéra rehe ymaite guive. Amo ipahápe, oñehesa'ýjóta mba'éichapa ojeporu hína ko'ágã ha mba'éichapa ojerojera hetepy, ha upéva ári oñembohysýta mba'e ojejapokuaáva jahechápa ko pojoapy ojeporukuaa opa hendápe ha opa mba'erã.

Mba'emba'érepa oñeñe'ë: ñe'ë jeporu, ñe'ë retepy, guarani ñe'ë.

Guarani ñe'ẽ

Oġuahẽramo guare Europa-ygua, ko ñe'ẽ ojepyso pukuva'ekue América-pe yvýpe; heta hendáicha oñehenói ichupe upéramo. Colonia aja katu haimete ha'e añónte ojeporu Paraguái-pe ha ambue tetãme ko jere rehe (Verón: 2017). González Torres he'i oñepyrũramo guare conquista, guarani-tupi ojeporu etemi hague América-pe yvývo, ko'ỹte ko'ága oĩhápe Paraguái, Brasil, Argentina, Bolivia ha Uruguái, ha michĩmive Perú, Ecuador ha Guayanas. (González Torres, 2007, p.13)

Ko'ága ramo ġuarã ko ñe'ẽ, jepémo oġuejy ijeporu Paraguái-pe ha tetã ijerereġuápe máramo oiko'ỹ haguéicha, ha'e gueteri América ayvu tee hekoressãivéva. Guarani ñe'ẽ niko ipehẽngue heta, popa ayvu rupi osẽ hendive peteĩ hapógui, ha umíva ojepyso ko América-pe yvývo (Guaraní, 2018, p.15). Upe ojevaleha paraguaiġua hína iporuhára hetavéva. Ko tetãme ojevale hese 80% tapicha rupi; umi ppykuéra retã oĩháicha nunga avei oiporukuaa upéva.

Tetã jerereġuápe avei ojeporumimiete, péicha oiko Argentina, Brasil ha Bolivia-pe. Ha'ehína Paraguái ha Bolivia ñe'ẽ tee, upéichante Corrientes Argentina-pe. Guarani avei Mercado Común del Sur (Mercosur) ñe'ẽ tee ha ojeporu pojoapýramo Mercosur Parlamento-pe.

Ko ñe'ẽ, oiko haguéicha opaite América ayvu tee rehe, oñemboykete ha ojejukaseva'ekue Colonia aja ha avei Paraguái isãso rire. Jepevéramo upéicha oiko, ko tetãme haimete ojeporu ha'e año opa peve pe sa'ary XIX, sa'i tapicha España-ygua ou rehe ko tetãme ha iñe'ẽharakuéra hakate'ỹ rehe hese. Reiete oñeha'áva'ekue umi pytaygua ojopy ha oipysóvo castellano ko guarani yvýpe. Colonia aja ndojeporuíva'ekue oñeñomongeta haġua año, ipype avei ojehai kuartia.

La escritura guaraní en la segunda mitad del siglo XVIII era un fenómeno cultural bastante arraigado en la vida civil de los pueblos misioneros. Acuerdos y acontecimientos se documentaban oficialmente en este idioma guaraní. (Melià, 2003, p.281)

Paraguái isãso rire, guarani jeporumeme opa mba'erã, ayvu ha kuatiápe, ojeheja oiko haguéicha opaite tetãme ko Ybya Yala-pe, osẽ rire Europa poguýgui. Umi tapicha omosãsova'ekue tetã América-ygua omboyke ppykuéra ñe'ẽ Estado Nación jerojerágui, ha ojapyhy Europa ñe'ẽ año Estado pojoapýramo ha ñehekombo'erã. Paraguái-pe oikova'ekue hína upe ivaivéva América-pe; ko tetã isãsóvo España poguýgui, haimete guarani año ojeporukuaava'ekue, jepevémo upéicha oñemboyke Estado rembiapógui, ha castellano katu, mbovymi tapicha oiporúva, ojejapyhy Estado ñe'ẽ ramo ha oñemboguata haġua ñehekombo'e.

Luego de la independencia nacional, paradójica e irónicamente, en Paraguay se enraizó el paradigma eurocentrista y la teoría de la modernidad que desdeñan toda manifestación cultural no europea; la lengua guaraní, al igual que otros idiomas

genuinamente americanos, fue soslayada y la atención se centró solamente en el castellano y otras lenguas europeas. (Verón, 2017)

Estado guive oñeguenohẽ tembiapoukapy ojejopy rekávo castellano año jeporu ha oñemohendague guarani. Upe iporo'ovéva oimehína Junta Superior Gubernativa oñapova'ekue, ohasa mboyve peteĩ ary ko tetã isãso hague.

El 15 de febrero de 1812, a ocho meses del inicio de la vertebración de la independencia, la Junta Superior Gubernativa aprobó el documento «Instrucción para Maestros de Primeras Letras», en el cual estableció la necesidad de eliminar el guaraní de las escuelas y prescribió que las enseñanzas se impartieran solamente en castellano. (Verón, 2017)

Ñe'ẽ ñeisãmyhy Paraguáipe

Tetã isãso rire, opa mba'e ojejapóva Estado guive noipytvõĩ guarani ojeporu haña opa hendápe ha opa mba'erã, ha hetepy ojerojera rekávo. Oñemboykévo umi tenda ikatevehágui, ko'ýte Estado rembiapógui, ojeporu péicha péichante, ha péva ohapejoko ichupe ojepysóvo ijeporu ha oñembopyrusuvévo hetepy. Estado rembiapo ha ñehekombo'erã jeporu niko hína mba'e tuichavéva peteĩ ñe'ẽ oñemopeteĩ ha oñembopyahúvo. Paraguáipe oñemboykete guarani ko'ã tendágui ha ojepe'a iporuharakuérage iderécho oikovévo iñe'ẽme.

Ramoite peve, Paraguáipe ojeheka opáichavo ojeporu haña ipype castellano año. Upe Reglamento Gubernamental oñemboajeva'ekue jasypa 1813; Ley de la Administración Pública, 1844-pe guare; Léi Guasu 1870 ha 1940 guare, jepevéramo ndopokói ñe'ẽ rehe, ohechaukase Paraguáipe ojeporuha castellano año. Umi irundyve tembiapoukapy ndojapyhýi tetã ñe'ẽ ha ñe'ẽ tee. Ni peteĩvape ndojepokói ñe'ẽ rehe, katu amo hapópe ojapyhy castellano año tetã ñe'ẽ teéramo, ipype ojehai rehe umíva umi kuation. Upéichante avei, castellano-pe oñemboguata Estado, ñehekombo'e, jeyvéramo oñemboguatasepe opa; ha upéichante avei kuation ári castellano año ojeporu Estado ha privado rembiapópe. (Verón, 2017)

Ko'ã ñe'ẽ ñeisãmyhy oikoe oúvo Léi Guasu oñemboajeva'ekue 1967-pe ha ko'ýte upe oséva'ekue 1992-pe guive. Ha'ekuéra ombojuruja oñeñangarekóvo guarani rehe, ojegueroikévo ñehekombo'épe, ha pokãminte jepe ojeporúvo Estado rembiapópe.

Ñe'ẽ ñeisãmyhy ha ñemoakárapu'ã

Ñe'ẽ ñeisãmyhy niko hína opa mba'e omboguatáva guive Estado ñe'ẽ ko'ẽ pyahurã, jahechápa oñesẽ apañuãĩ oĩvahína térã katu ojehukuaáva tenondevévo, ñe'ẽ rape'apo rupive. Opa tetãme niko oñeisãmyhy ñe'ẽ ojeporúva upépe. Umi tetã heta ñe'ẽ

ojeporuhápe, meme nunga oiko háicha, Estado ohape'apo ha omba'apo omombarete ha oiporu rekávo peteĩ, mokõi térã opaite ñe'ë.

Ojehuva'ekue opa rupi ohechauka katuetei nunga Estado-Nación, ombojoaju ha omopeteĩ rekávo peteĩ tetã, ojapyhyha peteĩva año hembiaapo ñe'ërá, ha omba'apo upéva upe tembiporu okakuaa ha oñemopeteĩvo, taha'e iñe'ëtekuaa ha iñe'ëndýpe ojeporu haña Estado rembiapópe. (Álvarez, Lugo, Fernández y Verón, 2017, p.15)

Ñe'ë rape'apo

Ñe'ë rape'apo niko hína tembiaporã oñemboguatáva ojejepy'amongeta rire ñe'ë ko'ë pyahurã rehe, oñemohendahápe jehupytyrã ojehekáva ñe'ë ñeisãmbyhy rupive peteĩ tetãme. Ipype oñemohenda tembiaporã jahechápa ojeporu tetãyguá apytépe, ojekuaa ha ojekuaapyhy peteĩ térã hetave ñe'ë peteĩ tekoha ojeporuhápe. Osë ñe'ë ñeisãmbyhýgui; hese reheae oñemboguata ojehekáva ñe'ënguérápe ñe'ë peteĩ tetãme, oñemohendápe jehupytyrã, tembiaporã, moõpa oñeguahëse ha araka'épa, ojeypytyjávo ojehekáva (Álvarez, Lugo, Fernández y Verón, 2017, p.15)

Ñe'ë jeporu ha retepy jerojera

Ojehape'apóvo ñe'ë niko ojejapyhy hakã oñemba'apóvo upe tembiporu rehe. Ojejapyhyve irundy hakã: ñe'ë jeporu rape'apo, ñe'ë retepy jeipyguara rape'apo, ñe'ë jekuaapyhy rape'apo ha ñe'ë oñemba'apohína jekuaapyhy rape'apo.

Ñe'ë jeporu rehe oñeñe'ëvo ojepokohína mba'éichapa ojejapyhy ichupe upe tekohápe. Ñe'ë jeporu rape'apo, aipóramo, ha'ehína mburuvichakuéra oñeha'áva ojapo jahechápa upe ñe'ë ndojehachaporã, opavave ta'ijaguara hese upe tetãme. Umi mba'e ojeypyty haña ojeporu léi ha opaite tembiapoukapy oñeguenohëva oñemoañetejávo derecho ñe'ë rehegua. Paraguái, tetã remimoĩmby oĩva ohape'apóvo ñe'ë jeporu hína Paraguái Ñe'ënguéra Sãmbyhyha (PÑS). (Álvarez, Lugo, Fernández y Verón, 2017, p.17)

Ñe'ë retepy jerojera rape'apo rupive oñemba'apo pe ñe'ë retepy ojeipyguarávo. Ipype ojejuhu ñe'ë ñemopeteĩ ha ñe'ë ñembopyahu. Tenondeguápe oike ñe'ëpukuaa, jehaikatu, ñe'ëtekuaa ha ñe'ëndy; upe mokõihápe katu oike umi ñe'ëndy ojerúva tenda ha mba'e pyahu oñembohéra haña, jahechápa upe ñe'ë ojehape'apóva ndoguerokopái pojoapy oikotevëva ojeporu rekávo opa hendápe ha opa mba'erã. (Álvarez, Lugo, Fernández y Verón, 2017, p.17)

Guarani ñe'ë rape'apo

Yma Paraguái isáso guive ha ramoite peve, máramo Estado guive noñemba'apóiva ojehape'apo rekávo guarani jeporu ha hetepy jerojera. Pokã pokã oñemba'apo

ojehetejorávo, peteíva umíva apytégui hína upe Convención ojejapova'ekue Paso Pukúpe upe 18 jasypo 1867-ramo, Mariscal López ojerure rupi oñembyaty haguépe umi tapicha oikuaavéva ko ñe'ë, jahechápa omopeteĩ ijehai; ambuéva ikatu umi terekuapavê ñemoheñoí, Academia de la Lengua y Cultura Guarani, omoheñoiva'ekue 1920-pe karai arandu Moisés Bertoni.

Guarani Ñe'ë Amandaje ojejapova'ekue 1950-pe Montevideo-pe mba'e ndekakuaáva ojehuva'ekue ko ayvu retepy jerojerarã; upe no'õvusúpe ndoko'íreiva'ekue tapicha arandu paraguigua año, oĩ avei tapicha ha'evéva guaraníme Uruguái, Bolivia, Argentina ha Brasil-gua. Iporãiteva'erámo'ã kuri oñemboguatave rire, katu upéicha ndoikói; oñemba'apove guive joajúpe, ikatuporãntekuri oñemopeteĩ ko ñe'ë ojehaiháicha umi po tetãme. Ága katu ko'ága rupi ikatu oñemboguata tembiapo joaju peichagua, jahechápa noñemopeteĩri ko ñe'ë jehai ha jeporu ko regiõme.

Ojepokóvo guarani jeporu rape'apo rehe, ojejuhu avei heta mba'e ndetuicháva oikova'ekue. José Gaspar Rodríguez de Francia omanda ojehaívo guaraníme tetã purahéi, ha upéva tuicha mba'etereiva'ekue; Tetã Purahéi oñehendúmi guaraníme tetã isãso rire pukumi meve. Katu Francia noñepia'ãi guarani ojehaívo, jepevéramo ko ayvu ojeporuetemi upéramo.

Guarani ojeporu haguéicha Ñorairõ Guasúpe umi kuatiahaipyrepe hína mba'e ndekakuaáva ikatuetéva oñema'ë ko ayvu jeporu oñemombarete rekávo. Cháko ñorairõhápe ojehupi yvate guarani ñe'ë jeporu, upe Orden General N.º 51 oñeguenohéva'ekue 28 jasypo 1933-pe, ojapyhýva ichupe ñorairõ ñe'ë teéramo; upe kuatiápe oñemanda marandu opaichaguápe tojeporu guarani añoite. Upe mba'e ojejapova'ekue tuichaitekoéva Paraguái ha América ñe'ënguéra rekoasápe ohechauka mba'éichapa hovamokõi yvateguakuéra guarani ndive; jápoke opa rire upe ñorairõ, ko ayvu oñemboykete jey Estado ñemboguatágui, ojehechagi, ojereko ichupe royrõme ha ojepoi hi'ári opa mba'e omoherakuávaiva ichupe.

Tupão católico ñepytyvõ

Ñe'ë ñeisãmyhy ha rape'apo tuichavéva noñemboguataiva'ekue Estado guive, osë Tupão católico-gui. Ko temimoĩmby ojapyhyva'ekue guarani ñe'ë omyasãi rekávo Kirito ñe'ë. Tekotevêne hesakã ko Tupão ha'e hague pojoapy Europa ombopoguy hañua Ybya Yala ha ojegueroike rekávo amóva reko ha remimo'ã; upéicha rupi oiporu opa pojoapy ohupytýva ogueroikévo cristianismo ha Europa reko. Ha'ekuéra ojapyhy guarani ha ambue ayvu ko yvy pegua ndaha'úi ohayhúgui umi iñe'ëhára téra hekokuéra; oiporu hikuái ikatu haguáicha omopyenda porã ko'ápe Europa pokatu. Paraguáipe niko, añetehápe, hasykuevoi va'ekue oñemyasãivo Kirito ñe'ë guarani'ÿre; upérave, umi pa'i ojapyhy ko tembiaporu hembiapópe, ha upevarã oguerojera ha omongakuaa ko ñe'ë ojeporukuaa haguáicha.

Tuichaitereíniko kuri Tupão rembiapo ojapyhývo guarani ñe'ë ipojopýramo ha mba'éichapa oiporu hikuái opa mba'erã mba'eve'ýrõguáicha. Upéramo ko temimoĩmby ojopy umi pa'i oupyahúvape ko provincia-pe oikuaávo guarani oporombo'e mbovyve Hesu pypore.

El Sínodo Diocesano de Asunción del mes de octubre de 1603, reunido bajo la presidencia del Fray Martín Ignacio de Loyola, Obispo del Río de la Plata, resolvió adoptar oficialmente el idioma guaraní para la enseñanza de la doctrina cristiana por ser la lengua más clara y hablarse generalmente en todas estas provincias, siendo su conocimiento obligatorio para los curas encargados de esa enseñanza. (Romero, 1998, p.21)

Oiporuha javeve, umi pa'i omba'apo ohetejerávo guarani, ha upevarã oguerojera ijehaikatu, iñe'ëtekuaa ha oguenohẽ ñe'ëryru, ha avei ombojere ko ñe'ëme heta arandupy, umíva apytépe Catecismo omoneíva'ekue Concilio de Lima. Karai pa'i Luis de Bolaños ha Antonio Ruiz de Montoya rembiapokue tuichaitekoe va'ekue.

Desde un principio el padre Luis de Bolaños y su compañero se abocaron al aprendizaje de la lengua guaraní. Su gran mérito es haber tomado en serio la necesidad de hablar la lengua para poder anunciar la palabra. Sabían que tenían que ser comprendidos: sus trabajos lingüísticos no tienen otra meta: "Pusieron en la lengua de los indios el catecismo y oraciones para que lo entendieran mejor". (Melià, 2003, p.41)

Umi jesuita misión-pe ojehape'apova'ekue guarani ñe'ë máramo oiko'ỹ haguéicha. Ndaijojahái hembiapokuerakue omopeteĩ ha ombopyahu haña ko ayvu; umi tembiapokue oñehesa'ýjo ha oñemyasãiva'erã ikatu rehe oporoipytyvõ ko'ãga rupi, oñemba'apo mbarete rehe hína guarani ñe'ë jeporu ñemombarete ha retepy jerojera rehe ko tetãme.

La escritura guaraní en la segunda mitad del siglo XVIII era un fenómeno cultural bastante arraigado en la vida civil de los pueblos misioneros. Acuerdos y acontecimientos se documentaban oficialmente en este idioma guaraní. (Melià, 2003, p.281)

Ko'ã tembiapokueita ñe'ë ñeisãmbyhy ha rape'apo rehegua opyta tesaráipe, taha'e umi mbo'ehaovusuha ha Estado rembiapópe, ha péva naiporã. Ñe'ë hekoresãi katui haña niko ojehapyaty ha ojeporuva'erã Estado rembiapópe. Noñeñangarekóiramo hese ha péicha péichante ojeguerekóramo, ha'e ijypy ha ikangy ohóvo.

El guaraní, que en realidad era la lengua española del Paraguay, la lengua en la que se había defendido tantas veces el territorio y el dominio español, aún en contra de los españoles revoltosos, poco a poco, aunque no tan de repente, dejó de ser lengua política y de la política... (Melià, 2003, p.283 y 284)

Añetehápe, tetã ñemosãso ndouporãite guarani ñe'ëme; oñeñangareko, ojuhapyaty ha oñemombarete rangue, ha'e rehe hína ko tetãme omopeteíva, oñemboykete ha mba'veai miëma ojepoi hi'ári. Oikéramo tesaparápe añoite niko umi yvateguakuéra imandu'a hese, ojapoháicha heta tapicha oikéramo tesaparápe, ha imandu'a isy rehe; umi mokõi ñorariõ guasúpe maymave imandu'ava'ekue guarani rehe.

La independencia del Paraguay no se hizo en guaraní sino en castellano. Llama la atención que el guaraní como lengua escrita, por lo que consta en los archivos, desaparece desde 1813 de los archivos del Estado; ni el dictador Francia ni el autoritario Carlos Antonio López tuvieron ningún interés en conservar ni siquiera el rastro de esa lengua para su Estado naciente. (Melià: s. f.)

Guarani ñe'ë repe'apo ko'ãga

Sa'ary XX mbyte rupi guive niko Estado ha iñe'ëharakuéra oñangarekove guarani rehe. Ijegueroike yma 1944-pe Letras mbo'esyrýpe ko'ãgagua Facultad de Filosofía, Universidad Nacional de Asunción-pe guápe; Congreso de Grafía ojejpova'ekue 1950-pe, Montevideo, Uruguái-pe; Instituto de Lingüística Guaraní del Paraguay (IDELGUAP) ñemoheñoí 1961-pe, ijejapyhy tetã ñe'ëramo 1967-pe tuichaiterei mba'e va'ekue ojeguuru rekávo tape pyahu ko ichupe guarã Paraguái-pe ha tetã ijerereguakuérape. Mbo'esyry Licenciatura Guaraní Ñe'ëme yma 1960 rupi ñemoñepyrũ, Ateneo de Lengua y Cultura Guaraní ñemoheñoí 1980 rupi, ha guarani jeroike ñe'ë oñembo'évaramo upérõ tuicha mba'eterei va'ekue ko tetã ñe'ë teépe guarã.

Opávomasá'ary XX, guarani ojejapyhytetã ñe'ëteéramo Léi Guasu oñemboajeva'ekue 1992-pe rupive. Mokõi ary osë rire ko tembiapoukapy guasute, oñemoñepyrũ Tekombo'e Ñemyatyrõ oñemboguatáva Castellano-Guaraníme. Sa'ary XXI-pe hetaitereive mba'e ohupyty ko ñe'ë. Umi tembiapoukapy oñeguenohëva'ekue, umíva apytépe Léi 4251/10 Ñe'ënguéra rehegua, omoheñoiva'ekue Paraguái Ñe'ënguéra Sãmbyhyha ha Guarani Ñe'ë Rerekuapavë, ogueru ko'ë pyahu ichupe.

Ñe'ë ñeisãmbyhy Paraguái-pe ko'ãga

Paraguái-pe niko, añetehápe, ñe'ë ñeisãmbyhýpe mbeguekatúpe oñemomba'e umi ñe'ë ha iñe'ëhárape ha oñeñangareko opaite ayvu rehe. Léi rehe ojejesarekóramo, ko tetã oĩ tenonde ko mba'épe ha oñemboguata oñeñangarekojávo ñe'ënguéra yvotyty rehe. Katu, oje'eva'erã, léi año ndoguerúi ko'ë pyahu, ha'ekuéra omandáva noñemo'aponde'áiramo oñemboguata hañuáicha ha noñemoĩri ramo maymave mburuvicha ha tetãygua oheja hañuáicha tapykuévo colonia rãmbire ohechagíva opa arandupy ha mba'e oúva avaitévagui, mba'everã ndovaléi umi tembiapoukapy. Katu ndoje'ekuaái léi opáichagua oñeguenohëva'ekue vyroreiha; umíva tekotevëterei.

Guarani ñe'ë jeporu ha retepy jerojera oĩháicha ko'ágã

Oñemhohovakéramo ojuhupítýva ko ñe'ëme ñuarã, hetepy jerojera ha ijeporúpe, ojejereterei'ýre oje'éta tuichaiterei oñemotenondeha hetepy ñemopeteĩ ha ñembopyahu ijeporúgui. Añetehápe niko ko ñe'ë retepy jerojera rehe areterei guivéma oñemba'apo ojejúvo, aranduka kakuaaite *Tesoro de la Lengua Guaraní*, ohaiva'ekue Antonio Ruiz de Montoya, 1639-pe guive oñeñepyru ojeipyguara hetepy tuichaháicha. Ojehejáraro jepe upe rire pukuporã, oñembojoapyjey sa'ary XX, oje'éma haguéicha ko haipýpe.

Guarani Ñe'ë Rerekuapavẽ oñemoheñoiva'ekue 2012-pe, ha'evahína tapicha arandu aty omba'apóva hetepy jerojera rehe, hetaitereíma hembiapokue, jepevéramo viru kytomínte oñembohasa ichupe Estado guive. Pokõi ary oñemoheñoĩ haguépe, ha'e ohaĩ ha omoañetéma hekoguataha, oiporavopaitéma tapicha ipype ñuarã, hekovéma léi rupive ha oñepyru'uma ohesa'ýjo ha ohakã'i'o guarani, ha'evahína hembiaporã tee. 2017-pe omoĩmakuri ñe'ëhára pópe guarani jahaikatu; 2018-pe omyasãima guarani ñe'ëtekuaa peteĩha, ko'agaitéramo omba'apohína oguenohẽ rekávo guarani ñe'ëryru guasu, ha'étava hína guarani ñe'ëryru peteĩha ojehaíva ko ñe'ëmevoi, ha ñembosako'ípe ojejasarekopaitehína opa mba'e oguerekova'erã rehe koichagua tembiapo kakuaa. Umi tembiapokue oñemyasãimava ha oñemyasãitava niko oñemaytyrõve, oñembopyrusuve ha oñemboho'ovéta tenondevévo, katu, oje'eháicha Terekuapavẽme, tekovẽ oñeguenohẽ ojeguerekóma hañua umi pojoapy. Ko'áva ko'ëreire oñemyatyryõ ha oñembopyrusuvéta hína.

Kurivévo, ko temimoĩmby omba'apota'hína ovicheajey potávo umi tembiapokue oñemyasãimava'ekue, ha oko'íta omba'apo oguenohẽvo ñe'ëryru umi término oje'eha rehegua, ojeporúva umi tenda guarani oñemboyke haguépegui, jahechápa ko ayvu ojeporukuaa avei upe rupi. Po arýpe ojehupytypáramo ko'ã ojehekáva, ikatuete porãnte oje'e guarani retepy oñembopyrusumaha, iporã oje'éramo, oñemopeteĩ ha oñembopyahu porãtama ojeporukuaa hañuáicha opa mba'erã. Katu mba'éichapa oĩhína ijeporu.

Guarani ojeporuháicha ojejúvo niko ndojoguerahái ojopógui hetepy jeguerojera ndive. Tuicha itapykue hína ijeporu hetepy jerojerágui. Peichatantevoi niko peteĩ tetãme umi yvateguakuéra ha polítiko maymáva oñemohatãhápe ani hañua democracia oñuahẽ ñe'ënguéra poruhakuérape. Léi Ñe'ënguéra rehegua ojehupytykuri hatãitemi omba'apo rehe guarani ñe'ë myasãiharakuéra; maymave terekuára Guaraní Ñe'ë Rerekuapavẽmegua yma guive ko'ágã meve omba'apo guarani rehe, oha'arõ'ýre mba'eveichagua jehepyme'ë. Upéicha rupi hembiaapo osyryryporã ha ohupyty ohekáva hasy'ý rehe.

Umi tetã remimoĩmby omba'apova'eráva guarani jeporu ñemombaretére nome'ëi ijehogui ome'ëva'erã ha avei ndojehesape'ái hikuái mba'épa ovalehína opaite ñe'ë.

Añetehápe Paraguái Ñe'ënguéra Sãmbhyhápe heta oĩ tapicha iku'íva omba'apo guarani ha mayma ayvu ko'ë pyahurã rehe, katu upe temimoĩmby rasaite michĩ ha viru apokytãmi oñembohasáva ichupe katu ohechauka mba'éichapa Estado ohechagi ñe'ënguéra. Ipresupuesto ndohupytyí 5000 millón guarani, ha upévore hasykue oñeisãmbhy ha ojehape'apo haña hekópe ñe'ë, ko'ýte Paraguáipe heta ñe'ë rehe oñemba'apova'erãhápe.

Tembiaporã guarani ojeporu haña ñe'ë teéramo peteĩcha castellano ndive niko oĩ mbohapyve tetã pokatu pópe: Tetã Rekuái, Parlamento ha Judicial. Tetã Rekuái ryepýpe ojehuhu Tekombo'e ha Tembikuaa Motenondeha (TTM), tuichaitekoéva hembiapo; ha'ehína ñe'ë ñembo'e ha jekuaapyhy rerekua, ko kásope guarani ñembo'e ha jekuaapyhy oĩ ipópe.

Ko temimoĩmbygui ndojehapo'oi tembiguerovia ohapejokóva guarani ñe'ë ñembopyahu; tekombo'e mokõi ñe'ëme oñemboguatáva niko, añetehápe, ojeporu oñembohendague haña guarani ha oñeñotý hendaguépe castellano; umi mitãrusu hogapy ñe'ë castellano-va oñemoarandu gua'u 12 ary tekombo'e mokõi ñe'ë castellano-guaraníme, ha omohu'ã rire secundaria katu ndaikatúi oiporu guarani oñomongeta haña mba'e ojehúva hekovépe rehe; henondépe ojehuhu umi mitãrusu hogapy ñe'ë guaraníva, oiporuporãitereíva castellano omohu'ãvo bachillerato; ha añarã katu, katuete nunga umi mitãrusu ojapyhy castellano iñe'ë teéramo ha oñembyesarái hogapy ñe'ëgui. Tekombo'e mokõi ñe'ëme oñemboguatáva Paraguáipe, pe oĩhaichaite, ha'ehína tembiporu ojepyso haña castellano ha oñemohendague guarani, ha'éva yvateguakuéra kerayvoty yma tetã oñemosãsoha ára guive. Ko'agaite peve -ha tamora'e oñemoambue ko'ërõ ára- guarani ñe'ë ojeporu jeguakáramo añõnte Estado rembiapópe. Ojeporu sogue sogue jeguakarãramo, umi tetã remimoĩmby oñembohérava guarani ha castellano-pe ojehupytyva'ekue 2013-pe peve oñeñgahẽ.

Tojejupinte peteĩ mba'yругuata ohóva Paraguágui Ciudad del Este-pe tojehecha ojeporúpa mokõive tetã ñe'ë tee umi marandu ojepysóva tesa renondépe rrúta hũ pukukue javeve. Térãkatu tojejapyhy kuatia oiporúva TTM térã oimeraẽ tetã remimoĩmby ojehechakuaa haña guarani nda'ijaieteha upe rupi. Péicha ndaikatumo'ãi oñembopyahu ko ñe'ë, mba'eveterã ndovalemo'ãi Guarani Ñe'ë Rerekuavẽ ñepia'ã ombopyahu ha ombopjoapy hetávo ko ayvu, Estado ha tetãyguakuéra apytépe ndojeporúramo oñeñe'ë ha ojehai rekávo opa mba'e rehe ha opa hendápe.

Oñembyapu'ahávo

Ojejapyhy guive tetã ñe'ëramo yma 1967-pe, guarani ñe'ë rehe oñeñangareko Estado guive ha avei iñe'ëharakuéra ohapyatyve imáta. Ko'ãga ramo ñuarã, léipe

oñembojojáma ichupe castellano ndive. Léi 4251/10 Ñe'ënguéra rehegua katu omanda oñeñangarekove haña hese; artículo 3^{ha}-pe he'i: "Estado ombojeroviaveva'erã guarani ñe'ë, kóva ha'e rupi tetã reko tee kuaaukaha, tetãyguápe ombojoaju ha omopeteiva, ha ñe'ë ojeporuvéva tetãpyre".

Ojehechakuaava'erã guarani ñe'ë rehe oñeñangarekoitereiveha ko'ága rupi yma 100 térã 200 ary guarégui. Sa'ietereíma oiméne oĩ iporuhára ojevavira térã oñeñembohoryha oiporu rehe ko ñe'ë, oiméramo ojehe gueteri ko'ã mba'e, oiko haguéicha ymavémi. Umi temimoĩmby omba'apova'eráva ijeporu jepyso ha hetepy jerojera rehe tuichaite mba'e, ha ohechauka Paraguái osëhahína iguatágui. Katu, oje'eva'erã, opa mba'e ojejavovahína Estado ha tetãyguakuéra apytépe ndohupytyi veraha guarani ojeheteroja ha ojeporukuaa ha ojeporu rekávo opa hendápe ha opa mba'erã. Ndojehapo'ói vera niko Estado ha tetãyguakuéra apytégui castellano año ñemotendondese ha umi tembiguerovia vai ha japu ojepoiva'ekue ha ojepoiva guarani ári.

Oporoipy'apyva'erã mba'éichapa castellano omohendague hína guaraníme. Kuñataĩ ha kari'ykuéra apytépe iñe'ë'ypy castellano-va hetavéma, ha ndaha'évéima guarani yma guaréicha; ha kakuaa apytépe katu umi oiporuraëveva'ekue guarani hetaitereive; mitã, mitãkuña, kuñataĩ ha karia'y sa'ive oikuaa oúvo ko ayvu, kakuaakuéra nombhasaséi rupi ichupekuéra, ha ñehekombo'e mbo'ehaopégua nombhapéi rupi ojekuaa ha ojevayhúvo. Censo 2012-pe guare (Última Hora: 2012), he'i 10% paraguáigua oheja Hague guarani. Ndojehejaĩ rupi guarani ñe'ëharakuérape oikovévo iñe'ëme niko ha'ekuéra ojejopy oikuaapyhývo castellano ha ohejávo iñe'ë tee; upéichante avei, ha péva upe ivaivéva, tembiguerovia guasu ojeguerekóva ko tetãme ojopy sy ha túva oiporukuaáva castellano ha guaraníme ombohósavo hogapýpe Castilla ñe'ë año.

Oñembohekove puku, oñemoherakuã ha oñemohesãĩ jey haña ko ñe'ë, tekotevētereĩ ojevape'apo Estado guive ijeporu, tetã ñe'ë tee háicha. Upe aponde'a oñembosako'iva'erã opaite ñe'ë poru rendápe guaráicha, ko'ýte umi mokõi tenda tuichavévape, ha'éva ogapy ha tekombo'e ñemboguata. Mokõivépe guarani noĩporãĩ. Ogapy ymaite guive ha'eva'ekue tenda ojekuaa ha ojeporuhápe guarani, sy ha tuvakuéra ndoiporukuaái rehe castellano; upéicha rupi ombohósáva hikuái iñemoñarépe ijayvu añoite. Ko'ága ramo guarã katu hetaitereĩ sy ha túva oiporukuaáma castellano, guarani javeve, ha ombohasa iñemoñarépe peteĩháva año. Ñehekombo'e mbo'ehao ha mbo'ehaovuspegua katu oñemboguata castellano-pe añoite nunga. Oimeraë tapicha ikatu omohu'ã Escolar Básica térã bachillerato castellano rehe año. Upéichante avei peteĩ kakuaa omohu'ãkuaa iñemoarandu mbo'ehaovuspegua oikuaa'yetére guarani. Katu, mba'eveichavéramo, mitã, mitãrusu térã kakuaa iñe'ë guarani añoiva ndaikatumo'ãi omohu'ã umi mbo'esry oñeñe'ë Hague; katuetei

ha'ekuéra, oñemoaranduséramo, oikuaapyhyva'erã yvateguakuéra ha Estado ñe'ĕ: castellano.

Ko'agaitéramo ko tetãme ojeguereko juruja añetete ojuhupi rekávo guarani yvate, ojeporúvo ayvu ha kuatiápe opa mba'erã ha ojerojerávo hetepy ojeporukuaa haña; upéicha ojejapo'ỹramo ipokãta ohóvo iñe'ĕhára ha castellano omohendaguéta ichupe pya'eteve. Oñeguenohẽ haña guarani ha iñe'ĕharakuérape ipirégui, ojhape'apova'erã, oñemohendava'erã tembiaporã ha oñemboguatava'erã oñemombaretejeývo umi tenda ikangyhápe oúvo, ha ojeroikeva'erã umi tenda máramo oike'ỹ haguépe voi ymaite guive, ha'evahína Estado rembiapo, tekombo'e ñemboguata, ko'ýte mbo'ehaovusúpe.

Mba'everã ndovalemo'ãi tembiapoita omboguatavahína Guarani Ñe'ĕ Rerekuapavẽ omopeteĩ ha ombopyahu rekávo guarani, ijaveve mbarete ha kyre'ỹme noñemombaretéiramo guarani jeporu. Ñe'ĕ jeporu ha hetepy jerojera rape'apo katuetei ojoguerahava'erã ojopógui, oikeva'erã ojokuápe ha oñemboguatava'erã oñondivete.

Arandukaporupyre

Ávarez, Lugo, Fernández, Verón. (2017). *Compilar la terminología guaraní existente y elaborar nuevos términos en el ámbito de la informática e internet*. Tomo 2. Asunción, Paraguay.

González Torres, D. (2007). *Cultura guaraní*. Asunción: Servilibro. http://www.portalguarani.com/590_dionisio_gonzalez_torres/1061_cultura_guarani_2007__obra_de_dionisio_gonzalez_torres.html.

Guarani Ñe'ĕ Rerekuapavẽ, Academia de la Lengua Guaraní. (2018). *Guarani Ñe'ĕtekuuaa, Gramática Guaraní*. Asunción: Servilibro.

Melià, B. (2003). *La lengua guaraní en el Paraguay colonial*. Asunción: Centro de Estudios Paraguayos Antonio Guasch.

Melià, B. *El guaraní desde que el Paraguay es independiente*. S. f. [en línea]. <file:///C:/Users/Miguel/Desktop/El%20guaraní%20desde%20que%20el%20Paraguay%20es%20independiente>.

Romero, R. A. (1998). *Protagonismo histórico de la lengua guaraní*. 2.ª ed. Asunción: Arte Final.

Verón, M. Á. (2017). «Paraguay: una nación pluricultural con dos lenguas oficiales». En *Revista de Lengua i Dret, Journal of Language and Law*, (67), p. 106-128. DOI: 10.2436/rld.i67.2017.2948

E'A. "Porqué los jóvenes van dejando el uso del guaraní" [en línea]. 17 de setiembre de 2011, <https://vivapy.wordpress.com/2011/09/17/porque-los-jovenes-van-dejando-el-uso-del-guarani/>

Última Hora. "Un 10% de los paraguayos dejó de hablar guaraní, según el Censo 2012" [en línea]. 21 de diciembre de 2012, <https://www.ultimahora.com/un-10-los-paraguayos-dejo-hablar-guarani-segun-el-censo-2012-n586920.html>

PARAGUÁI ÑE'ĒNGUÉRA TASYÓPE. ATLAS LINGÜÍSTICO GUARANÍ-ROMÁNICO (ALGR) MARANDUETA

Tk. Martín Ramírez Machuca
ID (Instituto Desarrollo) pegua mbo'ehára
E-Mail: kikemachuca@gmx.de

Ñemombyky

Conquistador oġuahẽ guive Latinoamérica yvype, ha ko'yte Paraguái yvype, ko tetã nosẽi rupi para peve, castellano ndojepysói oiko haguéicha ambue tetã Latinoamérica-peguape. Ñe'ẽ jojuhu, Paraguái rehe oñeñe'ẽrõ, omoheñoive peteĩ ñe'ẽ ayvu, heta hendáicha omochi'ĩ térã ombohekojeravéva tetã ñe'ẽ tee mokõivépe. Ko ñe'ẽ oikoitémava Paraguaiġua ayvu apytépe héra ko'ãicha: “jopara” térã “jehe'a” guarani taípe ha “yopará” castellano taípe. Ko'ãgaité heta mba'e oje'e ko ayvu oike mbaretéva mokõive ñe'ẽ retepýpe rehe, oĩ peteĩ tembiapokue jepeve oñe'ẽva ikatuhahína oñemoñe'ẽtekuua upe jopara ha tenondeve omohendague kuaaha guaraníme. ALGR (Atlas Lingüístico Guaraní-Románico) oñeçuenohẽva'ekue 2002-pe iñasãiva (Peteĩha, Sociología de la Lengua rehegua) equipo lingüístico Universidad de Kiel, Alemania-pegua, pojoajúpe Universidad Evangélica del Paraguay ndive oguereko marandu ñe'ẽ rehegua ohechaukáva tetã ñe'ẽnguéra tee jojuhu reko guata iñepyrũmby guive. 300 mapa imarandu ñe'ẽnguéra rehegua reheve ha porandu aty umi ñe'ẽ momaranduha ombohováiva rupive ojehechauka mba'éichapa oĩ mokõive ñe'ẽ. Ko'ãgite ko'ága, ko marandu haihára ohechaháicha, oĩ tasyópe, ndaipóri rupi peteĩ ñe'ẽ rape'apo oñembosako'íva oñondivepa ha hekopeporã mokõive ñe'ẽ moakãrapu'ãrã. Castellano ha guarani oiporúva paraguaiġuakúera oñemochi'ĩ ha ombohape imbareteve haġua ñe'ẽ ayvu: jopara, tenondeve ikatuete porãnteva oguereko iñe'ẽtekuua, oikóvo upéicha chugui Paraguái ñe'ẽ jehe'a, omboykévo guaraníme. ALGR marandu, nomyatyrõiramo jepe mba'eve, ojeporu ha oñehesa'ỹijokuévo ikatu ombohape mokõive Paraguái ñe'ẽ tee okakuaa haġua peteĩteĩ ha'ekuerahaichaite.

Mba'emba'érepa oñeñe'ẽ: sociolingüística, atlas lingüístico, castellano teete, castellano oñembojehe'áva, guarani L1.

1. Ñepyrũby

Ojekuaaháicha, España ñe'e térã castellano, Paraguáipe oikoháicha, ou latín-gui, oje'eporãiteséramo ñe'ẽ guarã latín vulgar-gui. Conquistador ñe'ẽ guahẽme, upe castellano oñemosyiva y rupive ojeju aja, ijysaja hetãma oñe'ẽ guahẽramo ñe'ẽ guarã América yvype, ojekuaavévo hese Andalúz ñe'ẽ, temimo'ã ko'ãga meve ojekuaa porãva castellano América-pe oñe'ẽ ñe'ẽva retepype.

Ojehechávo moõpa Paraguái oñemohenda ha ndoguerékoi rehe tape oguenohẽtéva ichupe parãpe, castellano upérõ guare ikatu gueteri oñehendu ko'ãga rupi, kóva peteĩ castellano itujámava, upéicha rupi Paraguái castellano ojoavy upe ojeporúva amo España pegui.

Conquistador ojojuhu rupi ypykuéra ndive oñepyrũ peteĩ grupo étnico pyahu: Paraguaiagua, hembichecha mokõiva, peteĩ henda guivo Europa-gua ha ambue katu apeguavoi, guarani ñe'ẽ rupive. Ko grupo étnico pyahu ñe'ẽkõi: castellano ha guarani, ko'agaite mokõive tetã ñe'ẽ tee. Castellano ha guarani ñe'ẽ jojuhu ombohape ñe'ẽ mbohapyha, guarani ñe'ẽkuaatýpe oñehenóiva *Jopara* térã ñe'ẽ *jehe'a*, *code mixing* y *code switching* joguaha. Guarani, castellano ha ñe'ẽ ayvu *jopara*, ombohape oñema'ẽ haña Paraguái retã rehe hyepy ha oka guivo ñe'ẽnguéra rapykuehorã. Paraguái oĩ rehe Brasil ykére, oje'ekuaa tetãnguakuéra ñe'ẽ irundyha: portugués ñe'ẽ, América yvy conquista aja Portugal-gua ogueru va'ekue.

Estudio oñemboguatáva guaraní-románica rupive ejehecha pypukuvekuua ñe'ẽnguéra Paraguáipe ojeporúva reko, ojehechakuáva irundy ñe'ẽ retepype (castellano, guarani, jopara ha portugués), oñema'ẽ ñe'ẽ umi ñe'ẽ ojeporu sa'ivéva ha tetã ambuegua mba'éva oikovéva umi colonia hárupi Paraguái yvype rehe: colonia germánica, asiática, árabe ha ambue.

Ojekuaaporãve haña ko ñe'ẽkõi oñembohapyva Paraguáipe ko'agaite, jahecha ha ñahesa'yjóta ALGR (Atlas Lingüístico Guaraní-Románico) marandu. Oñema'ẽta tuichaháicha mbohapy mba'e tekotevẽtereiva rehe:

1. Castellano teete Paraguáipe.
2. Guarani ñe'ẽ ypyramo.
3. Castellano jehe'a guarani rehe.

Ko'a guive ojehecháta umi tapicha oñemba'eporanduhague remiandu, oikéva ALGR corpus-pe. Ko tembiapo oñemboguata tetã tuichakue ha michĩmi Argentina ha Brasil-pe.

2. ALGR (Atlas Lingüístico Guarani-Románico)

Ko atlas oikuave'ëva mba'e pyahúpe ojejuhu 50 tema oñe'ëva ñe'ënguéra reko Paraguái pe rehe ha 300 mapa rupi, ohechaukáva Paraguaigua rembihecha iñe'ënguéra rehe.

ALGR niko hína peteĩ Atlas sociolingüístico ha avei sociología de las lenguas-pegua, mokõive oma'ë rehe mba'éichapa oikove oúva ñe'ënguéra oje'ëva okápe ñe'ëhára apytégui ha ñambuekue: Peteĩ henda guivo ñe'ë ha ambue henda guivo sociedad.

Hesakãporãve haña, peteĩ atlas sociolingüístico oheka ko'ã mba'e:

4. Ñe'ë rekópe oikóva aty sociedad-pegua ojoavýva apytépe. Upéva he'ise hína umi mba'e oikóva umi atýpe.
5. Fenómeno metalingüístico opaichagua tapicha atýpe, upéva he'ise umi mba'e oje'ëva.
6. Umi fenómeno ojehe'áva: ojejapo ha oje'ëva umi tapicha atýpe (metalingüístico ha lingüístico ñembojoja).

Ko atlas omboguata estudio ojaróva ñe'ëhára remiandu ñe'ë jeporu rehe ñeñongatu ha ñehesa'ýijo ári, jepéramo ndaha'ëi tuichakue, sociología de las lenguas ha sociolingüística he'íva, ndoikói ko atlas-pe he'iháicha, ko tembiapo hína umi mba'e tenondeve oñembogautátava ñe'ënguéra rehe ñe'ëguarã.

3. Mba'épa ha mba'éichapa upe ALGR

Ko atlas heñói oñomina rupi Paraguái ha Alemania, omoakã Wolf Dietrich, Universidad de Münster/Alemania, Almidio Aquino Universidad Evangélica del Paraguay, ha Harald Thun, Universidad de Kiel-pegua. Ko tembiapo oñemoñepyry 1992 guive osẽ peve aranduka peteĩha oñe'ëva sociología de las lenguas rehe. Ko aranduka ojehepyme'ë M.E.C. ha Programa para el fortalecimiento de la Educación Bilingüe ñopytyvõ rupive, viru oñembojeyve'ýva rupive: ATN/SF 6053-PR.

Heta hína umi tapicha oikuaa pypukúva oipytyvõva ko atlas apo, oñepyry guive hu'ã meve umi ipahápe osëva. Ko artículo haiha hína peteiva umi ipahaitépe oipytyvõ va'ekue ko atlas oikuave'ëva mba'e pyahu.

Aranduka Sociología de las lenguas rehegua oñemboja'o mokõime: a) peteĩ tomo oiháme umi informante tetã tuichakue javevegua remiandu ha ñ) peteĩ tomo 300 mapa reheve, oñemboja'óva avei kóicha, 1) fenotípico, 2) meña rupive ha 3) poligónicos.

Pe tomo mapa rehegua hína ko'ãicha:

7. Umi mapa tuichaháicha nunga hína punto simbólico rehegua, ojoajúva mapa poligónicos rehe. Punto simbólico ojehechauka peteĩ kurusu rupive, círculo

oĩva ohechauka umi mba'e ogehupytyva, círculo henyhẽva ohechuka peteĩ valor ijyvatevéva, círculo nandi katu valor hesa'ivéva.

8. Mapa fenotípico ohechauka fenómeno tuichaháicha, tapicha oñemba'eporandu hague rupive ohasáva rehe oñema'ẽ rire, upéva he'ise ojehechakuaaha peteĩ fenómeno michĩmíramo jepe peteĩ hendápe.
9. Mapa poligónico ohechauka Paraguái tuichakue peteĩ tapiz oguerékova figura geométrica rupive. Umi figura geométrica ohechauka moñitetépa oñemba'eporandu ra'e. Kóva oñeha'ã hagua ojejesareko Thiessen teoría de los polígonos rehe. Ko'ã figura geométrica osẽ oñembojoaju rire ojuehe umi punto: ko'ápe oñeñe'ẽ hína punto encuesta oikoha rehe. Mapa poligónico-pe ndojehechaukaí umi representatividad oje'éva, upéicharamo jepe ojeporu sa'y hũ oje'óva ohóvo hũngy peve, ojehechauka hagua valor cuantitativo. Hũva ohechauka valor yvateve ha morotĩva valor cero.

Tomo ojeguerekóva ko atlas-pe ojehechakuaa Museo Andrés Barbero-pe, ojeguerekopaitehápe ko atlas.

3.1 Informante Aty

Eñemyesakã haguéicha tapykueve, punto simbólico hína umi círculo oñemboja'óva kurusúpe.

Ta'anga 1^{ha}. Puntos simbólicos.

CaGII

CaGI

CbGII

CbGI

Aty oĩva oñemohenda criterio sociocultural ojehechakuaáva mbo'ehaópe ha ary oñembotýmava rupive. Umi oĩva clase alta-pe opyta yvate círculo-pe ha oĩva clase baja-pe opyta yvy gotyo círculo-pe. Línea vertical oĩva omboja'o círculo generación rupive: okakuaapámava asu ha imitáva akatúa gotyo.

Criterio sociocultural oñemohenda ojehecha rire mínimo de escolaridad oñeñuahẽha nivel secundario-pe, ko criterio oĩ clase alta ryepýpe (Ca), ha mínimo de escolaridad oñeñuahẽha nivel primario-pe oñemohenda clase baja-pe (Cb).

GRUPO DE INFORMANTES	CRITERIO	
	Nivel de escolaridad	Edad
CaGII	Alto (mínimo: nivel secundario)	Anciano ≥ 50 años
CaGI	Alto (mínimo: nivel secundario)	Joven 15-40 años
CbGII	Bajo (desde “sin instrucción!” hasta sexto grado)	Anciano ≥ 50 años
CbGI	Bajo (desde “sin instrucción” hasta sexto grado)	Joven 15-40 años

4. Volumen oguerékóva

Marandu oñembyatýva oñemaranduno'õ aja oñemohenda haña oñema'ẽ umi ojeheguáva guive rehe, oipytyvõva ko atlas apohápe ohecha ha oikũmby haña umi informante omombe'úva. Hesakã porã haña ko tembiporu oguerékóva, tekotevẽ ojejesareko ojoja mapa ha imarandu rehe.

Oñemarandumono'õ 17 departamento ha 94 távape.

5. Fenómeno lingüístico ojekuaáva ko atlas-pe

5.1 Castellano teete

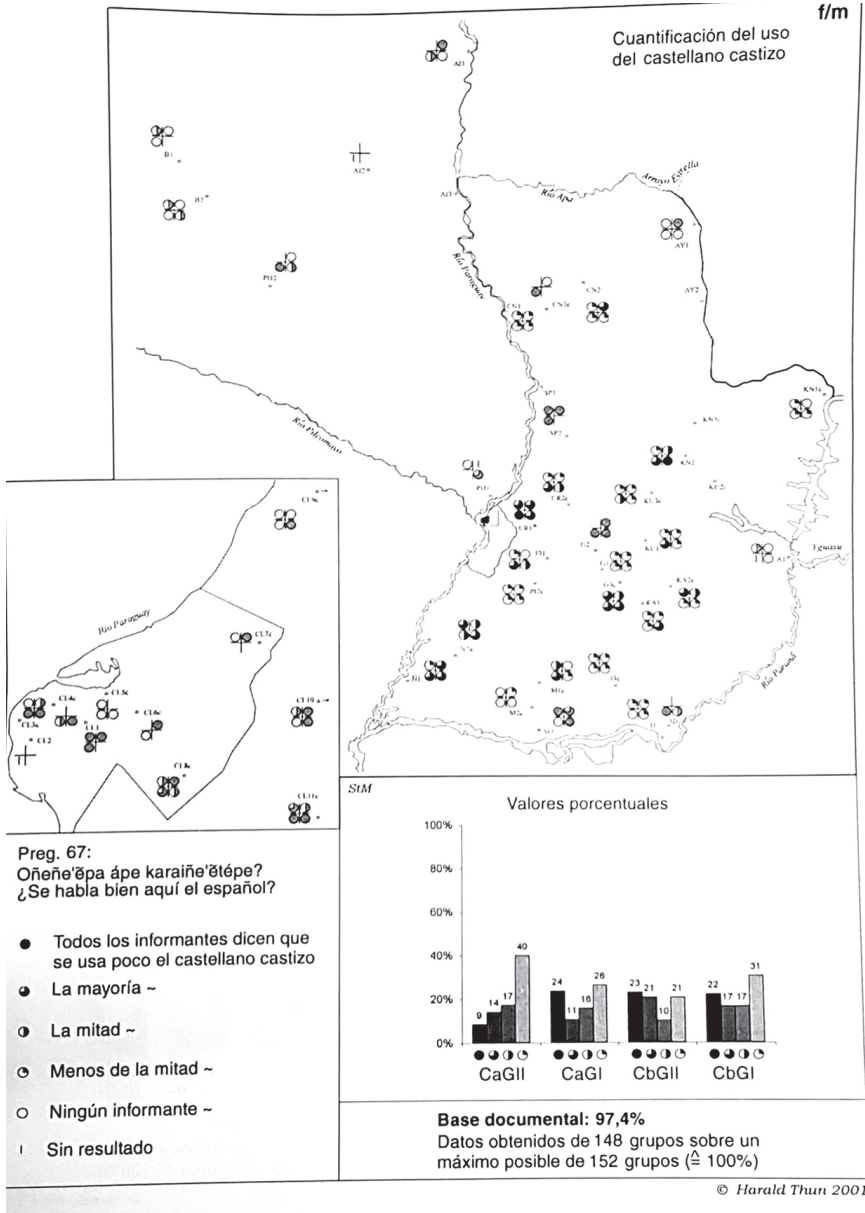
Mokõi ñe'ẽ ojojuhúvo, Paraguáipe oikoháicha, oĩ pa'ũ michĩmi oipe'áva mokõive ojehegui, ndojekuaaporã rupi mba'eichate pevépa peteĩ ñe'e ipúro gueteri, péicha oĩ ñe'ẽnguera ko'agaité. Oĩ oñe'ẽva diglosia rehe, ambue katu he'i oĩha ñe'ẽkõi ojováva ohóvo, katu oĩ avei oykekóva peteĩ jehe'a ñemoñepyrũ, upéva hína: jopara.

Oñemyesakãporã haña, térã ojehechakuaa hañaunte jepe mba'eichate pevépa ipúro gueteri mokõive ñe'ẽ, ko atlas-pe oĩ marandu ombohápétava ojehecha rekávo mba'eichaitépa oĩ castellano oñe'ẽva Paraguáipe. Oje'éma haguéicha ko artículo-pe, ã mba'e hína umi informante remimo'ã, katu ha'ekuéra he'íva ombohape ikatu haguáicha ojehechakuaa oĩha pureza peteĩ henda peve castellano-pe.

Ko'ága jahecháta mapa P^{py}. 54-pe. Castellano teete:

Informante remiandu ojepapapyre.

Mapa P^{py}. 1. Castellano teete

Oñemyesakãma haguéicha, umi círculo henyhẽ hũva ohechauka opavave informate apytépe ojekuaa hague pe fenómeno. Upéva he'ise, informante omombe'uha oñeñe'ẽha castellano teete. Upéicharamo jepe, oñembohysiyhápe ojekuaa CaGII-pe, 51% hetave informante apytépe ombohováí oñe'ẽha castellano teete. La mita, ijapyteguikuéra, 9 % ohecha porãve castellano teete. Upéicharamo jepe, GI heseguápe, hetave avei informante he'iva oñe'ẽha castellano teete, 34 % reheve, ojojávo péicha umi informante pe aty ombohováiva oñe'ẽha castellano teete rehe.

Clase baja-pe katu ojehecha peteĩ valor significativo pe barra ohechauka hetavéva tapicha ombohováiva encuesta, generación II^{ha} ha generación I^{hs}. 33 % generación II^{ha} ha 26 % generación I^{ha}.

Ko'ã marandu oñembyatypyre ohechauka tapichakuéra ombohováiva encuesta ojojahápe, oñemombe'uha umi táva oñemba'apo haguépe oñeñe'ẽha castellano teete.

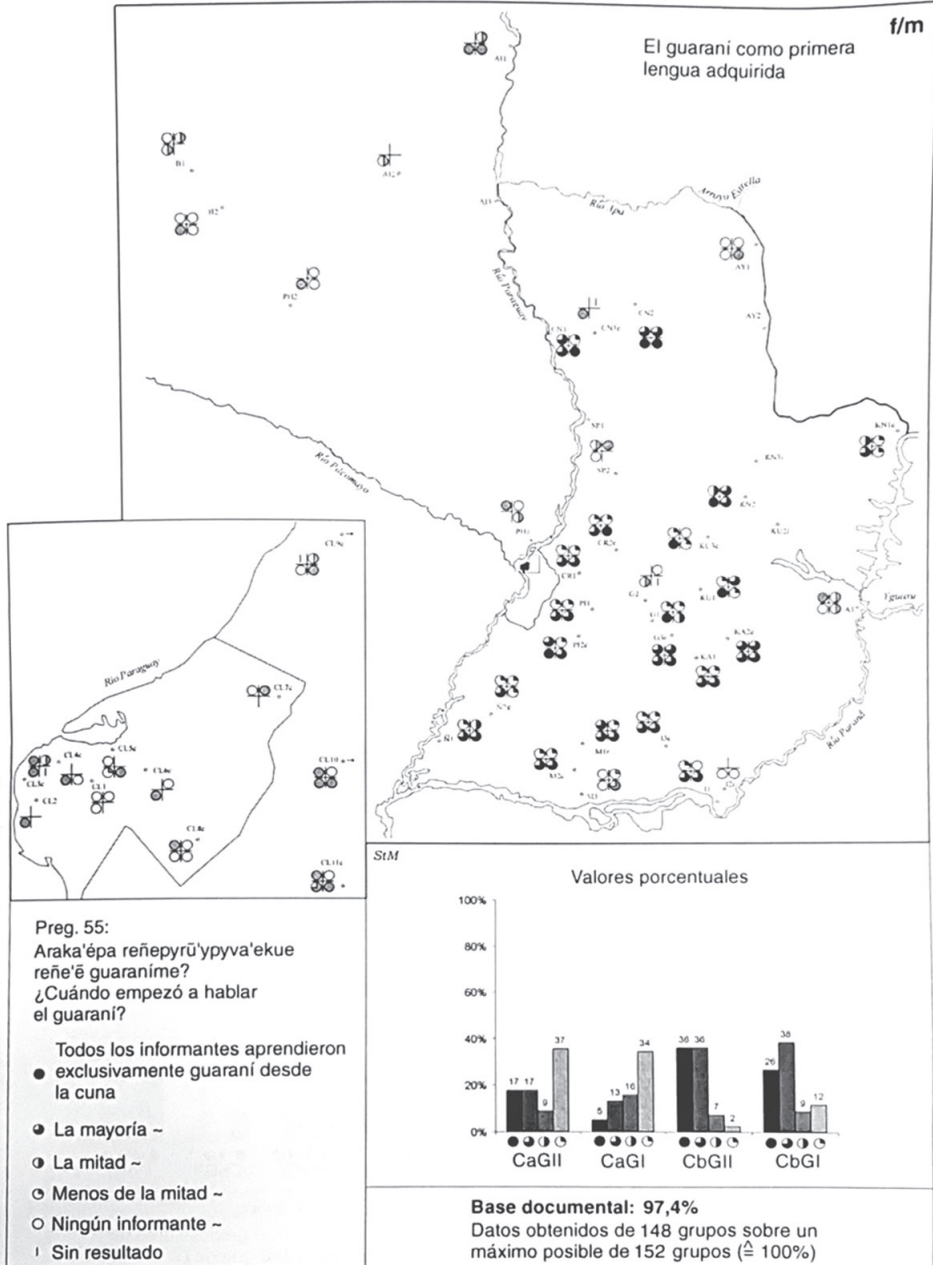
5.2 Guarani ñe'ẽ ypýramo

Ojehechaháicha encuesta ombohováiva remiandu castellano teete reko Paraguáipe rehe, ko'ágã ojejesareko mba'eichatépa ohecha hikuái guarani ñe'ẽ ypýramo.

Umi marandu tuichakue oikuaaukaháicha ko'ápe, ojehechakuaa guarani ñe'ẽ ypýramo, encuesta ombohováiva apytépe oiporuha 50 %. Kuña ha kuimba'e apytépe oñehesa'ỹjohápe, kuimba'ekuéra he'i guaraniha hína iñe'ẽ ypy.

Mapa P_{py} 2. Guaraní ñe'ë peteîha ojekuaapyhýva

Mapa 68

© Harald Thun 2001

Ojejesarekóramo marandu oñemono'õmbyre rehe clase ha generaci3n rupive, jahechakuaa CaGII-pe valor yvateve ojekuaaha sa'ive la mita encuesta ombohováiva apytépe, ojehechakuaaha guaraniha hína ñe'ẽ ypy, upéicharamo jepe oĩ 17 % he'iva guaraniha iñe'ẽ peteĩha ha 9 %, ha'éva la mita umi encuesta ombohováiva apytégui, he'iva guaraniha hína iñe'ẽ peteĩha.

CaGI-pe ojehecha hetavéva, 13 % he'iha guaraniha hína iñe'ẽ peteĩha ha 37 %, sa'ivéva la mita encuesta ombohováivagui, he'iha guaraniha hína iñe'ẽ peteĩha.

CbGII ha CbGI-pe ojehecha umi valor ojoavyha oñema'ẽ porãve hañuáicha guarani rehe ñe'ẽ ypyramo. Umi valor ohechakáva 36 % generaci3n II^{ha} rehe ha 38 % generaci3n I^{ha} rehe ohechauka guaraniha hína ñe'ẽ ypy opa henda oñembohováihape encuesta tetãpyre.

Marandu ogehupytyva Paraguay táva, Central Departamento-pe (cuadro oñembotuichavéva) ohechauka guarani namemeiha tapichakuéra ñe'ẽ ypy. Umi tenda hũngyha ohechauka ko fenómeno.

ALGR marandu he'iháicha ha peteĩ orden estadístico rupive, ikatu oje'e oñembyapu'ávo guarani oĩha tenonde ñe'e ypyramo, mokõihápe oĩ castellano jeporu joja ha mbohapyhápe castellano.

Ko tabla k3vape ojehechakuaáta ogehupyty añetéva umi ñe'ẽ ypy rehe ojejesarekokuévo.

Tabla Nr. 2. Valores absolutos

Primera lengua adquirida:		Guaraní	Castellano & Guaraní	Castellano
Grupo:				
Todos los grupos		51,3%	21,1C	15,5%
CaGII	f	42,5%	26%	31,25%
	m	51,5%	18,5%	19,25%
CaGI	f	24,75%	32,75%	25,5%
	m	39,5%	27,75%	16,25%
CbGII	f	59,5%	10,75%	12,75%
	m	75,25%	6%	8,75%
CbGII	f	56,25%	23,25%	6,75%
	m	76,25%	1,75%	6,5%

Ko tabla-pe ogehupyty añetéva oñemombykyvehápe ojekuaa porã ipeteĩha atykuéra ohechakáva guaraniha iñe'ẽ ipyramo.

Tabla P^{py}. 3. Valores simplificados

Primera lengua adquirida:		Guaraní	Castellano & Guaraní	Castellano
Grupo:				
Todos los grupos		alto	bajo	bajo
CaGII	f	mediano	mediano	mediano
	m	alto	bajo	bajo
CaGI	f	bajo	mediano	mediano
	m	mediano	mediano	bajo
CbGII	f	alto	bajo	bajo
	m	alto	bajo	bajo
CbGII	f	alto	bajo	bajo
	m	alto	bajo	bajo

Ko'ã marandu rupive ikatu ojehechakuaa guaraniha hína ñe'ë ypy ogehupytýva tetãme, téra ikatu oje'e ojekuaaha pe fenómeno, katu kuñanguéra Capital-pegua omboyke'imi guarani ñe'e ypyramo.

5.3. Castellano oñembojehe'áva (jopara)

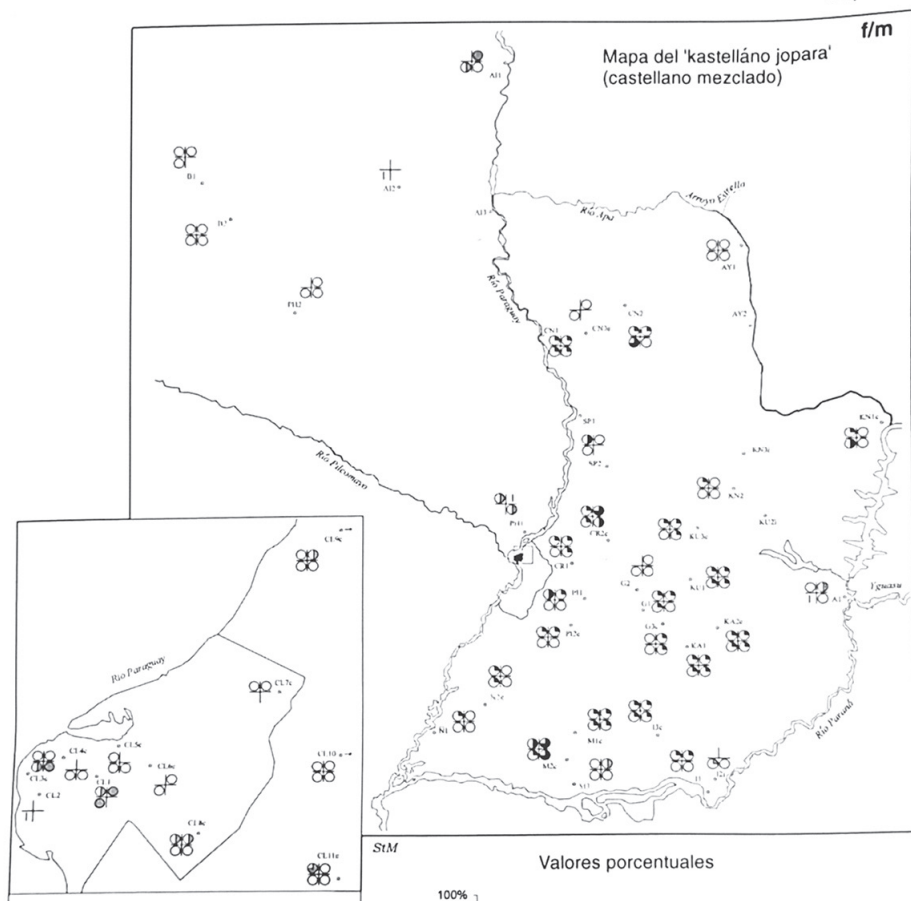
Ojehecha ogehupytýva ojehekakuévo temiandu castellano rehe ñe'ë teete ramo, upéicha avei guarani, hovái ohóva ñe'ë ypyramo. Ko'ãga ko artículo paha gotyo ojehecháta, michĩmi oñeikũmbýva ALGR maranduetégui, jopara reko, umi informante remimo'ã ja'eporãiteséramo guarã mokõi ñe'ë jehe'a rehe. Tapykueve oje'emaháicha, ñe'ë jojuhu ogueru hendive heta mba'e, ko'ápe ojehecha ogueruha ñe'ë mbohapyha ñemoñepyrũ, heñóiva castellano ha guarani jojuhúgui

Ko jopara, taha'e castellano téra guarani jehe'a, ko'ãgaite hína Paraguái retãme ñe'ë ojeoporúva oñemomamarandu haña, tuichaháicha ñañe'ëtaramo. Oñembohysyikuévo, ojehechakuaa ko'ã ñe'ë peteĩ teĩ oguataha hape tee rehe, ha mokõive oñembohekoseha ikatu hañaicha imbareteve.

Ko'ãga ojehecháta mapa P^{py}. 15 ohechakáva marandu castellano jehe'a rehe.

Mapa P_{py} 3. El castellano oñembojeha'áva.

Mapa 51

Ojehecha mapa-pe umi punto simbólico nahenyhēiha oñembohysývo, upéva he'ise ndaha'eiha ku oñemomba'etereiva castellano jehe'a oñeñe'ēva tapicha atýpe, upéicharamo jepe umi punto henyhē'yva ha hūngýva ohechauka hina oñeñepyruha ojehechakuaa oĩ añeteha peteĩ castellano ojehe'áva.

CaGII-pe, 17 %, la mita informante apytégui, he'i itávape oñeñe'ēha castellano jehe'a, hembyre isarambi 49 % sa'ivéva la mita encuesta ombohováivagui, ha michĩmirõ jepe oĩva avei 3 %, oñembyatyhápe hetave encuesta ombohováiva.

CaGI-pe, valor naiñambueguasúi, oho 5 % guive 37 % peve, ohechaukáva castellano oñeñe'eva itavakueraha rehe, ha'eha castellano ha guarani jehe'a.

CbGII ha CbGI-pe, valor hesa'i, ha upéva rehe ikatu oje'e ko atýpe sa'i gueteri ojehechakuaa oïha castellano ojehe'áva.

Ikatuvoï oje'e ko'ã atýpe noñeimo'ãietehavoï oïha mokõi ñe'ë iñambuéva ojuehegui katu ojojuhuha, ha ichuguikuéra oñepyrũha peteĩ ñe'ë jehe'a ha'ekuéra oïporúva iñe'ë tee ha iñe'ë ypýramo. Ikatu nombo'ajéi kóva ha'eha castellano jehe'a, katu ha'eha guarani jehe'a.

Paraguay táva, Capital-pe, ojehecha oïha punto nandi ha ojekua hũngy sakãmië. Ápe, oñembyapu'ávo ikatu oje'e noñeimo'ãiete gueterihavoï oïha peteĩ castellano ojehe'áva, jepéramo oï heta tavaha rupi tetãmby rehe ojehechakuaamaha ojehóvo ko mba'e. Kóva rupive ojehechakuaa hovakeygua, oïha peteĩ guarani ojehe'áva, añetehápe ojeheróva "jopara".

6. Ñemohu'ã

Oñeñepyrũ ha techapyrãramo, ko jehaipyre ouporãta ñe'ënguéra rapykuéri oñemoarandu ha omba'apóva ojesareko hağua ALGR (Atlas Lingüístico Guaraní-Románico) marandu rehe, ojejyeko rekávo mokõive tetã ñe'ë tee reko, ha ko'ërõite togehupyty mba'e hetaitéma ojehekáva, ñe'ëkõi añetete jeporu. Ikatu gueteri ogehupyty upéva, umi marandu ojehechakúa ko jehaipýpe omyesakã rupi guarani ñe'ë oku'e mbarete gueteriha oñemboheko hağua castellano-icha ha ijyke rehe.

Castellano teete, guarani ñe'ë ypýramo ha castellano jehe'a, oïva tembiporu tuichaite ALGR-pe, ningo mbohapy mba'e oñeñe'ëhague ko jehaipýpe.

Encuesta ombohovaíva remimo'ã ko'ã mbohapy mba'e rehe, ohechauka porã guarani ñe'ë noñemboykeiha, térã ndaha'eïha ku opakuaáva heta tapicha he'iháicha pérupi.

Oñeha'ārõ tapicha omoñe'ëva ko jehaipy, ijeheguiete tohesa'yjomi ALGR marandu, oñemombareteve hağuaicha Estado remimoimby omba'apóva tetã ñe'ënguéra rehe rembiapo. Ñaipytyvõ tahekoveresãi ñane ñe'ënguéra.

7. Arandukaporupyre

Thun, Harald; Pereira, Maria Gloria; Harder Andreas; Peemõller, Johanne; Ramírez Machuca, Martín, Atlas Lingüístico Guaraní-Románico (ALGR), Kiel: Westensee-Verlag, 2002.

YPYKUÉRA ÑE'Ë ÑEMBOHEKORESÁIJEY HA ÑEMOMBA'E. GUARANI ÑE'Ë REHEGUA TEMBIAPOKUE PATAGONIA ARGENTINA-PE

Tkj. Sonia Ivanoff

Universidad Nacional de la Patagonia San Juan Bosco (UNPSJB), Argentina.

Ñemombyky

Ko tembiapópe ojehechauka ha oñemombe'u mba'éichapa oñemoingovejey ha oñemomba'e ypykuéra ñe'ë, ko'ýte GUARANI ÑE'Ë, oñemboguatáva oúvo 2014 guive, Cátedra libre de Pueblos Originarios (CLPO) renda guive, omba'apóva Universidad Nacional de la Patagonia San Juan Bosco (UNPSJB) guive, opytáva Patagonia Argentina-pe.

Ko mbo'ehaovusu guive oñeñeha'ákuri oñembohováí opaichagua joja'ỹ oĩva ava'aty ha mba'e'apo rupive ojehechakuaáva Comodoro Rivadavia távape, kóva oñeikumbývo naiporãiha tekombo'e joja'ỹme oñemboguatáva. 2008-pe, oñemoheñói CLPO, oguatáva educación superior kuápe, oguerojeráva opaichagua tembiapo ikatútava uguata tembikuaareka ryepýpe. Ha ko'ãichagua tembiapo omombarete ha oipe'ave hokẽ opa henda rupi omba'apóvape ava'aty, ndaha'éiva ypykue ñe'ë, pytagua ha ambueyguha ha iñe'ëmokõiva ndive.

Jeporeka ñehesa'ýjo rupive, ojehechakuaa tekotevẽtereha oñemongu'e opaichagua tembiapo hemikuaaheta ha iñe'ë'etáva apytépe, taha'éma mbo'ehaovusu rupi; oñemoherakuãvo avei tekombo'e ryepýpe umi oñemoaranduvahína oikuaa ha oiporukuaaha opaichagua ñe'ë, omba'apo ha oguerojerávo iñarandukuaaty mayma apyte rupi. Ha péicha, oñeñeha'ã oñemyasãi tembiapo oporomboyke'ýva rehegua, ko'ýte omboaje ha oguerekóva hesa renondépe opaichagua teko añete, ikatu hañuáicha ojekuaa guarani ñe'ë ambuéva ykére tojoja ha toñeñepyrũ toñemomba'e avei hekópe, ko'ýte iñe'ëharakuérape tojehechakuaave avei.

Mba'emba'érepa oñeñe'ë: Ñemohesãijey, ñemomba'e, ñe'ë'eta, ypykuéra ñe'ë, guarani, mapuche ha quéchua.

Cátedra Libre de Pueblos Originarios (CLPO)

2008-pe, heñói ñepyrũ Cátedra Libre de Pueblos Originarios UNPSJB-pe, peteĩ tenda omba'apótava educación superior-ramo ha oguerojerátava opaichagua tembiapo hambikuaa hetáva kuápe. Ko'ã jehupytyrã tuicha omoingove ha ojegueroike avei

ava'aty ndive, ypykuéra ha ndaha'éiva avei apytépe, pytayguáva ha ñe'ëmokõiva ndive. Ojehupyty haña ko'ã mba'e, oñemopyrenda heta jehupytyrã ojeguerojerátava tekombo'e ñe'ëmokõiva ñemboguata rupive, oñembosako'ikuévo opaichagua tembiapo mbohapy ypykuéra: mapuche, guarani ha quéchua ñe'ëme.

Upéichante avei, mbo'ehaovusu guive ojehecha ha oñemboguata tembiapo oñeikotevëva, ojehechakuaahápe mayma Comodoro Rivadavia pegua temimbo'e omohu'avo imbo'esyry, oikuaa ko'ã ñe'ë rehegua, oĩ ypykuéra ñe'ë ojeporúva mba'apoha rupi ha ambue tenda okakuaavetaháre avei.

Ambue mba'e iporáva ojehekava'ekue ha'ehína mitã ha mitãrusúpe ñepytyvõ, oiporúva ypykuéra ñe'ë ha oikéva tekombo'e kuápe oñepyrũvo oñehekombó'e, taha'éma inicial, primario térã secundario ha terciario avei, ojehechávo ko'ã ava'aty oñe'ëva ypekuéra ñe'ëme, hetavejey imbo'eharakuéra ha ñangirũvo noikũmbýi mba'e ñe'ëpa upe oiporúva. Ko'áva oikohína heta henda rupi ha upéicha rupi heta mitãrusu ohejarei secundaria-pema ha ivaivéva katu hogapy sarambipa, oimo'ã ha ohechágui mitãrusukuéra hogapy ojeipa ha péichape ha'ekuéra omohu'ã imbo'esyry taha'éma ijarýi térã itaita ndive hetã teépe.

Ko'ã mba'e ohechauka mba'éichapa upe mba'e'apo ñemombarete ha ojehapejokóvo ndaikatuvéima oiporu ñe'ë ypy, itapykuévoma mbo'ehaópe, ko'ýte yvyporaháicha ogurekokuaáva kuri hasýma ohupty haña hekópe.

Oñeñepyrũramo jepe 2014-pe opaichagua tembiapo oñemyasãivo guarani ñe'ë, 2015-pe ae oñemopyrenda ñepyrũ ha ojekuaáma Centro de Idiomas Originarios, CLPO ryepýpe.

Ijehupytyrãnguéra apytépe ojehechakuaa oñemoingoveva'erãha ypykuéra ñe'ë, he'isévahína ojehechakuaa ha ojekuaaukava'erã ko'ã ñe'ë. Hendivekuéra oñemoherakuã ypykuéra ñe'ë ha ñe'ëhára ojejuhúva tavaháre, ojekuaahapehína mba'éichapa tekombo'e ryepýpe okañy térã ndaiporiha mba'eve. Ambue jehupytyrã katu hína ypykuéra ñe'ë ñemomba'e, he'iséva oñemongu'e ha ojeporu haña hekópe oñembotapykue ha ndojeporuvémava opa henda rupi, imbaretegui estado política educativa, omboyke ha omomborياهوve uvei ypykuéra reko.

Tembiapo ñemoingove ha ñemombarete rehegua oguata ojoykére ikatu haña'icha oipe'a upe tekombo'e oñemboguatáva colonia aja guivéma, omoha'eñóva oimo'ãgui ha'enteha opavavéva rovake. Ha ojehupyty haña ojekuaava'erã mba'éicha ha mba'épa upe apañuãi tuichavéva mba'e'apo ryepýpe, ko'ýte oñeñe'ëramo ypykuéra ha pytagua ñe'ëpetẽ ha mokõiva rehe.

Upévore, oñeñe'ëramo interculturalidad rehe, oñeikũmby ha'eha petẽ tembiapo político, epistemológico ha educativo (Corbeta, 2018). Kóva nde'iséi oñehekombó'ekuaaha ypykuérape año térã oikuaa haña ambue mba'e'apo

reheguáva. Sa'ary XX-pema, ha ko'ýte XXI ryepýpe, okakuaave ohóvo peteĩ estado hembikuaa heta, ava'aty ha ñe'ĕtáva ryepýpe.

Upéicharõ, interculturalidad oñemboguatakuaa kóicha: a) peteĩ hendáicha –EIB-, ã) oñemboguatávo peteĩ enfoque educativo kuápe ha ch) upe ohováva tekombó'égui año ha oma'ëve yvypóra rekovére.

CLPO-pe ñguarã tuichaiterei mba'éva, ko enfoque intercultural toikove política pública kuérape guarã oñeha'ãvo omombaretejejey tembiapokue rupive, opa ojehecháva ypykuéra mba'éva, pytaygua ha ambuevéva avei. Aipórõ, interculturalidad ojokupyty ñe'ĕmokõi rehe, ñe'ĕme ojoajúva ha katu tembiapópe imombyry ojuehegui.

Oñeikũmby haña mba'érepa interculturalidad ojehekýi ñe'ĕmokõigui, tekotevẽ oñehesa'ỹjo pypuku tembiasakue ryepýpe, ha upeva'erã ojejevykuaa oñemopyrendáramo guare estado-nación sa'ary XIV-pe, oñemoha'eñóva, ha'ente ko yvýpe, peteĩ tetã año, heko tee añóva ha iñe'ĕpeteíva avei. Ha péicha oñemopyrenda tetã latinoamérica-pe, omongakuaa haña ojapoháicha oúvo, omboyke ha ndojehejaiva'erã ypykuéra ñe'ĕ, tojeporu'ỹ mba'e'apo, opa mba'e iñambuéva, oikove haña'icha peteíva añónte. Añetehápe, ko'ã ñe'ĕ apytépe ojeporu avei tavaháre, okaháre ha ogapýpe, hetáma oĩ ndoiporuvéimava, ojehechakuaávo haimeteha omano térã oguetevoi. Ambuéva katu ojehechakuaa ha oikove ñe'ĕ ambue kuápe, ome'ĕvo hekoasakue ha imba'e teéva ha péichape ojeporu meméva, oikove ha heta ro'y pukukue ñemokañy ha pytũmbýpe.

Interculturalidad ava'aty rembiapo ryepýpe, ojehechakuaávo ojeporukuaaha heta hendáicha, ko'ýte peteĩ tendápe, ohechakakuaa pe máva iñe'ĕkõiva –pykuéra ñe'ĕva – oiporúvo umi ñe'ĕ ikangýmava oúvo, ha'etévaicha imbaretejeýva colonialismo renondépe ha ko'ýte ojehechávo imbareteveha tekombó'e oñemboguataháicha ohafejoko katuíva ichupekuéra okakuaa ha oikovévo iñe'ĕ ypype.

Tekombo'e peteĩ ñe'ĕme año imbarete gueteri, ha imbovy ojehechakuaa haña ypykuéra ñe'ĕ térã pytaygua mba'éva, péva ojehu guarani, quéchua ha aymara ñe'ĕme. Ko'ã mba'e ojehu peteĩ tenda ymaite guive oikohápe ypykuéra oñe'ĕva -guarani, mapuche, quéchua ha aymara- ko'áña oñemboja'opáva hikuái heta tetã rupi ha nda'areiete peve oikove ha ojehechaiva'ekue ambue hendáicha.

Oñembopyahúmaramo Léi Guasu 1994-pe, ojegueroike mba'e'apoeta reheguáva, oñemboajévo ñe'ĕnguéra ha upépe estado política pública omombarete gueteri colonia mba'éva añónte ha argentino-kuéra ouha peteĩ ygarata guasúgui, oikepaha umi europeo he'iháicha art. 25 Léi Guasu pegua, peichaitéva ko'áña meve. Henondepekuéra sa'i ojehecha ñe'ĕeta rehegua tekombó'e kuápe, oikovévante upépe – interculturalidad cultural – mba'e'apo rehe oñe'ĕva ha katu noñemba'apói jehajerei, je'apo'i ha ñemboyke umíva, oporomoingovaíva mayma oiporúva iñe'ĕ ypy oñe'ĕnguéro, péicha oiko paraguái ha boliviayguakuéra rehe.

Ñe'ëeta niko hetavejey naherakuãguasúi térã ndojekuaaukáiva gueteri, sa'inunga oñemba'apo hese, ko'ýte tekombó'e kuápe ogueroikéva guaranikuéra ñe'ë. Pytaygua noñe'ëiva karaiñe'ëme mbaretépe oikuaámateva'erã, ndoikuaáiramo jepe michĩminte upe ñe'ë ojeporuvéva tetã ouhapegua. Oje'éramo jepe guarani oñeñe'ëha heta tetã Mercosur peguápe, ko'ãga meve estado-yguakuéra ndoguerekói gueteri peteĩ política omoañete ha ogueroikéva ñe'ë teéramo.

Ojejapomava'ekue

Cátedra Libre de Pueblos Originarios, oñepyrũ ypy guive 2008-pe, oguerojera oúvo opaichagua tembiapo oñeha'ãvo ombohováí ava'aty remikotevẽ ojehecháva mbo'ehaovusúpe ha ambue tenda rupi avei. Heta pytaygua paraguaiгуáva –oñe'ëva guarani- ha bolivia-ygua –oñe'ëva quéchua ha aymara- oгуahëva Comodoro Rivadavia-pe mba'aporekávo, ha'ehína umi oñe'ë ha oikuaapypukúva imba'e teéva ha oikotevëva jehechakuaa ha ñemomba'eve ouhapegua rehe. hetave ijapytepekuéra oúva kakuaáva ha mitã ohova'eráva mbo'ehaópe, ojekuaahápe ko'ã mbo'ehao ndaikatuiha omba'apo hendivekuéra ndaikatupyryí rupi ñe'ëmokõi ñehekombo'épe, ko'ýte mbo'eharakuéra apytépe ha tekombó'e tuichaháicha avei.

UNPSJB guive, opaichagua joja'y rovake, oñeñeha'ã oñembohováí michĩramo jepe ojekuaágui ndaiporihá peteĩ tekombó'e ivaivéva oñehekombo'éramo joja'yme, oñemombarete ha oñemomba'évo Comodoro Rivadavia távape ha upeva'erã, ojehecha ha oñemopyrenda opaichagua tembiapo ha'éva mitãnguéra apytépe iñe'ë guaraníva, hetavehápe paraguaiгуáva, upéicha avei oñemba'apo ha oñembo'e guarani ñe'ë mbo'ehaovusúpe.

Oñemba'apóvo hese, ojehechakuaa tekotevëha oñemongu'e tembiapo hembikuaa heta ha iñe'ëmokõiva mbo'ehaovusúpe, oñemyasáivo tekombó'e rupive mayma omohu'átava imbo'esyry ikatupyry ñe'ënguéra jeporúpe, ikatupyryve haгуáicha opaite henda rupi. Péichape oñemongu'e tembiapo oporomboyke'yva, oñondiveguáva ha omboajéva teko tee rehegua, ojehechávo ñe'ënguéra jeporu guarani ndive oikove ha ojokupyty avei ha anítei ojehapejoko, oñemboyke, ko'ýte guarani ñe'ëharakuérape.

Opa mba'e ojejapo ha oñemyasáiva "Enseñanza de Idioma Guarani" ryepýpe, ha'ehína temimbo'ekuéra iñe'ëmokõiva guaraníme ha umi oñeha'ãva oikuaa ha oiporu hekovépe, mbo'ehára, yvypóra opaichagua oikuaasevéva avei.

Jehupytyrã ha'ehína:

- Tojekuaauka mbo'ehaovusúpe tekotevëha oñemombareteve ñe'ëeta jeporu ha hekópe.

- Toñemongu'e educación superior ryepýpe opaichagua tembiapo hembikuaa hetáva, oñembokatupyryvo opa ára ha ojehechávo ñe'ëmokõi ha mba'e'apoeta ryepy guive.

Ojehupyty hañgua ko'ã mba'e, ojejapo:

- Oñeme'ẽ guarani mbo'epy mbo'ehaovusúpe, ñe'ẽeta háicha.
- Oñemombarete ha oñemoherakuã temimbo'ekuéra apytépe ñe'ẽeta ha tembikuaapyeta.
- Oñemoañete temimbo'ekuéra rembiapo opa mba'épe, ko'ýte mokõi ñe'ẽme.
- Oñemba'apo ava'aty paraguaiguáva ndive, oñemopyrenda porãve hañgua Centro de Idiomas Originarios UNPSJB ryepýpe.
- Oñeme'ẽ tavapyháre ojejuhuvéhape iñe'ẽ guaraníva apyte rupi, mitãnguérape ñehekombo'e guaraníme ha oñemyasãi opaichagua tembiporu estado temimoĩmbýpe, tasyópe, tahachi rógarupi ha ambueve tenda oĩvehápe iñe'ẽ guaraníva.
- Oñemombarete avei iñe'ẽ guaraníva apytépe oñembo'évo mbo'ehaovusu ha ambuevenda rupi.

Péichape, CLPO, iñe'ẽ guaranivakuéra ndive, argentino térã paraguaiguáramo jepe, oñemba'apo ñepyrũkuri ko'ã jehupytyrã oiko ha oguata hañguáicha hekoitépe.

Ára 3 jasypokõi 2014-pe, oñemba'apo ñepyrũ avei Paraguái Retã ha Comodoro Rivadavia tavao ndive. Omotenondeva'ekue karai Tkj. Miguel Ángel Verón, upéramo Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha pegua Ñe'ẽnguéra Rape'apo Moakãharapavẽ, ikatu kuri oñemba'apo "Idioma Guarani" rehe mbo'ehaovusúpe.

Oñemopyrenda porã hañgua ko'ã jehupytyrã, 27 jasyporundy upe arýpe, Paraguái guive ou ore távape Tkj. Miguel Verón, oñe'ẽva'ekue UNPSJB myakãhára ha Secretario de Extensión Universitaria sãmbyhyhára Lic. Alberto Ayape ndive. Avei, oñe'ẽ ha oikuaauka heta mba'e "Guarani ñe'ẽ yma, ko'ága ha kurivévo" rehegua, mayma ojejuhúva upe tendápe ha oikuaaukávo avei guarani ñe'ẽ rekoasakue mbykymi, avei mba'éichapa ojejuhu Paraguáiype ha ijerére ha mba'épa oha'arõ ko ñe'ẽme tenonderãve. Ohechakuaa hembiaapo rupive, política pyahu oĩva Paraguáiype, ojejapyhy guive ñe'ẽ teéra ko ñe'ẽ 1992-pe ha iñemboaje rire Léi Ñe'ẽnguéra rehegua 2010-pe.

2015-pe, oñe'ẽmakatu CLPO rembiapoita rehe, paraguaigua momaranduha apytépe, heihápe: "GUARANI EN UNIVERSIDAD ARGENTINA" – *Universidad Nacional de la Patagonia Comodoro Rivadavia, Argentina-pe, oñemoñepyrũma "Introducción al Idioma Guarani" mbo'esyry, Cátedra Libre Pueblos Originarios*

rembiapo rupive, ogehupytyvo mayma oñemoarandúva apytépe oikuaave guarani ñe'ẽ, ñemongeta ha tembiapo rupive. (ABC, 2012)

Oñembojoajúvo ambue tembiapo hérava "ROHAYHU CHE ÑE'Ë" ndive, Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbhyha, heñói ñepyrüva'ekue Léi 425/10 rupive "Ñe'ẽ rehegua", oguatáva Paraguái Retã rembiapo pa'ũme, ohechakuaa ogehupytyva'erãha oñemoingove ha oñemombarete guarani ñe'ẽ ayvu ha jehaípe, ojehechakuaa riréma heta tembiapokue. Ko'ã mba'e ombohape avei oñemba'apo porãve haña mbo'ehaovusúpe ha Comodoro Rivadavia táva ryepýpe.

Pya'evoi oku'e ha oñemopyrenda mbarete mbo'esry Guarani Ñe'ẽ reheguáva UNPSJB-pe, omboguatáva mbo'eharakuéra paraguaiguáva oikóva Comodoro Rivadavia-pe, Ingeniera Elida Bordón Suárez ha Bernardina Amarilla Fretes, ambue aty oikóva avei Comodoro Rivadavia-pe, kuñakarai Leonarda Ramírez de Gamarra ndive, ombo'e ñepyrü hikuái mbo'ehaovusu pukoépe. (UNPSJB, 2015).

Ára 24 ha 29 jasyoapy 2015-pe, oñemboguata "ROHAYHU CHE ÑE'Ë" - UNA SEMANA EN LENGUA GUARANÍ, ojehechakúa 2da. edición-ramo. Ko tembiapo ambueichaguaiténte avei: he'ihápe "oñemongu'e ha oñemombareteva'erãha guarani ñe'ẽ ayvu ha jehaípe, opaichagua tembiapo rupive". Peteĩ arapokõindyte oñepirü Comodoro Rivadavia pegua momaranduharakuérape ha opavavetévape avei, ojeikovévo guarani ndive ha ñe'ẽme. Opaichagua tembiapo ojehechakua Comodoro rivadavia távape, oipytyvõvo avei ambue aty Colectivo de Tejedoras, oñemboguata Taller de Ñanduti. Ha péichape, okakuaa ha omopu'ãve ohóvo guarani ñe'ẽ reko ha vy'apópe ojehechakuaa mba'éichapa ojeporu opa henda rupi, ojeaguatakuévo ñe'ẽ jeporu meme ha ñemohenda hekópe gotyo, ikatu hañaicha ñe'ẽharakuéra omaña mombyryve avei hekoha guive ambue tetãre.

Guarani oñe'ẽ Argentina, Paraguái, Brasil ha Bolivia-pe. Ojehechakuaávo guarani ñe'ẽ ára, 25 jasyoapy, Paraguái Retã ñe'ẽ teáramo, paraguaiguakuéra Comodoro Rivadavia-pe oikóva omoirü opaichagua tembiapo oñeromandu'ávo ichupe. Ára ha ára, guarani ñe'ẽharakuéra oikóvo Comodoro Rivadavia távape, oñe'ẽ ha oiporukuaa hekopete ohechakuaa'ỹre avave ndoapo'iri térã nomomichĩriha ichupekuéra.

25 jasyoapy: Guarani ñe'ẽ ára

"Eiretéicha he'ẽ asy che ñe'ẽ, yvágare reveve, oparupi rogueraha, che korasõ embohory"

"Dulce como la miel es mi idioma, vuelas por el cielo, te llevo en mi andar, con gozo en el corazón;"

Mitã iñe'ẽ guaraníva mbo'ehaópe ñepytyvõ

Ambue mba'e oñemombareteva'ekue Cátedra Libre de Pueblos Originarios omba'apóva Secretaría de Extensión UNPSJB pegua rupive hína oñemboguatávo opaichagua tembiapo oñepytyvõ haḡua mitãnguéra iñe'ẽ guaraníva mbo'ehao peguápe. Ojeheka niko oñembohováí ha oñemyatyřõ, opavévo mbo'ehao jehejarei, bulling, jehasa'asy ha ñemboyyke mbo'ehaópe oñe'ẽ rupi guaraníme.

Ko'ã mba'e ñemboguata mitãnguéra apytépe heñóikuri heta tembiapo oñembohape rire mbo'ehaovusúpe guaraní ñe'ẽ rehegua, arapoteĩme 18: aravo jave, mbo'ehakoty 102-pe Ciudad Universitaria-pe, km 4 Comodoro Rivadavia távape. Upépema, oikuaauka hemiandu rupive mitãnguéra noikũmbýiva ñehekombo'épe, ko'ýte ndaha'éiramo iñe'ẽ ypy, karaiñe'ẽ ñemotenonde mitãnguéra iñe'ẽ guaraníva apytépe. Ojekuaávo ko'ã mba'e, oñemboguata tembiapo ikatutahápe omombareteve avei karaiñe'ẽ jeporu umi oikotevẽva apytépe ha péicha ojuhupyty haḡua iporáva memete yvypóra iñe'ẽmokõivaramo.

Secretaría de Extensión Universitaria, Secretaría de Desarrollo Social Comodoro Rivadavia tavao pegua ha CLPO pytyvõ rupive, oñemboguata kuri tekombo'e mokõí ñe'ẽme guaraní-karaiñe'ẽ umi tenda oikotevẽhápe. Peteĩva ha'ehína upe barrio "Las Américas", ojepysóva 30 de octubre gotyo. Upépe oñemba'apo mitãnguéra nivel inicial pegua ndive, 1° ha 2° año nivel primario pegua, omoñe'ẽ, ohai ha omba'apokuévo matemática-pe, amo 40 temimbo'e rupi, oñemboja'óva pa atýpe, omba'apo porã haḡuáicha ha ojesarekóvo hekópe mbo'ehárare.

Mbo'ehára Elida Bordón he'iva'ekue: "Iporãiterei niko jahecháramo mba'éichapa ha'ekueravoi ohasahína ou jave imbo'esyrýpe, oñeñandúgui hetã teépe guáicha, oikũmbývo hekopete iñe'ẽtépe ha oñemongetakuaágui hapicha ndive, mitãnguérava avei upe tenda peguáva. Jepéramo mbo'ehaórupi oñe'ẽkuua, oĩ jave ko'ãichagua atýpe ñambueve". Oñeporandúvo ichupe mba'éichapa ohecha mbo'ehao peguare tembiapokue, he'i iporãiteva'erãha ojejapovéramo ohóvo ko'ãichagua taller, tojegueroikeve ambue tapicha omba'aposéva mitãnguéra ndive ha toñemyasãive ambue tavapýre, oĩhápe hetãyguáva ha ohasáva avei ko apañuái. Ko tembiapo hi'are kuri 2016 pevénte, oñemoingovévo mitãnguéra paraguaihua ñehekombo'e Las Américas-pe.

2017-pe, oñemoḡuahẽ Programa de Voluntariado Universitario tembiapo guasu hérava Proyecto Centro de Idiomas Originarios, isãmbyhyhára Mbo'ehára Lorena Gatica, omboguatáva avei quéchua rehegua tembiapo. Guaraní ñe'ẽ rehe omboguata ambueichagua mbo'ehaovusúpe omoheñóivo peteĩ centro oñembo'ehápe ypykuéra ñe'ẽ, oñembo'ehápevoí guaraní ha quéchua. Ko tembiapo oñemboguata 2018 peve. (UNPSJB, 2018).

2019-pe, oñemomba'eguasú Naciones Unidas rehe, ojegeromandu'ávo Año Internacional de las Lenguas Indígenas. Kóva tuichaiterei mba'ékuri opaichagua tembiapo omboguatáva oúvo CLPO. Ambue temimoĩmby omba'apóva avei, ohechakuaa oñemongakuaava'erãha guarani ñe'ë ojeheja téra oñembotapykuévo colonia aja oikova'ekue ko ñe'ë rehe.

Ko'ã mba'e iporãiterei oñemombarete ha oñemboguatávo tembiapo rupive ohechakátava mba'éichapa iñambuekuaa ohóvo opa henda rupi ypykuéra aty ha ndaha'éiva apytépe, oñemongu'e ha oñemoingovévo ypykuéra reko, ko'ýte iñe'ëkõivape, oñemboaje ha ojehechakuaávo ñe'ëta ha tembikuaeta reheguáva.

Añetehápe oñeñeha'ãmava'erã ojehecha ambue sa'ary XIX peguáicha, omombarete ha ohapejokóva ojeporu ha'gua iñe'ënguéra hekópe. Guarani ñe'ë niko ojepyso tuichaháicha ko'ã estado – Argentina, Paraguái, Bolivia ha Brasil rupi. Yvyporakuéra oiko ha ova hendive tenda mombyryveháre.

Estado mba'e mbo'ehavusuháicha, tekotevẽ ko'ã atyháre oñemomba'e ha oikove upe ñe'ëta jeporu. Heta tape gueteri ojeguatáta peteĩ tetã iñe'ë hetávape. Añetehápe ñaikotevẽve gueteri ñe'ënguéra rehegua derecho oipytyvõkuaátava: ndaipóri censo ni estadística oikova'ekue hekópe he'íva mbo'ypa oñe'ëva ypykuéra ñe'ë ha mba'éichapa ojeporu oúvo umi ñe'ë.

CPLD ojekuaauka omba'apóvo ko'ã mba'épe, oikehápe ava'aty ha jepéramo upéicha heta mba'e gueteri itapykue estado rembiapo ryepýpe.

Guarani ñe'ë ñemohesãijey rehegua tembiapo peteĩ tetã estado mba'epáva ryepýpe ojerurekuaa hetave mba'e, ko'ýte tekombo'e kuápe. UNPSJB guive, ypykuéra iguarani ñe'ëva ñe'ëguahẽ guive, oporomokyre'y kuri oñemoñepyrũ ha'gua tembiapo peteĩ hérava Programa de Idiomas Originarios, mbohapy mba'e kuápe: mitãnguéra iñe'ë guaranívape ñeipytyvõ mbo'ehaópe; oñembo'évo guarani ñe'ë ndaha'éiva paraguaiгуávape ha oñemboguata opaichagua ñomongeta ha ñe'ësyry guaraníme, upekuévo oñemyasãive ha'gua avei guarani reko ha mba'e'apo.

Guarani ñe'ë oikove ha imbarete gueteri ava'aty ha mba'e'apópe, ko'ãgáite peve ojehechakuaáva paraguaiгуa apytépe o'guahẽva Comodoro Rivadavia távape, upéichante avei Chubut-pe, tekoporãve rekávo, ha'e ha hogayguápe guarã.

Oñembyapu'ahávo

EIB oñemboguataháicha tekombo'e kuápe Chubut-pe, heta mba'épe gueteri ikangy, ndojehechakuaáigui ichupe derecho ñe'ënguéra rehegua, mba'e'apo ha tekombo'e ryepýpe. EIB ndojeguerekói gueteri peteĩ política nacional oñemba'apo ha'gua ñe'ënguéra rehegua derecho kuápe ha ndojeguerekói avei mba'eveichagua política kuña ha kuimba'évape guarã. Tekotevẽterei ñe'ëta rehegua política,

ko'ýte guaraníme, estado rembiapópe. EIB tembiapokuéra oñemboguata haḡua ndaipóri viru oñemohesāijey ha oñemombaretevévo guarani ñe'ĕ, ndojehechakuaái iñe'ĕharakuérape, oñemboyke ichupe oñe'ĕháicha ha ivaivéva katu oapo'i paraguaiгуávape iñe'ĕ guarani rupi.

Oje'eva'erā ko'ā po ary oñemba'apóva oúvo ojeguerojera haḡua guarani ñe'ĕ ñemoingove ha ñemombarete, ojejuhu hetaichagua apañuái oporomboykéva ryepýpe, ko'ýte umi tenda hetavehápe ndojeporúiva ko ñe'ĕ.

Tekotevēterei oñeipytyvõ ha oñembohape ñomongeta rupive mba'e'apo háicha, ndaipóri kuaapy iporáva oñemoañete ha oñemboajéva ñe'ĕeta rehegua kuatiakuéra ojeporúva ko tetāme ha hembe'yre avei. Estado oñemomombyry, oñemopore'y, techapyrā, ko tetāme ndaipóri Ñe'ĕnguéra Sāmbyhyha ni Ypykuéra Ñe'ĕ rehegua Temimoĩmby, omboguatakuaava'erā ñe'ĕ rehegua política: (techapyrā: tojeporu añete, tojejeporekave ha toñemopyrenda). Mbo'ehauvusu guive oñeñeha'ākuri ojeguerojera opaichagua tembiapo sistema educativo provinciano ndive, heta mba'e gueteri ojejapoveva'erā. Ndaipóri mbo'ehára ñembokatupyryrā iñe'ĕ guaraníva ñemboyke rehegua, ndojeguerekói mbo'ehára iñe'ĕkõiva, EIB peguáva, tekombo'épe ikatupyryva ha omba'apokuaáva (curriculista, metodólogo, didácta), ñe'ĕtekuaahára ha mbo'ehára ikatupyryva ombo'e haḡua guarani térā ypykuéra ñe'ĕ.

Heta mba'e oĩ ha upeva'erā guarani ñe'ĕ ha ambue ypykuéra ñe'ĕme ojepe'aveva'erā okẽ opa henda rupi, ko'ýte tekombo'e pegua temimoĩmbýpe ha péichape oñemboguata jey rekávo tembiapo jeporeka; oñemoherakuáva'erā política estado mba'éva, vyvorakuéra rehegua derecho; oñemoañete ha oñembopyahu mbo'ehaovusu rembiapo; tojehechakuaa umi iñe'ĕ ambuévape, ndaha'éiva karaiñe'ĕ katueté educación superior ryepýpe ha tojehechakuaa opa mba'e tekotevēmbýva jahechápa imbarete política ojeporúva oñemombarete ha ojeporu jeývo ñe'ĕnguéra mbo'ehaovusuháre ko tetāme.

Arandukaporupyre

Corbetta, Silvina; Bonetti, Carlos; Bustamante, Fernando y Vergara Parra, Albano (2018). "Educación Intercultural bilingüe y enfoque de interculturalidad en los sistemas educativos latinoamericanos. Avances y desafíos" UNICEF, CEPAL.

Ki Lee, Man. 2010. "Lenguas indígenas y políticas del lenguaje en América Latina -con especial atención a Paraguay-", Espéculo. Revista de estudios literarios. Universidad Complutense de Madrid.

ABC. "Arquitectura y Medicina UNA incluyen el Guaraní". (en línea). 12 de febrero de 2015.

GUARANI OJEJUHÚVA CASTELLANO ÑE'ĒPORĀHAIPYRÉPE

Mgter. Maribel Barreto

Mbo'ehára ha haihára
Premio Nacional de Literatura 2019

Ñane retã Paraguáipe niko ojehechakuaa opa hendáicha ojokupyty hague oñondive heta arandupy; ipype ojejuhu mokõi ñe'ê; tetãygua apytu'ũme omumu mombe'ugua'u, tembiguerovia opavave ohechavaíva ha heta tembigueroviápe ojojuhu ha oñokarãi umi mokõi iñe'ê, hetaite arandupy oguerosyrýva ayvu rupi, ha ikatuete porãnteva ojeporu oñemombarete rekávo Paraguái ñe'êporãhaipyre.

Ñane ñe'êporãhaipyre rupive oñemyasãi hína ñane retã arandupy rehegua mombe'u ojoajuhápe ojeuhe tembikuaa opaguivogua imombe'uhára kuaa'yva; káso oñemombe'úva máva okañyva'ekue térã póra, yramo mborayhu asy, purahéi ñembo'e, purahéi tetãmegua hamba'épe niko ñe'êpapára ombojopyru ha omoinge ojeuhe guarani ha castellano. Upéicha ojapo Agustín Barboza, iñe'êpotýpe ombojopyruhápe castellano tenonde ha upe rire guarani; ipypekuéra osyryry ñande rapo tee, ipype opupu ha ohysyry ñane ñe'ê ijayvúva hetaitereira tapicha jurúpe, ojapyhyva'ekue tembigueroviaita ñane arandupy mestizo-gui; upéva ogueroayvu jopara rupive, ombojukyetéta purahéi ha ñe'êpoty, ojehairamo jepe castellano-pe oñembohetepy guarani térã katu hína castellano jaiporúva paraguaiqua, ogueroikéva ipype mba'e he'iséva oúva guaranígui, térã katu ko ñe'ê retepy, ko'ýte oñemombe'u jave mba'e oporomongyhyjéva, oguerosapukái ha ojetyvyro jave ojejúva renondépe, ojapoháicha Casaccia, oipysóva tesa renondépe Paraguái neporáva katuetei ojejuhuhápe guarani ñe'ê. Jepémo ndajaroviaséi, umi ohesa'yjóva tetã ñe'êporãhipyre he'iha oúvo are guivéma Paraguái iñe'êmokõi rupi ohapejoko ha opokovaiha narrativa jerojera rehe.

Augusto Roa Bastos hína haihára peteíha ombojokupytyva'ekue tetã ñe'ê mokõive hekópe porã ha ouporã hañuáicha mokõivévape.

Casaccia oiporu guarani castellano-pe oikuaauka rekávo oñandúva avatee ijehaipýpe, ha péicha omohypy'ũve hembiapokue, ojapo háicha *Hombres, mujeres y fantoches*-pe. Ipype ogueroike ñe'ê guaranimégua ombojere'y rehe castellano-pe; ojapoháicha Roa, omyesakã castellano-pe, ha péicha ku nomyesakãiramo, hesakãporãnte avei opyta, oñeikũmby rehe upe ñe'ê haipyvópe, ha ombohyapuporã ha ombojuky upe ohaíva. Mombe'u Guahúpe, ombohérava voi guaraníme katu Casaccia oiporu mba'eve'yrguáicha guarani, ha omyesakã ohóvo iguyetépe upe he'iséva.

Ypykuéra reko rehe niko oñeñe'ẽ ypy mombe'upyrusúpe amo 1920 ha 1930 rupi, 30 ary heñoi hague rupi realismo-naturalismo ogueroikemíva va'ekue pokã pokã ñe'ẽ oúva ypykuéragui, ojapo haguéicha Horacio Quiroga oipo'o po'ova'ekue guarani oiporúva umi avatee omoheñóiva, oguerosyryváva ñe'ẽ jeroviapy oúva umi tapichágui; upéicha avei ojapo Miguel Ángel Asturias oikéva umi maya-quiché arandupy rapokuaitépe, ohechaukájavo umi ñe'ẽ paje rapo.

Karai haihára Peru-gua, José María Arguedas ojapo avei upéicha, ombopyahu jeývo ypykuéra oikóva itaty rehe rekove. Upéicha ñaguahẽ Roa Bastos rembiapokuépe ojoguaitéva umi Arguedas ojapóvape ipype ojeporumeme rehe ypykuéra ñe'ẽ. Roa oipysó ñande resa renondépe guarani ñe'ẽ retepy tee, oiporu jo'a jo'ávo ñe'ẽ, omboheteývo castellano guaranícha, ojeporuháicha ko tetãme, ha oikoe'imíva Castilla ñe'ẽ ojeporúva umi tetã ñande rejereguágui.

Roa niko ohai castellano-pe, ñe'ẽ ojehecharamo ha oñemochichíva ko tetãme, jepéramo guarani hína upe ojeporuvéva ha ja'eporáséramo tetã ñe'ẽ tee, he'iháicha ha'e "upe haihára iñarandúva niko ndaikatúi ohejávo ko mba'e ndekakuaitéva ohechaukáva ñande reko ha ñane ñe'ẽ".

Guarani ha castellano ojeporu opa hendápe ha oikove oñondive, ochoka ha oike ojopype, ha upekuévo castellano opoko hese ha ogueroike ipype iñe'ẽndy ha guarani avei oike ipype, ko ñande reko joparaetépe guarani-paraguái.

Bareiro Saguier hesakuaitépe ojapi he'ívo ko'ãga ramo ñguarã mokõive ñe'ẽ, castellano ha guarani, oikeha ojopype ha oñomovã hikuái. Umi ohaíva Chaco pegua Ñorairõ rehe, ijapytepekuéra Jorge Ritter ha avei Rodríguez Alcalá, omoĩ guarani umi guaranihára ha jefe jurúpe.

Ipahávo, mbykyhaitépe añe'ëta Emilia R. Fernández ñe'ëpoty rehe, ñe'ëpapára iñe'ëkõiva España ha guarani reko oikehápe ojokuápe hembichecha ha iguata tee rehe, ha oike umi oporokolonisáva ñe'ëme ha amo hu'ãme omopeteíva umi hembiapokueita.

Bareiro Saguier-pe ndojekuaa guasúi guarani reko upe iñaranduka peteĩha ñe'ëpoty reheguápe *Biografía de ausente*, ojejapyhýva umi ñe'ëpoty ohaíva'ekue tapicha oñemosẽmyréva Paraguáigui tuichavéva, *Ceniza Redimida* ohaíva'ekue Herib Campo Cervera ha *El viejo fuego* Elvio Romero ohaipyre ndive. Bareiro Saguier he'i iñarandukápe *Camino de Andar*: «Umi oñemosẽva'ekue Paraguáigui niko oñemosẽjo'a: oheja iñe'ẽ ha ijyvy».

Haihára ko'ãaguáva apytégui roromíta mandu'ápe ñe'ëpapára Susy Delgado ha Mario Rubén Álvarez, ñane ñe'ëpoty, ñande reko guarani paraguáigua myasãihára, oikuaaukáva ñande reko guarani ojoajúva ambue reko ndive. Upéva che aime upe sincretismo oñehenóiva ndive, teko oikehápe ojokuápe; upéicha rupi jahechakuaa

mba'éichapa ojokupyty teko ha oñemo'agui ojuehegui mokõi arapy oikéva ojokuápe ha oñokarãiva, omyasãivo ñe'ëporãhaipyre castellano peguáva.

Avarekokuahára, ñe'ëpykuaahára, tembiasakuahára ha avarekokuaty kuaahára omyasãi mba'éichapa oike ojokuápe ñande reko umi irundy rasa sa'arýpe oiko rire oñondive mokõi arapy ha ararecha ndojokupytypáiva ojuehe, katu oikéva ojopype omyasãivo ñane ñe'ëporãhaipyre. Roa rembiapokuépe guáicha, oĩ mombe'upyru haihára ombopyahúva he'iséva umi ñe'ë castellano guaraníme, umi haihára oñandu ha ohendúva hekovépe, ha ja'eporáséramo ohapýva omyasãiva ikorasõ poty, umi oñe'ëkuua'ýva guaraníme jepe oikũmby, katu oñapymíva ñane ñe'ë rekopýpe ha oñandúva ñande reko iñe'ëmokõivape.

Bareiro Saguier rembiapokuépe, ko'ýte imombe'upy *Solo un momentito*-pe oñembojopyru castellano paraguái purahéi ojeporúva oñeñomongeta haḡua retepy, he'iséva, oikepahápe guaraní ha oñembohetepýva ko ñe'ëicha; upéichante avei ojējuha guaraní ikastellánova, oiporuháicha Emiliano Fernández, oñembotuichavéva hembiapópe hína upe lírica ha épica ombo'apo rehe iñe'ë ypýpe, ha pe ñe'ë oiporúva paraguaguakuéra; ko'ã mba'e ojehechaitereive umi ñe'ëpoty ohaiva'ekue ñorairõhápe Chaco-pe guarépe.

Julio Correa ha Manuel Ortiz Guerrero oiporu upe *jopara*, ñe'ë omoingehápe ojokuápe mokõi ñe'ë, katu guaraní imbaretevehápe, ohechaukáva ñande reko mestizo háicha oñhaichaité. Ko'ã haihára niko nomoheñóiri mba'evete, upe ñe'ë jopara niko oiporuvoi opavave, ndaha'ei peteĩ tapicha omoheñoiva'ekue.

Oswaldo González Real he'i *Mancuello y la perdiz* ohaipyre Carlos Villagra Marsal-pe "ojoaju ha oike ojokuápe mokõi ñe'ë retepy ha rembihecha, paraguái ñe'ëmokõi rehegua, oikóva ojokére ñe'ë ijyvatéva-ñe'ë oñembopoguýva ramo, ojapyhara haḡua mokõi ko'ã ñe'ë ári", ohove rekávo mombyryve umi mokõiva, ha'éva ñande reko pyenda, ojerojera peve jehaiporã pyahu, oñemoheñoiva ñe'ëporãhaipyre, oiporúva karai ñe'ë henyhëva guaraní oñembokastilla ñe'ëvagui, ojekuaahápe mokõi ñande arapy iñe'ëmokõiva.

Guaraní niko oike, ojekutu, oñembohapy ha oikove castellano ryepýpe, ha upépe oguereha hetepy tee, oñembojoajupahápe ojuehe umi ñe'ërape ha ñe'ëpehë, ha ojeguerojera haipy ipurory hetáva, ipoporáva ñande apysápe ñe'ë ayvupeguáicha, ohecháva ko arapy hesa paje rupive.

**GUARANI ÑE'Ë ÑEMBOHEKOPETEÍ HA GUEROJERA ÑE'Ë
JEROIKÉRE. LÉI ÑE'ËNGUÉRA RUPI
“CHE ÑE'Ë, CHE RETÁ”**

Tkj. Carlos Ferreira Quiñónez

Guarani Ñe'ë Rerekuapavê (GÑR) Yta
Avañe'ë Kuaareka Aty (AKA) Yta

Tekome'ë Papapy 4251, Ñenënguéra rehe, ñemboheko añetéva 9 jasypa ary 2010-ramo.

MOAKÁHA I “Pyendakuéra oñemoneíva kuaapyrá”.

PEHËNGUE I “Ojehupytyseva”, Vore 2^{ha} “Tekojoavyeta rehe”. Paraguái pokatuenda oñangarekova'erã hekojoavyeta ha iñe'ëkõire, tove tojehapyaty ha tahekojera ñe'ë mokõive, ha upéicha avei toñeñangareko ha toñemotenonde ypykuéra reko ha iñe'ënguéra.

Vore 3^{ha}. Ñe'ëtee rehe. Tetã ñe'ëtee oĩ ha ojeporu jojáva'erã mbohapyve Pokatu Moakáhápe ha opaite tetã rembiapo oñemboguatahápe.

PEHËNGUE II “Ñe'ëitakuaty mboaje rehe”, Vore 9^{ha}. Vore'i 1^{ha}. Oikuaa ha oiporúvo mokõive Paraguái retã ñe'ëtee, oñe'ëvo ha ohaívo ha ombohováivo ichupe tetã mba'apoharagua ñe'ë oiporúvape...” Vore'i 6^{ha}. “Ojehekombo'évo ichupe iñe'ë ypykuépe oñepyrúvo oñemoarandu mbo'ehaópe Paraguái retã ñe'ë tee peteívape térã ypykue ñe'ëme”.

Vore 10^{ha}. Ñe'ëkuaty mboaje oñondivéva tetã rembiapo rehe. Vore'i 1^{ha}. Orekóvo ñe'ëkõi rekombo'e guaraní ha castellano-pe, mbo'ereko pukukue javeve, iñepyrúha guive hu'ã meve h ipykuérape iñambueva'erã.

Vore 23^{ha}. Aranduvusu mombe'uha rehe. Oñemoĩ rire achegety ha ñe'ëtekuaa tee omboajéva guaraní ñe'ë opaichagua kuation aranduvusu mombe'uha retã rekombo'e ryepygua pukukue, oíva'erã mokõive retã ñe'ëme ha peteĩ rovárente.

PEHËNGUE IV “Tekombo'épe ñe'ënguéra jeporu”.

Vore 28^{ha}. Ñe'ëtee mbo'e rehe. Ñe'ënguéra tee oñembo'eva'erã opaite mbo'ehao tetã remimoívape ha ha'e'yvape, oĩma guive tekombo'e ryepy pukukuépe, tekotevẽ ojeporu tapereko añeteguáva omongatupyrýva ñomongetarãme.

Vore 29^{ha}. Mbo'ekuaakatu rembiporu ñe'ëteháicha rehe. Ñe'ë tee mokõivéva ojeporuva'erã opaite mba'e jeperombo'épe iñepyrüete guive hu'áite peve: ijypyguápe, tekotevëkuetévape, mbytepegua ha yvatevéva mbo'e, oñekotevëháicha katupyry rekombo'e pa'üme.

MOAKÁ II "PEHËNGUE II. "GUARANI ÑE'Ë RERERUAPAVË REHE".

Vore 45^{ha}. "Terekuára Pavë aty rembiapo". Guarani Ñe'ë Rerekuapavë rembiaporãngatu ñe'e ñemboheko ã mba'épe, ijehai, iñe'ëndy, ayvureko, ñe'ëtekuaa ha iñe'ësyrype. Oguenohëva'erã guarani ñe'ëryru ha ijeporuporã reko tee".

Vore 51^{ha}. Ñemboguataporã. Tembiapoukapy osëva ko tekome'ëgui tekotevéva oñemboguary kuatiápe oñepyrüta ojejopy oñemoañetepotávo ohasa rire mbohapy ary Guarani Ñe'ë Rerekuapavë omboheko rire guarani achegety ha iñe'ë reko oñembokuatia rire.

GUARANI ÑE'Ë RERERUAPAVË. Rekoguataha omonei Paraguái retã mburuvichavete rupi, 29 jasypo ary 2015-ramo, Kuatia P^{py}. 3510.

- Guarani achegety oñemoneiva'ekue 9/12/2105;
- Guarani Mbojojahakuéra jehaikaturã oñemoneiva'ekue 10/08/2016, omoirü PÑS, kuatia P^{py}. 71/2017;
- Guarani Ñe'ëtekuaa oñemoneiva'ekue 22/06/2018, omoirü PÑS, kuatia P^{py}. 101/2018. Oporojopy ára mbohapy ary ñemoañetévo, osë guive Ñe'ëtekuaa, oñembosako'ivo opavave guarani jehaipy jeperúvo tetã mba'apohára rupi, ko arange oñepyrü 22 jasypotei ary 2018 guive.

Ojekuaauka Mburuvichavete, Tekome'ë'apohára ha Tekojoja mboguaryhárare, arange 23 jasypotei ary 2018. Avei ojekuaauka MEC, PÑS ha hetavépe.

HEKOPETEÏ

Ñe'ëpetei, ñe'ëkuaaty rekopetei térã ambue rekopetei térã ambue ñe'ëpetei (ndahe'iséiva ñe'ëkuaaty ñembojoja, jehaipy térã ñe'ëporãhaipyre) ningo umi ojeperúva ha ojekuaáva opa rupiete, py'yi oñemyasãi rekombo'épe ha omopyendáva ñe'ë ha jehaipyréva. Katuete pe ñe'ërekojoja imba'e'apo tuichaháicha, sapy'a ha'e umi ñe'ënguéra ojejoguáva he'isévape Guaranícha ombyatýva ambue ñe'ë ijeporupyrã rekombo'e, pokatuenda ha opaichagua jehaipy ñembohasarã ojupe ha oipytyvõ retayguápe omombarete ha heko rechaukaha, omoambuéva ambuégui.

Hekopetei mboguataha ojeroike pe ñe'ëkuaaty imba'epotápe ohechaukáva ñe'ëpu'andu, opaichagua rekojoja rehe ojeuerekóva, omotenondéva ijapoukapy ha omoherakuáva ijeporupy, ojekuaaháicha avano'ökuaatýpe ñe'ëkuaaty imba'epotáva

Hekopeteí mboguataha ombe'uva'erã umi ñe'ë rekóre, oñemopyendaséva, upevarã ojeipyhyva'erã umi mba'e ojepotáva ojekuaauka haġua. Avei oñeikotevë oñembokora mba'eichaitépa ha mba'érepa péicha ojeporu ha mba'érepa nahániri. Ikatu ojekuaa ñe'ëreko peteí ã mba'ére:

- Ijachegety ha ijehaimbojojáva'erã oñembokuatia haġua opaichagua reko ha jepiveguáva. Guarani ombohekókuri ijachegety 09/12/15 ha imbojojaha 10/08/19.
- Ñe'ëryru omopeteíva ijeporupy umi ñe'ëndy ha ijehaipy, oñemoneiháicha ijachegety ha imbojohápe. Kóva ojeguerojera oikóvo, oñepyrũ jasypoapy ha oñemohu'áva'erã jasypokõi 2020-pe.
- Ñe'ëtekuaa omobe'uva mba'éicha oñemboguata'arã pe ñe'ë hetepýpe oje'eporã ha oje'evaíva. Ñe'ëtekuaa oñemoneikuri 22/06/18.
- Ñe'ë jeporu joja ha hekoteéva umi poruhára rupi ha ndikatúiva oñemoinge peteí hendápe añónte. Ko'ápe ningo ñamba'apoveva'erã guarani ñe'ëjoajukatu retepy añetéva.
- Oñeikotë ambue omyasãitava ñe'ë jeporupy ha ipokatúva mba'éicha ojeporuva'erã. Upépe oĩ GÑR ha PÑS
- Hekomboguata añetéva oñemoneípyréva tetã pokatúre. Upépe ikatukuaa ñambohovake Léi Ppy4251/2010 ha GÑR Mboguataha, Mburuvichaitevéva Pokatu Ppy3510, 29/05/ 2015
- Ñe'ë jeporu tetã ryepýpe, Tekojojahápe, Léi apoha atý rupi. Ojeguerojera mbegue. Léi guasu oĩma guaraníme.
- Ñe'ëporãhaipyre pypore: Mombe'ugua'upuku (Kalaító Pombéro Tadeo Zarrate mba'e, Tatukuaa Arnaldo Casco mba'e, Mborayhu rekove Sebastián Daniel López Mereles mba'e, José Dolore Martíne... Carlos Martínez Gamba mba'e, Pore'ỹ rape Hugo Centurión mba'e, Hilario Saragósa rembiasakue Nelson Rubén Zarza mba'éva, Papító Fránko rembiasakue Merardo José Benítez González mba'éva) Ñe'ëpotyeta (Emilianore ñe'ëpotypyre, Perurima Rapykuere Miguelángel Meza mba'éva, Tekovekatu David Galeano Olivera mba'e, Pyhare mbovyve Feliciano Acosta mba'éva, Ñe'ëapytere Mario Rubén Alvarez mba'éva, Ayvu Porã Apesã Gregorio Gómez Centurión mba'éva, Brígido Bogado, Susy Delgado, Mauro Lugo ñe'epoty ha hetave, oĩ avei Pukarã, Ñe'ënga, Ñoha'ãnga, Mombe'ugua'u, Principe'i, Mafalda, Kihóte rembiasakue, ha hetave aranduka.
- Ñe'ëmbojere Tupa ñe'ë rehe: 1- Ñandejára Ñe'ë (Buenas nuevas para el Paraguay) diciembre 1976,2- Mormón Kwatiañe'ë (Ambue Jesucristo)

testamento) setiembre 2014, 3- Ñandejára Ñe'ë (Sociedad Bíblica Paraguaya) 15 Julio de 2010, 4- Jopare Pyahu (Decoud Larroza) Año 1963.

- Ñe'ë rekombo'e ijehaipy ha iñe'ëtekua ñemopeteĩ. MEC 1994, Reforma Educativa ha 1944 guive Escuela Superior de Humanidades, ko'ãga Facultad Filosofía UNA.
- Oñemomba'eva'erã ñe'ë jeporupy tapiáva umi ndojepyso mbaretéivagui, ojekuaauka hañgua ñe'ë mokõiha.

Mba'ejerure: Teta ñe'ë oñemboheko peteĩramo, ojejopykuaa retãyguápe oikuaa ha oĩporu ñe'ë. Pe Guarani Ñe'ëtekuaa oséva Guarani Ñe'e Rerekuapavẽgui, MEC ombohetakuaa ha ojeporu hañgua mbo'ehaópe.

Guarani Ñe'ë jeroike pyahúva: Tekotevẽ jaikuaa jahekombo'ejevyva'erã mitãnguéra, ikatuhagũaicha okakuaávo oguerioike umi ñe'ë ndojeporumeméiva hekohápe, ñomongeta ha hogaygua ndive. Oĩ ningo heta kuaa pyahu yvórape ndojekuaáiva gueteri. Upépe oñemba'apo'arã ayvurekóre, ombohetakuaáta umi mba'ekuaa ne'ĩra gueteri oñemopyenda hekópe, umíva ojeroñe'ë jeroike pyahu. Ko ñe'ë jeroike pyahu ikatu noñemomba'epái umi ñe'ë jeporumeméva ndive ha ijerépe he'iséva. Ojeporúvo ñe'ë jeroike pyahu oje'ese upépe Weber remiandu (1963, 1977) avano'õrembiasapyre, he'iséva oñemboguata hañgua apytu'ũruguaite ha ani akãngeta pererĩ. Guarani ñe'e hasy'ỹ ha ojejorava'erã.

Ayvureko resã, rekombo'e, viru, tekojojáre, avano'õkuaapyre, mba'ekuaapyahúre, manga ñembosaráire ha hetave mba'égui.

PO ÑE'Ĕ OÑEMOÑE'ĔASAHÁICHA PARAGUÁIPE

Marcelo Dos Santos

Rita Patricia Dos Santos

Po ñe'ẽmegua ñe'ẽsahára Lengua de Señas Paraguaya (LSPy),
Instituto Técnico Superior de Estudios Culturales y Lingüísticos Yvy Marãe'ỹ

Ñepyrũmby

Paraguaipe niko ojapo amo 40 ary rupi oñemba'apoha Po Ñe'ẽ Ñe'ẽsápe; ko tembiapo okakuaa heta hendáicha oúvo, ha'e ko'ága guarã oikóma ichugui pojoapy ndekakuaáva ikatu haɣuáicha tapicha nohendúiva avei oguereko heseae juruja tetãygua háicha oikovévo ko tetãme. Oñemboaje guive Léi 3540/2008, omoañetéva upe “*Convención por los Derechos de las Personas con Discapacidad*”, ojehechakuaa tekotevẽha oñemohenda mba'éichapa oñemba'apóta oñemoñe'ẽsaha rekávo po ñe'ẽme, ha upevarã ojeporu umi tekoguataha oñemoñe'ẽsávo ambue ñe'ẽ. Upete guive ojehechakuaa umi ñe'ẽ oiporúva tapicha ohendúva ñe'ẽsa rehegua tekoguataha ndojokupytyiha po ñe'ẽ reko rehe, ha upéva renondépe ojehechakuaa tekotevẽha ojehapojo'o mba'éichapa omba'apo oúvo umi po ñe'ẽ omoñe'ẽsáva, upéva ári oñemoheñoi haɣua hekoguatarã. Ko jehaipýpe oñehesa'ỹijose opa mba'e osẽva po ñe'ẽ ñemoñe'ẽsápe, ha oñemboguapy mba'éichapa oñemba'apokuaa jahechápa oñembokatupyry tekotevẽháicha umi tapicha omba'apóva ijehegui reinte oúvo ñe'ẽsaháramo ha ojekuaauka mba'éichapa oñemba'apohína po ñe'ẽ poruhakuéra apytépe, ko'ẽrõ ára ikatu haɣuáicha oñemopeteĩ ko ñe'ẽsa rekoguatarã.

Mba'épa hína ñehendu'ỹ

Pe ñehenduporã'ỹ térã ñehendu'ỹete ikatu ojehecha mokõi hendáicha *ciencia* guive. Tenondeguahína upe *Medica* he'íva tapicha ohendu'ỹva iñepãha hetépe (iñapañuãi ijapysápe) ha upéva rupi nohendúí tyapu (umíva apytépe ñe'ẽ ryapu). Mokõiha katu upe *socio antropológica* omañáva tapichakuéra rehe ndaha'úi peteĩteĩ háicha, ohecha uvei ichupekuéra aty háicha, peteĩ ava'aty hekopeteĩva, iñe'ẽ ha iñarandupy teéva, oikuaapyhýva opa mba'e hesa rupi.

Ko jehaipýpe po ñe'ẽ ojehecha *socio antropológica* resa guive, peteĩ ñe'ẽ tee ambuekueraichagua, katu oikoéva ichuguikuéra. Péva he'ise po ñe'ẽ ha'eha peteĩ paraguaihua aty ñe'ẽ, ndaikatúi oikũmby oje'éva nohendúí rupi, ha upéicha rupi ojevale katupyty oguerekóva rehe oñekomunikávo hapicha ndive (Chomsky, 1995), ha upevarã oiporu opa mba'e ohecháva oguerojerávo ñe'ẽ oguerekóva he'iséva ha

mba'éichapa ojehechauka upéva, ikatu hañuáicha ha'ekuéra oñekomínuka oñondive ha oñeñandu tapicha aty háicha, ha'evahína upe tapicha paraguái ohendu'ýva aty.

Hapykuere

Tapichakuéra ohendu'ýva aty guasu oñemoheñoí hague ajapo 60 ary rupi. Ndojehuí kuartia térã marandu noñemboguapýiva kuatiápe oikuaaukáva ymave tapicha ohendu'ýva oñembyatyhague; oñemoheñoí guive umi tenondegua mbo'ehao tapicha ohendu'ývape guarã ae ha'ekuéra oñembyaty ha oguata ojoykére yma 1960 rupi. Upérõ oñemoheñoí *Escuela Especial fonología Paraguay-Uruguay "Rosa Peña"*, opytáva *Estado* pópe ha mbo'ehao tenondete guare tapicha ohendu'ývape guarã. Upe guive oñehenói tapicha ohendu'ýva aty, ikatu hañuáicha ha'ekuéra ojokupyty ha ombohasa ojupe ñe'ë, ñarandupy ha irreligiõ. Aty tenondete guarehína *Centro de Sordos del Paraguay* oñefundava'ekue 1961-pe; avei oñemoheñoí *organización religiosa* peteíha, ha'eva'ekue *Testigo de Jehová*, omoheñoiva'ekue tapicha ohendu'ýva aty oñepyrũvo upe 1980. Tapicha oñemongu'éva ohendu'ývakuéra derécho rehepe guarã niko upe 1960 *década* mboyyve ha rire tuicha ñambue, ñemoherakuã guive *investigación* peteíha po ñe'ë *Estados Unidos* pegua (EE.UU.), ojapova'ekue karai *Willian C. Stokoe "estructura de la Lengua de Señas"* (1995) ohechaukaporãva'ekue po ñe'ëme ojejuhuha mba'e he'iséva ha mba'éichapa ojehechauka ha umíva ovaleha umi ñe'ë oñehendúvape guáicha avei.

Okápe ogapýgui, po ñe'ëmbohasa tuicha oikove, taha'e umi omoñe'ësasáva, aporeko oiporúva ha mba'éichapa ojehecha. Umi tapicha tenondete omoñe'ësava'ekue po ñe'ëme tapicha ohendu'ýva atýpe niko hína umi ohenduporãnungáva térã katu kakuaa riréma nohenduveiva'ekue, péva he'ise, tapicha ohenduva'ekue hekovépe ha upe rire mbeguekatúpe opyta nohenduvéi; hendivekuéra avei oko'i umi tapicha ohendu ha oñe'ëva ohóva umi ohendu'ýva atýpe ha oikuaapyhy hendivekuéra ñe'ë, ha upe rire oñepyrũva'ekue avei omoñe'ëasa ñe'ëmenguéra.

30 ary ohasaramovéva ryepýpe, po ñe'ëсахára rembiapo ha tapicha ohendu'ýva oñemongu'e reheae tuicha oporomombáy ha ohechauka tuicha mba'eha hína po ñe'ëсахára rembiapo, tambiporu kakuaáramo ikatu hañuáicha tapicha ohendu'ýva avei ija tetãyguakuéra apytépe.

Ko'ýte Paraguái Estado oñemañetévo Convención por los derechos Humanos de las Personas con Discapacidad 2008 arýpe, Léi 3. 540, rupive, Estado oñe'ëme'ë omoĩvo pe ñe'ëсахára ikatu hañuáicha tapicha nohendúvape oñemoañete iderécho oikuaávo oikóva tetãygua háicha. Péicha ojehecha Estado guive apañuãramo pokãha tapicha omoñe'ësáva po ñe'ëme ha avei ko'ã tapicha ndoguerékoi rehe kuatia'atã ohechaukáva oĩha omba'apóvo ipype. Ojehechakuaa avei ndaiporieteha

Estado guive política oñeporombo'e ha oñeporombokatupyryvo tekotevêháicha oñemba'apo rekávo pe ñe'êasháramo.

Apañuái ha ñemopyenda

Tapicha omoñe'êsáva po ñe'ême oñembokatupyry ha oñembokuati'atã haḡua niko ojeporuva'erã metodología científica, jahechápa oñehakã'i'õ, oñemoñe'êtekuaa ha upe rire ojeporu; péva ojejapova'erã ko ñe'ê heko tee ha oñemboguata haḡua ojeporu rehe opa mba'e ojehecháva.

Áḡa katu ne'ĩrã gueteri oñemba'apo hína oñemoañete rekávo jepovyvy ciencia ári, oñemoñe'êtekuaa rekávo po ñe'ê. Ko'áḡa meve umi ñe'êshára ojeko gueteri mbojojaha oiporúva oñemoñe'êasávo ambue ñe'ê, ojapo haguéicha ymave umi tapicha oñepyrũva'ekue omoñe'êasa po ñe'ê. Ohasávo ára ha okakuaávo umi ohendu'ỹva aty, umi sy ha túva ohendu'ỹva ñemoñare oiporukuaáva po ñe'ê ha ambue ayvu oipyso hembiapo hogapygui okápe, ha upépe ojojuhu hikuái umi tekoguataha ojehai'ỹva katu ojeporúva noĩporãmbaiha, ha oñepyrũ oikuaauka hikuái umíva ndojokupytyiha ha'ekuéra oikuaapyhyva'ekue hogapype rehe.

Ndaipóri rupi mba'ekuaa po ñe'ê rehegua osêva mbo'ehaovusúgi ha oñemopyendáva ciencia-pe omoñe'êasavakuéra ojevajejynte pojoapy ojeporúva ambue ñe'ême, ha omboyke ambue tembiporu, umi interpretación simultánea, ojeporúva umi aty guasuhápe hamba'e. Ko aporeko oiporu umi po ñe'êasaharakuéra opa hendápe, mbo'ehaópe jepeve. Umi tapicha ojapóva po ñe'êasa hogapy guive ndohechaporãi ko aporeko añoite jeporu, ikatu rehe noñembohasái hekópe marandu ha mba'ekuaa, ha ohechakuaa hikuái tekotevêha umi tapicha oñembokatupyryve ko tembiapópe, tove umíva toñemopyenda arandupy ñe'êasa reheguápe ojokypytyva tapicha ohendu'ỹva situ ha remikotevê rehe.

Ñe'êpaha

Tekotevê niko ojehechakuaa umi sy ha túva ohendu'ỹva ñemoñare oiporúva po ñe'ê ha ambue ayvu, omba'apova'ekue oúvo hogapype hendivekuéra ha omoheñoiva aporeko omoñe'êasa haḡua oñemongu'eva'erãha ohapoyo'óvo tembikuaa ha oikuaauka hikuái tekoguata ojeporukuaáva oñemoñe'êasávo ha'ekuéra oikuaapyhyva'ekue hogapypekuéra.

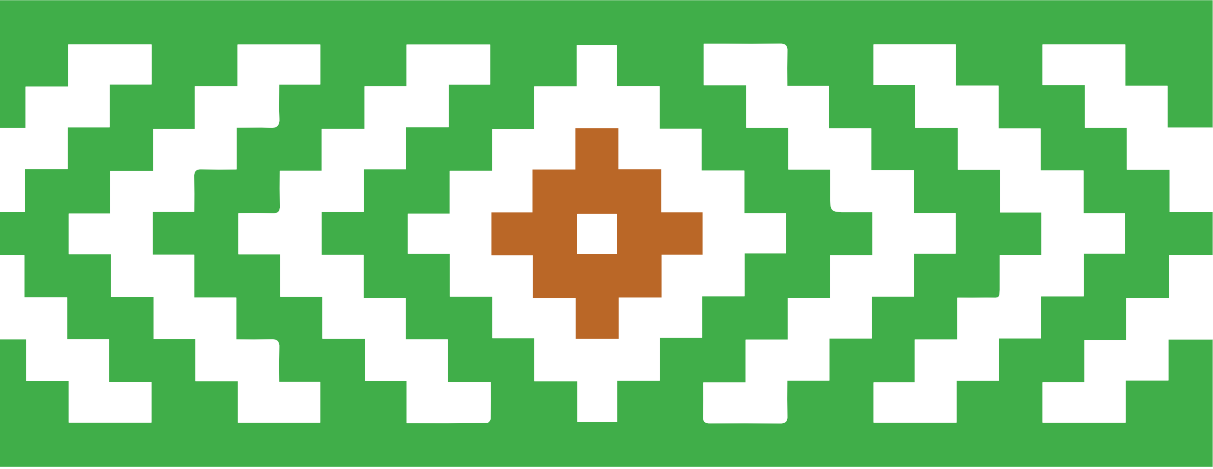
Pya'etemi tekotevê oñembokatupyry po ñe'êmbahasápe ko'ã tapicha hekovépe omoñe'êasáva oúvo ijehegui, ikatu haḡuáicha ha'ekuéra ohapoyo'o ko aranduty ha ha'eve ipype, oikuave'ê rekávo tapicha ohendu'ỹvakuérape tembiapokue ha tembiaporã ipyenda porãva. Upéicha avei tekotevê oñemba'apo investigación po ñe'ê Paraguaipegua rehe, jahechápa oñemoñe'êtekuaa, upe rire oñembo'e haḡua.

Arandukaporupyre

- Aronoff, Mark, Meir, Irit & Wendy Sandler (2005). "The Paradox of Sign Language Morphology." *Language* 81 (2), 301-344.
- Noam Chomsky (1955). "Logical Structure of Linguistic Theory".
- Branson, J., D. Miller, & I G. Marsaja. (1996). "Everyone here speaks sign language, too: a deaf village in Bali, Indonesia." In: C. Lucas (ed.): *Multicultural aspects of sociolinguistics in deaf communities*. Washington, Gallaudet University Press, pp. 39-5.
- ¿Lengua de señas? – Cultura Sorda. Consultado el 2 de octubre de 2019.
- Convención sobre los Derechos de las Personas con Discapacidad (2007).
- Ladd, P. 2003. *Understanding Deaf Culture*. In *Search of Deafhood*. Toronto: Multilingual Matters.
- Stokoe, William C. (1960, 1978). *Sign language structure: An outline of the visual communication systems of the American deaf*. *Studies in linguistics, Occasional papers, No. 8*, Dept. of Anthropology and Linguistics, University of Buffalo. 2d ed., Silver Spring: Md: Linstok Press

2019 | AÑO INTERNACIONAL DE LAS
Lenguas Indígenas

Fundación Yvy Marãe'ỹ

- Coronel Romero 318 ha Coronel Bogado
San Lorenzo távape.
- Ñanduti: www.yvyaraey.org
- Ñe'ëveve: yvyaraey@yvyaraey.org

“Este Seminario es cofinanciado por el Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología - CONACYT con recursos del FEEI”

ISBN: 978-99967-987-2-6

9 789996 798726